ҸӘФӘР ХӘНДАН

ӘДӘБИЙЯТ НӘЗӘРИЙЙӘСИ

ОРТА МӘКТӘБ ҮЧҮН

Бакы • АЗӘРНӘШР • 1948

ҸӘФӘР ХӘНДАН

ӘДӘБИЙЙАТ НӘЗӘРИЙЙӘСИ

ОРТА МӘКТӘБ ҮЧҮН

II нәшри

Азәрбайҹан ССР Мaариф Назирлийи тәрәфиндән тәсдиг эдилмишдир

808
X-51
1948
557
10450
13725
М. Ф. АХУНДОВ адына Азәрбайҹан Республика Үмуми китабханасы
Инв. № 38931
90

Бакы * АЗӘРНӘШР * 1948

ӘДӘБИЙЯТШҮНАСЛЫГ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ ГЕЙДЛӘР.

Әдәбийятшүнаслыг бәдии әдәбийятдан бәһс эдән бир элмдир. Бу элмдә әдәбийят нәзәриййәси, әдәбийят тарихи вә әдәби тәнгид кими үч бөйүк саһә вардыр.

Әдәбийят нәзәриййәси әдәбийятын маһиййәти, хүсусиййәтләри вә ичтимаи әһәмиййәтиндән бәһс эдир.

Һәр һансы бир өлкәдәки ичтимаи инкишафын тә'сири алтында яранан бәдии әдәбийятын тарихиндән бәһс эдән элмә әдәбийят тарихи дейилир.

Әдәби тәнгид исә әсасән мүасир әдәби әсәрләрин гиймәтиндән, онун әһәмиййәтиндән, мүсбәт вә я мәнфи хүсусиййәтләриндән бәһс эдиб әдәбийятын һазырки һәятдаки ролуну мүәййәнләшдирир, онун инкишафына истигамәт верир.

Әдәбийятшүнаслыг ичтимаи элмләр силсиләсинә дахилдир. О да дикәр ичтимаи элмләр кими ичтимаи-сияси һадисәләрлә әлагәдар дәйишилир, инкишаф эдир.

Буржуа әдәбийятшүнасларынын әдәбийят вә инчәсәнәт һаггындаки мүлаһизәләри онларын анчаг өз синфи мәнафеинә хидмәт эдир вә әсл һәгигәтдән узагдыр. Марксизмин инкишафы илә бүтүн элмләрдә олдуғу кими әдәбийятшүнаслыг саһәсиндә дә бөйүк дөнүш әмәлә кәлмиш, марксист әдәбийятшүнаслығы яранмышдыр. Әдәбийят вә инчәсәнәт һаггында ән мүкәммәл, ән доғру вә ән ени фикирләри марксист-ленинчи әдәбийятшүнаслыг дейир.

Маркс, Энкелс, Ленин вә Сталинин әдәби мәсәләләр, айры-айры язычылар, инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләри һаггында яздыглары, сөйләдикләри фикирләрдән истифадә эдәрәк биз, әдәбийятшүнаслыг элмини ирәли апара билмишик.

Марксист әдәбийятшүнаслығы айры-айры әсәрләр, әдәби һадисәләр вә язычылар һаггында дейилмиш фикирләри үмумиләшдирәрәк хүсуси һөкмләр чыхарыр. О, әдәбийят һаггында яранмыш элмин ән мүкәммәл—ән сон ганунларыны гәбул эдир. Гәдимдә Юнаныстанда әдәбийяты мүхтәлиф дини һадисәләрлә бағлайыб бәдии ярадычылығы «илаһи» бир һадисә, һәр кәсә нәсиб олмаян бир «не'мәт» кими гиймәтләндирирдиләрсә, элмин сонраки инкишафы бу фикрин янлышлығыны мейда-

на чыхармышдыр. Демәк, марксист әдәбийятшүнаслығы кечмишдәки сәһв фикирләрә дейил, ичтимаи инкишафда яранан доғру, элми фикирләрә истинад эдир. Беләликлә әдәбийятшүнаслыг чох заман өз ганунларыны кечмишлә индинин мүгайисәси нәтичәсиндә чыхарыб үмумиләшдирир.

Әдәбийятшүнаслыг элми ялныз бир халга вә яхуд бир өлкәйә аид дейилдир. Бунунла белә ялныз бир халга аид олан әдәби һадисәләр вардыр ки, бунларын да хүсусиййәтини марксист әдәбийятшүнаслығы тапыб изаһ эдир. Белә һалда биз марксист әдәбийятшүнаслығынын үмуми һөкмләри әсасында әдәби гайда вә ганунлары өйрәнирик.

Әдәбийятшүнаслыг элми башга ичтимаи элмләрлә—тарих, чоғрафия, фәлсәфә, мәнтиг, дил вә с. элмләрилә әлагәдар олдуғундан биз бу вә я башга әдәби һадисәни изаһ этмәк үчүн һаман әлагәдар элмләрә дә мүрачиәт эдә биләрик.

Әдәбийятшүнаслыг элми һәмишә инкишафдадыр. Она көрә биз бу элминән ени һөкмләрини онун кечмишдә олан һөкмләри илә мүгайисәдә көтүрүб инкишафыны көстәририк.

I-чи фәсил

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ КЛАССИКЛӘРИ ӘДӘБИЙЯТ ҺАГГЫНДА.

ӘДӘБИЙЯТДА ПАРТИЯ СИЯСӘТИНИН ӘСАСЛАРЫ.

Сәнәт һәят үчүндүр.

Әдәбийят вә инчәсәнәт һәмишә синифли чәмиййәтдә һаким синфин әлиндәән кәскин силаһ олмушдур. Һәр һансы бир синиф онлардан өз мәнафеи үчүн истифадә этмиш вә этмәкдәдир. Мәсәлән, кечмишдә буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә яйылмыш белә бир фикир вардыр ки, сәнәткар ади адамлардан тамамилә фәргли бир мәхлугдур. Куя о, һеч бир ичтимаи тә'сирә тутулмаян шәхсиййәтдир. Сәнәтә вә сәнәткара белә гейри элми гиймәт верән Азәрбайчан буржуа әдәбийятшүнаслары һәмин нәзәриййәни сосялист ингилабынадәк тәблиғ эдирдиләр.

Ингилаби пролетар һәрәкатынын кенишләнмәси илә әлагәдар олараг әдәбийят вә сәнәтә олан бу кими буржуа бахышлар ифша олунду. Буржуа әдәбийятшүнасларынын тәблиғ этдикләри—«сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәриййәси марксизмин элми һөкмләри илә чохдан ифша олунмушдур. Марксизм лайигинчә исбат этмишдир ки, сәнәт һәята, чәмиййәтә вә бу чәмиййәтдә кедән синфи мүбаризәләрә хидмәт эдир.

Марксизм әдәбийятшүнаслығы исбат этди ки, буржуа әдәбийятшүнаслары әдәбийятын синфи маһиййәтини кизләмәк үчүн «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәриййәсини мүдафиәйә галхышмышлар. Заһирдә «көзәллийә хидмәт»-дән данышан буржуа сәнәт нәзәриййәчиләри вә яхуд язычылары һәгигәтдә «көзәллийә» дейил, һаким буржуа синфинә, онун гайә вә арзуларына, онун синфи мәнафеинә хидмәт эдирләр. Чүнки ичтимаи һәятдан вә ичтимаи мүбаризәдән кәнар һеч бир мәфкурә олмадығы кими сәнәт вә әдәбийят да йохдур.

Әдәбийятын вә сәнәтин синфи маһиййәтини кизләтмәк буржуазияя нә үчүн лазымдыр? Чүнки о, һаким олдуғу чәмиййәтдә азлығы тәшкил эдир. О, өз әдәбийятынын азлығა хидмәт этдийини билдирмәкдән горхур. Лакин буржуазия һакимиййәти өз әлинә алмадан әввәл халгы өз тәрәфинә чәкмәк үчүн тамамилә башга фикирләрлә мейдана чыхмыш иди. О, феодализм илә мүбаризәдә мүтәрәгги гайәләрә малик иди. Буржуазия феодализмә гаршы чыхаркән онун әдәбийяты да феодализм дөврү әдәбийятына нисбәтән мүтәрәгги сәчиййәдә иди. Бу әдәбийят реализмә әсасланырды. Чүнки феодализмин ярамазлығыны реалистчәсинә ачыб көстәрмәк лазым иди. Һәм дә бу реализм тәнгиди реализм иди. Ифша вә тәнгид онун әсас хүсусиййәти иди.

Буржуазия һакимиййәт башына кечдикдән сонра өз чәбһәсини тамамилә дәйишир. Пролетариатын яранмасы илә әлагәдар олараг буржуазиянын феодализмә гаршы ирәли сүрдүйү ингилаби фикирләр көһнәлир, дүняда әсил ингилабчы синиф олан пролетариат етишир. Пролетариаты истисмар үчүн буржуазия бүтүн имканлардан истифадә эдәрәк ингилабчы синфин зиддинә олараг өз гайәләрини әсасландырмаға чалышыр. Белә бир дөврдә вахты илә буржуазиянын истифадә этдийи тәнгиди реализм инди онун өз әлейһинә чеврилир. Буржуа чәмиййәтиндә етишән реалист демократ сәнәткарлар буржуа чәмиййәтинин ярамазлығыны там чылпаглығы илә көстәрир, тәнгиди реализм үсулундан истифадә эдәрәк чох гиймәтли бәдии әсәрләр язырлар.

Доғрудур буржуа алимләри ичәрисиндә дә бәдии ярадычылығын ичтимаи мүбаризәләрдән асылы олдуғуну көстәрән шәхсиййәтләр олмушлар. Лакин онларын һамысы бу вә я башга чәһәтдән мәһдуд олмушлар. Буржуа чәмиййәтиндә сәнәт вә әдәбийятын ичтимаи маһиййәтини, инкишаф йолуну һәгиги элми сурәтдә кәшф вә изаһ эдән Маркс вә Энкелсдир. Марксизм классикләри бүтүн нәзәриййә вә элмләр саһәсиндә ингилаб ятратдығы кими ени вә ән доғру сәнәт вә әдәбийят нәзәриййәсинин дә әсасыны гоймушлар.

Марксизм-ленинизм классикләри мәфкурә һаггында.

К. Маркс вә Ф. Энкелс чәмиййәтин илк ярандығы күндән зәнкинләшәрәк кәлән элми ирси дәриндән тәдгиг эдиб енидән ишләйәрәк марксизм нәзәриййәсини ятратдылар. Бу нәзәриййә истәр тәбиәт, истәрсә дә чәмиййәти элми сурәтдә изаһ эдир.

Марксизм исбат этди ки, әгли зәһмәтин мәһсулу олан элм, сәнәт, әдәбийят вә с. игтисадиййатла әлагәдардыр. «Коммунист манифести» нин алманча чапына мүгәддәмәдә Энкелс языр ки:

«Һәр бир тарихи дөврүн игтисади истеһсалы вә ондан лабүдд олараг доған чәмиййәт гурулушу, һәман дөврүн сияси вә әгли тарихинин әсасыны тәшкил эдир.»

Беләликлә инсанларын шүуру, онларын фикир вә дуйғулары, бунлары ифадә эдән әсәрләр, о чүмләдән инчәсәнәт вә әдәбийят истеһсал нөвүндән, мүнасибатындан, бу әсасда яранан ичтимаи-синфи мүнасибатдан асылыдыр. Инсанларын ичтимаи мәфкурәси сөзләр (әдәбийят, элм), рәнкләр (рәссамлыг), һәрәкәт (рәгс) вә с. васитәсилә ифадә вә мүһафизә олунур.

Буржуа чәмиййәтиндә буржуа вә пролетар синифләри вардыр. Бу синифләрин һәр бири өз әдәбийят вә инчәсәнәтини ярадыр. Бунлардан һаким оланы әдәбийят вә инчәсәнәт саһәсиндә дә һаким мәфкурә ярадыр. Маркс дейир ки, һәр бир дөврдә һаким фикир һаким синфин фикридир.

Әдәбийят вә инчәсәнәт чәмиййәтин сияси, ичтимаи вә игтисади инкишафы илә әлагәдар олараг дәйишир, инкишаф эдир. А. А. Жданов йолдаш дейир ки:

«...Халгымыз күндән-күнә йүксәлир. Букүн биз даһа дүнәнки адам дейилик, сабаһ исә букүнкү адам олмаячағыг. Биз 1917-чи илдә олан руслар дейилик вә Русиямыз да о заманки Русия дейилдир, хасиййәтимиз дә көһнә хасиййәт дейилдир. Өлкәмизин симасыны көкүндән дәйишдирән бөйүк ислаһатларла бирликдә биз дә дәйишмишик вә тәрәгги этмишик».

Чәмиййәтин дәйишмәси илә әлагәдар олараг ичтимаи шүурун вә бәдии зөвгүн дә нечә дәйишдийини исбат этмәк үчүн Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндән бир мисал кәтирәк. XIX әср шаирләриндән Г. Закир көзәлин тәсвириндә она, «Ләбләри бадә, ағзы пиялә» демишди. О заман нәзәрләри чәлб эдән бир көзәлә дейилән бу сөзләр индики чәмиййәтдә күлүнч сәсләнмәкдәдир.

Әдәбийят реал варлығы экс этдирир. Биз халг шаиримиз М. Ә. Сабирин сатирасында XX әсрин әввәлләриндәки ән мүһүм һадисәләрин ин'икасыны көрүрүк. Истисмарчы синифләрин әдәбийяты исә реал һәяты вә варлығы бир тәрәфли вә чох заман истисмарчыларын хейринә, таһриф олунмуш шәкилдә экс этдирир. Мәсәлән, 1905-чи ил рус ингилабындан сонра чаризм тәрәфиндән яранан дөвләт «Дума»сынын ярамазлығыны болшевикләр вә демократик язычылар Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә вә с. көстәрдикләри һалда, буржуа мәтбуаты «Фүюзат» вә онун язычылары «Дума»ны алгышлайырдылар.

Биз буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә яранмыш элм, инчәсәнәт вә әдәбиййата тәнгиди янашмалы, ондан тәнгиди сурәтдә истифадә этмәлиййик.

Марксизм-ленинизм өйрәдир ки, чәмиййәтин ичтимаи варлыгы вә мадди һәяты онун әдәбиййат вә инчәсәнәтини дә өзүнә табе эдир. Әдәбиййат вә инчәсәнәт ичтимаи һәяты яратмыр, эксинә, ичтимаи һәят әдәбиййат вә инчәсәнәти ярадыр. К. Маркс дейир ки,

> «Инсанларын варлыгыны онларын шүуру муәййән этмир, эксинә инсанларын ичтимаи варлыгы онларын шүуруну муәййән эдир». (Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 269).

Демәк әдәбиййаты, инчәсәнәти дүзкүн анламаг үчүн ону чәмиййәтин мадди һәятынын конкрет шәраити илә әлагәдар изаһ этмәк лазымдыр. Бөйүк язычыларын шәхси арзу вә истәкләрини дә чәмиййәтин мадди һәят инкишафынын реал тәләбләри илә әлагәдар тәһлил этмәк лазымдыр. Белә этдикдә вахты кечмиш вә вахты кечмәкдә олан фикир вә нәзәриййәләр мейдана чыхарылыб тәнгид эдилә биләр. Марксизм-ленинизм классикләринин мәфкурә һаггында элми көстәриши беләдир.

Марксизм-ленинизм классикләри әдәбиййат һаггында.

Марксизм-ленинизм классикләри мәфкурә саһәсинин инкишаф ганунларыны көстәрмәклә әдәбиййатын да инкишаф ганунларыны ачыб изаһ этмишләр. Маркс, Энкелс, Ленин вә Сталинин әсәрләриндә әдәбиййат вә инчәсәнәтә аид зәнкин фикирләр вардыр. Онлар әдәбиййата вә инчәсәнәтә бөйүк әһәмиййәт верирләр. Марксизм классикләринин әсәрләриндә «Әдәбиййат үмум пролетар ишинин бир һиссәси» (Л е н и н) кими көтүрүләрәк «марксист-ленинчи партиянын дүнябахышы» нөгтейи-нәзәриндән—диалектик материализм нөгтейи-нәзәриндән изаһ эдилир. Онларын әсәрләриндә әдәбиййат иши пролетариатын ингилаби мүбаризәси илә, пролетариатын гаршысында дуран вәзифәләрлә әлагәдар тәһлил олунур.

Марксизм классикләринин әдәбиййат һаггындакы фикирләри марксизм әдәбиййатшүнаслыгынын әсасларыны ятратмышдыр. Маркс, Энкелс һәлә XIX әсрин орталарында вә икинчи ярысында язмыш олдуглары әсәрләриндә әдәбиййатын синфи истигамәтини вә әсас хүсусиййәтләрини гейд этмишләр. Онлар гейд этмишләр ки, синифли чәмиййәтдә һәр һансы бир әсәр мүәййән синфин дүнякөрүшү илә әлагәдардыр. Белә бир чәмиййәтдә синиф харичиндә әдәбиййат вә язычы йохдур, ола да билмәз.

Мүхтәлиф мүәллифләрин мүдафиә этдийи синфи нөгтейи-нәзәр мүхтәлифдир. Әкәр язычы өз фикрини еритмәк үчүн реал һәяты тәһриф эдир вә яхуд өз ярадычылыгы үчүн һәятда мөвзу тапа билмирсә, о заман биз сахта вә сәтһи әсәрләрә раст кәлирик.

Ф. Энкелс мәктубларынын бириндә сахта әсәрләрдән данышараг бу кими язычылары чидди тәнгид эдир. Әкәр язычынын фикирләри чәмиййәтдәки реал ичтимаи һәятла уйгун кәлмирсә, о һадисәләрә биртәрәфли янашмагы лазым билирсә, о заман о, өз фикрини сүн'и сурәтдә вермиш олур. Онун ятратдыгы мәнзәрә өз сахталыгы илә сечиләчәкдир.

Сталин йолдаш язычыларын һәяты өйрәнмәкләринә бөйүк мә'на верәрәк көстәрир ки, гой язычы һәятдан өйрәнсин. Әкәр о, һәяты дүзкүн экс этдирсә кәлиб марксизмә чыхачагдыр.

Маркс, Энкелсин XIX әсрин башлангычындакы бөйүк франсыз язычысы Балзак, бөйүк инкилис язычысы Шекспир һаггындакы фикирләри бизә мә'лумдур. В. И. Ленин, И. В. Сталин—Гогол, Шедрин, Некрасов, Горки, Маяковски вә с. сәнәткарлара, онларын әсәрләриндәки гүввәтли реализмә бөйүк гиймәт верирләр.

Әдәбиййат вә инчәсәнәтдә реалист вә һәгигәтпәрәст олмаг нә демәкдир? Бу һәр шейдән әввәл варлыгы, онун тарихи, фасиләсиз сурәтдә енилләшмәси вә ирәлийә догру инкишаф этмәсилә көстәрмәк, һәятын һәгигәтини парлаг сурәтдә көстәрмәк демәкдир. Бу тәзәни көһнәдән айырмаг, онларын мүбаризәсини көстәрмәк вә тәзәнин көһнә үзәриндә гәләбәсини тәсдиг этмәк демәкдир. Бу, «һал-һазырда мөһкәм көрүнән, лакин артыг өлмәкдә оланы дейил, әмәлә кәлмәкдә вә инкишаф этмәкдә оланы...» (И. Сталин, «Ленинизм мәсәләләри» 11-чи нәшри, сәһ. 537) биринчи плана кечирмәйи бачармаг демәкдир.

Ф. Энкелс язмышдыр ки: «Мәнчә реализм тәфәррүатын һәгигилийиндән башга, типик характерләрин типик шәраитдә верилмәсиндән ибарәтдир» («М а р к с—Э н к е л с инчәсәнәт һаггында» сәһ. 149). Ени, артмагда олан, һәлә букүн типик олмаса да, сабаһ йәгин типик олачаг шейи көстәрмәк дә зәруридир. Мәсәлән, тутаг ки, бир язычы 1947-чи илдә Минкәчевир гурулушундан бөйүк бир әсәр языр. О, бу бөйүк мөвзуу тикинтинин илк мәрһәләсинә әсасланараг версә охучуда истәдийи тәсәввүрү догура билмәз. Минкәчевир гурулушу кәләчәкдә бөйүк бир сәнае вә мәдәниййәт нәһәнки олачагдыр. Демәк сабаһ үчүн йәгин типик олачаг мөвзудан да язмаг зәруридир.

Маркс вә Энкелсин әдәбиййат һаггындакы фикирләрини ени дөврдә, ени шәраитдә Ленин вә Сталин инкишаф этдирәрәк

әдәбийятын һәгиги инкишаф йолуну көстәрмишләр. Империализм вә пролетар ингилабы дөврүндә Ленин, марксизми дәринләшдирдийи кими инчәсәнәт вә әдәбийят чәбһәсиндә дә ону инкишаф этдирмишдир.

Ленин сосялизм мәдәниййәти вә әдәбийяты яратмаг мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. Бу ени мәдәниййәти доғуран шәраити Ленин белә изаһ эдир: «Хүсуси мүлкиййәтә әсасланан чәмийййәтдә сәнәткарлар базар үчүн әмтәә истеһсал этдикләриндән, алычыя эһтиячлары вардыр. Бизим ингилабымыз сәнәткарлары бу баяғы шәраитин зүлмүндән хилас этди. Ингилаб, совет дөвләтини онларын мүдафиәчисинә вә сифаришчисинә чевирди. Өзүнү сәнәткар һесаб эдән һәр бир кәс азад яратмаг ихтиярына маликдир» («Ленин сәнәт вә мәдәниййәт һаггында», сәһ. 136).

Маркс язырды ки, «Капитализм истеһсалаты, инчәсәнәт вә ше'риййәтә зиддир» (Әсәрләри, чилд I, сәһ. 238). Ленин, Карл Марксын бу фикрини империализм дөврүндә инкишаф этдирәрәк ингилабчы синиф язычыларынын вәзифәләрини белә көстәрирди: «Капитализм фәһләләр вә әмәкчи кәндлиләр ичәрисиндәки исте'дадлары боғур, әзир, мәһв эдир вә исте'дадлар эһтияч, диләнчилик, инсан шәхсийййәтинин сөйүлмәси, зүлмү алтында тәләф олурдулар. Инди бизим борчумуз бу исте'дадлары тапмаг вә ишә салмагдыр» (Әсәрләри, чилд XXIV, сәһ. 491—492).

Марксизм көстәрир ки, белә исте'дадларын мейдана чыхмасы үчүн кениш шәраит анчаг хүсуси мүлкиййәтин ләғвиндән сонра ола биләр. Чүнки, «Хүсуси мүлкиййәтин мәһв эдилмәси бүтүн инсан һиссләринин вә кейфийййәтләринин бүтүнлүклә мейдана чыхарылыб өйрәнилмәси демәкдир» (М а р к с).

Ленин йолдаш, Толстой, Керцен, Чернышевски, Шедрин, Успенски, Некрасов вә с. язычылар һаггында яздығы мәгаләләрдә, сөйләдийи нитгләрдә әдәбийят барәсиндә чох мүһүм нәзәри әсаслар, көстәришләр вермишдир. Ленин вә Сталин бөйүк язычылара мүнасибәтләриндә өйрәтмишләр ки, язычынын ярадычылығына нечә вә һансы чәһәтдән янашмаг лазымдыр. Язычынын мәфкурәсини мүәййән этмәйи вә сәнәтинин синиф мүбаризәсиндәки гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини сечмәйи биз Ленинин әсәрләриндән өйрәнирик.

Әдәби ирсә тәнгиди мүнасибәт.

Марксизм классикләринин мүасир вә я өзләриндән әввәлки язычылар һаггында сөйләдийи фикирләр классик ирсдән нечә истифадә этмәк лазым кәлдийини бизә өйрәдир.

В. И. Ленинин Л. Н. Толстой һаггында яздығы мәгаләләр буна ән яхшы сүбутдур. Ленин Толстою «рус ингилабынын айнасы кими» гиймәтләндирмәклә эйни заманда ондакы диндарлығы, мүгавимәт көстәрмәмәклийи вә үмумән «толстойчулуғу» да чидди тәнгид эдирди. Бәшәрийййәтин яратмыш олдуғу зәнкин әдәби ирсә бу чүр янашмадан ени сосялизм әдәбийяты, пролетар мәдәнийййәти яратмаг олмаз.

В. И. Ленин «Кәнчләр иттифагынын вәзифәләри» мөвзуунда Русия комсомолунун III гурултайында 1918-чи илдә сөйләдийи нитгиндә бу хүсусда дейир: «Бүтүн инсанлыг инкишафынын ярадтығы мәдәнийййәти дәрин өйрәниб, ялныз ону енилән ишләмәклә пролетар мәдәнийййәти гурмаг олар. Буну айдын баша дүшмәдән, белә анлайыша малик олмадан биз бу мәсәләни һәлл эдә билмәрик... Пролетар мәдәнийййәти капиталист, мүлкәдар вә чиновникләр чәмийййәтинин тәзйиги алтында инсанлығын яратдығы биликләр эһтиятынын ганунауйғун инкишафы олмалыдыр». Ленин йолдаш хүсуси олараг гейд эдирди ки, сосялизм гуручулуғу ишинин тәләбләри илә әлагәдар олараг көһнә мәдәнийййәтдән тәнгиди сурәтдә истифадә этмәк лазымдыр. Бу тәнгиди истифадәни о, дәфәләрлә көстәрмишдир.

Бу даһиянә көстәришләрлә Толстой ярадычылығына янашан В. И. Ленин онун мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини айдын көстәрди. «Лев Толстой рус ингилабынын айнасы кими» адлы 1908-чи илдә язмыш олдуғу мәгаләсини В. И. Ленин Толстоюн зиддийййәтләрини көстәрмәклә башлайыр: «Толстоюн әсәрләриндә, көрүшләриндә, нәзәрийййәләриндә, мәктәбиндә зиддийййәтләр һәгигәтән чох вә бөйүкдүр. Бир тәрәфдән даһи сәнәткар, анчаг рус һәятынын мүгайисәйә кәлмәз ләвһәләрини дейил, дүня әдәбийятынын йүксәк дәрәчәли бәдии әсәрләрини вермишдир. О бири тәрәфдән исә о, Иса саяғы юродивлик* эдән бир мүлкәдардыр. Бир тәрәфдән ичтимаи ялан вә сахтакарлыг әлейһинә билаваситә вә сәмими, сон дәрәчә гүввәли бир э'тираз эдән адам,—о бири тәрәфдән исә, «толстойчу»-дур, йә'ни рус зиялысы адланан, чамаатын көзү габағында дөшүнә дөйүб: «Мән писәм, мән мурдарам, анчаг мән әхлагымы мүкәммәлләшдирмәклә мәшғул олурам; мән артыг әт емирәм вә инди дүйү котлетләрилә яшайырам»—дейән йорғун, истерик**, зарылтылы бир адамдыр. Бир тәрәфдән капиталист истисмарынын амансыз бир тәнгиди,

* Сәрсәмлик, дәлилик, ағылсызлыг.

** Әсәбләринин позулмасы нәтичәсиндә үрәйи кедән, сызылдаян, ағлайыб күләрәк фәряд эдән адам.

һөкумәт зүлмүнүн, мәһкәмә комедиясынын вә дөвләт идарәсинин ифшасы, зәнкинлийин артмасы вә мәдәниййәтин гәләбәләрилә диләнчилийин, вәһшилийин вә фәһлә күтләләринин изтирабларынын артмасы арасындакы зиддиййәтләрин дәриндән-дәринә ачылыб көстәрилмәси; о бири тәрәфдән исә, зүлмә гүввәт илә «гаршы дурмамаг» кими юродиви мөв'изәси вардыр. Бир тәрәфдән ән айыг бир реализм, бүтүн вә һәр чүр маскаларын гопарылыб атылмасы; о бири тәрәфдән исә, дүнянын ән мурдар шейләриндән биринин, йә'ни динин тәблиғ эдилмәси, рәсми вәзифә дашыян кешишләрин еринә әхлаги э'тигада көрә попларын гоюлмасына чалышмаг, йә'ни ән инчә вә буна көрә дә чох мурдар олан поповшинанын ишә салынмасы. Доғрудан да:

«Сән һәм мискин, һәм варлысан,
Һәм гүдрәтли, һәм кучсүзсән,
Эй анамыз Рус торпағы!»*

(Л е н и н, Әсәрләри, чилд XII, сәһ. 332).

Салтыков-Шедрин, Успенски кими реалист сәнәткарларын да әдәби ирсинә янашдыгда Ленин онларын ярадычылығындакы ичтимаи һәят һадисәләрини дәриндән ифадә этмәк, феодализм гурулушу вә капиталист истисмары илә мүбаризә этмәк кими мүсбәт чәһәтләри гиймәтләндирирди.

Сталин йолдаш сәнәтә вә әдәбийята Маркс—Ленин бахышыны инкишаф этдирәрәк, сосялизм дөврү сәнәт вә әдәбийятыны ени вә йүксәк мәрһәләйә галдырмышдыр.

Сталин йолдашын даһиянә көстәриши олан сосялизм реализми совет сәнәт вә әдәбийятынын йолуну, сәчиййәсини, вәзифәсини мүәййән эдән вә сәнәт адамларыны ени вә йүксәк вәзифәләрин һәллинә руһландыран бир ярадычылыг үсулудур.

Сталин йолдаш «Язычы инсан гәлбинин мүһәндисидир» демәклә сәнәткара вә онун әмәйинә чох йүксәк гиймәт верир. Классик әдәбийятын бөйүк нүмайәндәләриндән Гогол, Шедрин, Чернышевски, Чехов вә с. язычыларын әсәрләриндәки яхшы нүмунәләрдән тәчрүбәдә, мүбаризәдә Сталин йолдашын даһиянә сурәтдә истифадә этмәси марксист әдәбийятшүнаслығы үчүн бөйүк нәзәри вә әмәли әсасдыр.

Совет язычыларынын биринчи Үмум Иттифаг гурултайында А. А. Жданов йолдаш совет әдәбийятынын мүвәффәгиййәтләриндән данышаркән демишдир ки: «Совет әдәбийятындан башга, һәр чүр истисмары вә муздлу көләлик боюндуруғуну гәти мәһв этмәк үчүн зәһмәткешләри мүбаризәйә тәшкил

* Бу шеир мәшһур рус шаири Некрасовундур.

эдән бир әдәбийят йохдур вә һеч вахт олмамышдыр. Өз әсәрләринин әсас мөвзууну фәһлә синфи, кәндлиләр вә онларын сосялизм уғрундакы мүбаризәсиндән алан башга бир әдәбийят йохдур вә һеч вахт олмамышдыр. Һеч бир ердә, дүнянын һеч бир өлкәсиндә, бүтүн милләтләрдән олан зәһмәткешләрин һүгуг бәрабәрлийини, гадынларын һүгуг бәрабәрлийини мүдафиә вә тәләб эдән башга бир әдәбийят йохдур. Буржуазия өлкәсиндә һәр чүр фанатизми, һәр чүр мистиканы, һәр чүр руһанилийи вә мөвһуматы давамлы сурәтдә әзиб мәһв эдән бир әдәбийят йохдур вә ола да билмәз, буну бизим әдәбийят эдир. Белә габагчыл гайәли, ингилаби бир әдәбийят анчаг совет әдәбийяты—ганы сосялист гурулушумузун ганындан, әти сосялист гурулушумузун этиндән олан совет әдәбийяты ола биләрди вә һәгигәтдә дә олду».

Маркс вә Энкелсин нәзәри саһәдә көстәрдийи сосялизм әдәбийяты М. Горки, Маяковски, Шолохов, Чәфәр Чабарлы вә с. кими бөйүк, исте'дадлы сәнәткарларын симасында яранмышдыр вә инкишаф этмәкдәдир.

Ленин вә Горки.

Өз бөйүк вә чохсаһәли ингилаби фәалиййәтиндә В. И. Ленин бәдии әдәбийят мәсәләләринә мүһүм ер вермишдир. О, Горки, Серафимович, Маяковски кими пролетар сәнәткарларынын ярадычылыгларыны һәмишә изләмиш, онларын ишләринә рәһбәрлик этмиш, көстәришләр вермиш, онларын сәнәтини мүдафиә этмиш вә гиймәтләндирмишдир.

Ленин 1910-чу илдә «Мүһәрририн гейдләри» адлы мәгаләсиндә языр ки: «Горки—һеч шүбһәсиз пролетар сәнәтинин ән бөйүк нүмайәндәсидир, о пролетар сәнәти үчүн чох иш көрмүш вә даһа чох иш көрә биләр... Горки—пролетар сәнәти ишиндә мө'тәбәр бир симадыр, бу исә шәксиздир... Пролетар сәнәти ишиндә Горкинин бөйүк мүсбәт ролу вардыр» (Әсәрләри, чилд XVI, сәһ. 298—299).

1909-чу илдә В. И. Ленин Горкийә яздығы мәктубда белә дейир: «Өз сәнәткар исте'дадынызла сиз Русиянын—һәм дә тәкчә Русиянын дейил—фәһлә һәрәкатына бу гәдәр бөйүк файда вермишсиниз. Сиз һәлә даһа чох файдалар верәчәксиниз, одур ки, өзүнүзү ағыр әһвали-руһиййәләрин ихтиярына бурахманыз йол верилмәздир...» (Әсәрләри, чилд XIV, сәһ. 189).

Едди ил сонра «Сүлһү нечә әлдә этмәли» мәгаләсиндә енә дә М. Горки һаггында белә бир фикрә раст кәлирик:

«Шүбһә йохдур ки, Горки—бөйүк бәдии бир исте'даддыр, о бүтүн дүня пролетар һәрәкатына чох файдалар вермиш вә енә верәчәкдир» (Әсәрләри, чилд XX, сәһ. 41).

В. И. Ленин Максим Горки ярадычылығынын гиймәтини олдугча көзәл тә'йин эдирди. Дүня пролетариатынын рәһбәри,

Горкийә бөйүк бир гайғы вә диггәтлә янашырды, ону язмаға һәвәсләндирир, нөгсанларыны көстәрир, гейдинә галырды.

1909-чу илдә буржуа мүһәррирләри М. Горки һаггында бош шайиәләр яйдыгда, Ленин онлара белә кәскин бир һүчум этмишди:

«Буржуа гәзетләри наһаг ерә чанфишанлыг эдирләр. Горки йолдаш өз бөйүк бәдии әсәрләрилә өзүнү Русия вә бүтүн дүня фәһлә һәрәкатилә о гәдәр мөһкәм бағламышдыр ки, онлара (буржуа гәзетләринә—ред.) анчаг нифрәтлә чаваб верә биләр» (Әсәрләри, чилд XIV, сәһ. 211).

Бөйүк Ленин—Сталин партиясы вә шәхсән Ленин, Сталин язычылара вә үмумән бәдии әдәбийят чәбһәсинин хадимләринә һәр бир заман рәһбәрлик этмиш вә көстәришләр вермишләр.

Әдәбийятын партиялылығы.

Марксист әдәбийятшүнаслығы әдәбийятын партиялылығыны, йә'ни мәнсуб олдуғу синфин ән габагчыл гайәләрини тәрәннүм этдийини тәсдиг эдир.

Коммунист партиясы һәмишә әдәбийятын партиялылығы принсипини тә'йин вә мүдафиә этмишдир. Һәлә 1905-чи илдә В. И. Ленин «Партия тәшкилаты вә партиялы әдәбийят» адлы мәгаләсиндә ени пролетар әдәбийяты вә инчәсәнәтинин әсас хүсусиййәтләрини көстәрмишдир. Ленин, бу көстәришилә кәләчәк сосялизм әдәбийятынын да әсас сәчиййәсини мүәййән этмишдир.

Буржуа мүтәфәккирләрини ифша эдәрәк Ленин көстәрмишдир ки, мүасир чәмиййәтдә мүбаризә эдән синифләрдән кәнар, партиялы олмаян әдәбийят йохдур вә ола да билмәз. Чүнки чәмиййәтдә яшайыб чәмиййәтдән кәнарда галмаг мүмкүн дейилдир.

Ленин тәсдиг эдирди ки:

«Әдәбийят партиялы олмалыдыр. Буржуа әхлагынын эксинә оларaг буржуа-сәһибкар, алверчи мәтбуатынын эксинә олараг, буржуа әдибләринин мәнфәәтпәрәстлийинә вә фәрдиййәтчилийинә, «аға анархизминә» вә варланмаг далынча гачмағынын эксинә олараг сосялист пролетариаты партиялы әдәбийят принсипини ирәли сүрмәли, бу принсипи инкишаф этдирмәли вә мүмкүн олдугча даһа мүкәммәл, даһа бүтөв шәкилдә буну һәята кечирмәлидир».

«Партия нөгтейи-нәзәринә уйғун әдәбийятын бу принсипи нәдән ибарәтдир? Бу принсип ялныз әдәбийят ишинин сосялист пролетариаты үчүн айры-айры шәхсләрин вә дәстәләрин варланмасы васитәси ола билмәсиндән ибарәт дейилдир: әдәбийят иши үмумиййәтлә пролетариатын үмуми ишиндән асылылыг һисс этмәйән фәрди иш ола билмәз. Рәдд олсун битәрәф әдәбийятчылар! Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбийятчылар! Әдәбийят иши үмуми пролетар ишинин бир һиссәси олмалыдыр» (Л е н и н, Әсәрләри, чилд VIII, сәһ. 387).

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, биз буржуа әдәбийятынын риякарлығыны ифша эдирик. Болшевикләр куя «азад» олан буржуа инчәсәнәтинин үстүндәки сахта лөвһәләри гопарыб атыр, риякар бир сурәтдә азад, әслиндә исә буржуазия илә әлагәдар олан әдәбийята гаршы һәгигәтән азад, ачыг бир сурәтдә пролетариатла әлагәдар олан әдәбийяты гоюрлар.

Ленин язырды:

«Әдәбийят ишиндә... шүбһәсиз, шәхси тәшәббүсә, фәрди мейилләрә, фикир вә хәял, шәкил вә мәзмун кенишлийинә бөйүк имкан тә'мин этмәк зәруридир» (Л е н и н, Әсәрләри чилд VIII, сәһ. 387).

Әдәбийятын болшевик партиялылығы принсипини унутмаг зәрәрли бир ярадычылыг йолуна дүшмәк демәкдир.

Мәшһур рус мүнәггиди Белински әдәбийяты элә хитабәт күрсүсү сайырды ки, ордан күтлә ичәрисинә яхшы һәят уғрунда, инсан чәмиййәтини дәйишдирән гайәләр уғрунда мүбариз фикирләр яйылсын. О язырды:

«Инчәсәнәтдән ичтимаи мәнафеә хидмәт этмәк һаггыны алмаг ону йүксәлтмәк дейил, алчалтмагдыр. Чүнкү бу ону ән чанлы гүввәсиндән, йә'ни фикирдән мәһрум этмәк, ону авара тәнбәлләр үчүн бир нөв зөвг аләти вә оюнчаға чевирмәк демәкдир» (Әсәрләри күллийяты, чилд II, сәһ. 442).

Чернышевски әдәбийяты «һәят дәрслийи» адландырмышдыр. О, көстәрмишдир ки,

«Ялныз гүввәтли вә чанлы мәфкурәләрин тә'сири илә яранан, дөврүн тә'кидли тәләбләринә чаваб верән әдәби чәрәянлар парлаг бир инкишафа наил олурлар» («Сечилмиш әсәрләри». 1939, сәһ. 443).

Әдәбийятын партиялылығы ичтимаи һәятдакы мүбаризәләрдә язычынын фәал иштиракыны тәләб эдир. О, тәләб эдир ки, язычы бу мүбаризәләрин өн сыраларында олсун. А. Жданов йолдаш дейир:

«Язычы һадисәләрин гуйруғунда сүрүнмәмәлидир; о халгын өн сыраларында кетмәйә, халга онун инкишаф йолуну көстәрмәйә борчлудур».

Әдәбийятын партиялылығы совет язычысындан коммунизмин там гәләбәси уғрундаки бүтүн мүбаризәдә фәал иштирак тәләб эдир. Совет язычыларынын I гурултайындаки мә'рузәсиндә М. Горки дейир ки:

«Пролетарлар дөвләти минләрлә «мәдәниййәт усталары», «гәлб мүһәндисләри» тәрбийә этмәлидир вә бу она көрә лазымдыр ки, дүнянын һәр ериндә бүтүн ишчи халг күтләсинин әлиндән алынмыш олан һаггы, йә'ни онун аглыны, исте'дадыны, габилиййәтини инкишаф этдирмәк һаггы она гайтарылсын. Әмәли сурәтдә һәята кечирилә билән бу мәгсәд биз әдәбийятчыларын өһдәсинә өз ишимиз үчүн чидди, мәс'улиййәтли вәзифәләр гоюр. Бу бизим әдәбийятымыза ялныз реалистик әдәбийят үчүн ән'әнәви бир вәзифә олан «дүня вә инсанлары мүһакимә эдән», «һәяты тәнгид эдән» адамлар етирмәк вәзифәсини гоймагдан башга, бир дә бизә ени һәят гуручулуғунда «дүняны дәйишдирмәк» просесиндә билаваситә иштирак этмәк һаггы верир» («Әдәбийят һаггында»—мәгаләләр мәчмуәси, сәһ. 473).

Әдәбийятда партия сиясәтинин әсаслары

Коммунист болшевикләр партиясы истәр сосялист ингилабындан әввәл, истәрсә дә ингилабдан сонра әдәбийят мәсәләләри илә давамлы сурәтдә мәшғул олмушдур. Партиянын әдәбийят вә инчәсәнәт һаггындаки һәр бир көстәриши, гәрары мүәййән дөврдә әдәбийят вә инчәсәнәтимизин инкишаф йолларыны мүәййәнләшдирмиш, ишыгландырмышдыр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра башга саһәләрдә олдуғу кими әдәбийят вә инчәсәнәт саһәсиндә дә мисли көрүлмәмиш йүксәлишә раст кәлирик. Ингилабын илк илләриндә бир тәрәфдән ингилабдан әввәл языб ярадан демократик фикирли вә ингилабчы язычылар, дикәр тәрәфдән дә ени чаван гүввәләр хошбахт вә азад совет һәятыны тәрәннүм этдиләр. Партиямыз совет язычылары ордусу гаршысында ени вәзифәләр гойду.

ҮИК(б)П МК-нын 1925-чи ил 18 июн тарихли гәрарында (гәт'намәсиндә) партия пролетар язычылары гаршысында әдәбийятда үстүнлүк газанмаг мәсәләсини гойду. Бу о демәк иди ки, пролетар язычылары әдәбийят саһәсиндә әсас гүввә олмалы, кечмиш чәмийййәтдән галан әдәби гүввә вә ән'әнәләрә галиб кәлмәли, совет охучусуна йүксәк кейфийййәтли әсәрләр вермәлидирләр. Бу ишдә партия пролетар әдәбийяты тәшкилатларына көмәк этди.

Бу тарихи гәрарында партия көстәрирди ки, мүхтәлиф синифләрдән вә тәбәгәләрдән кәлән язычылара нечә мүнасибәт бәсләмәк лазымдыр. Мәсәлән, кәндли язычылар һаггында партия белә вәзифә гоюрду: «Кәндли язычылар достлуг гайғысы илә гаршыланмалы вә сөзсүз оларaг бизим тәрәфимиздән мүдафиә олунмалыдырлар. Вәзифә, онларын бөйүйән кадрларыны пролетар мәфкурәси релсләри үзәринә кечирмәкдән ибарәтдир».

О заман чығырдаш адланан язычылара мүнасибәт мәсәләсиндә партия тәләб эдирди ки, мүхтәлиф дәстәләрдән олан бу язычыларын тәркибини нәзәрә алмалы, пролетариата аз вә я чох яхын оланларыны өйрәнмәли, бу язычылара хас олан тәрәддүдү нәзәрә алмалы. Мәркәзи Комитә өз гәтнамәсиндә көстәрирди ки:

«Бурада үмуми көстәриш онлара еһтиятлы вә тактики мүнасибәт бәсләмәкдән ибарәт олмалыдыр, йә'ни элә янашмаг лазымдыр ки, бу, онларын коммунист мәфкурәси тәрәфинә даһа тез кечмәләри үчүн бүтүн шәраити тә'мин этмиш олсун».

Партия өз гәтнамәсиндә күтләви охучу үчүн бәдии әдәбийят ярадылмасы ишиндә көһнә язычыларын файдалы сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндән дә истифадә этмәк мәсәләсини гоюрду.

Партиянын рәһбәрлийи илә бөйүк гәләбәләр әлдә эдән әдәбийятымыз ени дөврә дахил олур, ингилабын илк он илиндә фәһлә вә кәндлиләрдән ени язычылар етишир, әдәбийят саһәсиндә пролетар әдәбийятынын үстүнлүйү тә'мин эдилир. Совет әдәбийяты бейнәлхалг буржуазия әдәбийятына гаршы дуран бөйүк ингилаби бир гүввәйә чеврилир.

Колхоз гурулушунун гәләбәси, биринчи бешиллик планын мүвәффәгийййәтлә, вахтындан әввәл һәята кечирилмәси, мәдәни инкишафымыз язычыларымызын вә инчәсәнәт ишчиләримизин гаршысында ени вәзифәләр гоюр.

1932-чи ил 23 апрелдә ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын енидән гурулмасы һаггында» тарихи гәрары чыхыр.

Гәрарда дейилирди:

«Бир нечә ил бундан әввәл әдәбийятда, хүсусән ени игтисади сиясәтин биринчи илләриндә чанланмыш яд үнсүрләрин һәлә хейли тә'сири мөвчуд олдуғу, пролетар әдәбийяты кадрлары исә һәлә зәиф олдуглары үчүн партия һәр васитә илә әдәбийят вә сәнәт саһәсиндә хүсуси пролетар тәшкилатларынын яранмасына вә мөһкәмләнмәсинә көмәк эдирди.

Һазырда артыг пролетар әдәбийяты вә сәнәти кадрлары етишдийи вә заводлардан, фабрикләрдән, колхозлар-

Азербайчан Республика
Үмуми Китабханасы
Инв. № ______

дан ени язычы вә сәнәткарлар мейдана чыхдығы бир заманда исә мөвчуд пролетар әдәби-бәдии тәшкилатларынын (ВОАПП*, РАПП**, РАПМ*** вә башгалары) чәрчивәси артыг дарлашыр вә бәдии ярадычылығын чидди инкишафына мане олур. Бу һал, һәмин тәшкилатлары совет язычыларыны вә сәнәткарларыны сосялизм гуручулуғу вәзифәләри әтрафында ән чох сәфәрбәрлийә алан бир васитдән, мәһдуд дәрнәкчилик, күнүн сияси вәзифәләриндән вә сосялизм гурулушуна рәғбәт бәсләйән бир чох язычы вә сәнәткарлардан айрылмаг васитәсинә чеврилмәк горхусуну төрәдир.

Бурадан да әдәби-бәдии тәшкилатларын мүвафиг бир шәкилдә енидән гурулмасы вә онларын иш саһәләринин кенишләнмәси зәрурәти мейдана чыхыр.

Буна көрә МҚ гәрара алыр:

1) Пролетар язычылары чәмиййәти (ВОАПП, РАПП) ләғв эдилсин.

2) Совет һакимиййәти чәбһәсини мүдафиә эдән вә сосялизм гурулушунда иштирак этмәйә чан атан бүтүн язычылар коммунист фраксиялы Язычылар Иттифагында бирләшдирилсин».

Партия Мәркәзи Комитәсинин, шәхсән Сталин йолдашын әдәбийят ишинә беләә йүксәк гайғы илә янашмасы әдәбийятымызы ени инкишаф мәрһәләсинә галдырды.

РАПП (вә эләчә дә Азәрб. Пролетар Язычылары Чәмиййәти) сон заманларда кери галырды, сосялизм дөврүнүн тәләбләринә чаваб вермәкдән ачиз иди. РАПП вә АПЯЧ рәһбәрләри өзүнүтәнгиди боғур, принсипсиз дәстәбазлығы шиддәтләндирир вә совет чәбһәсинә кечмәйә чалышан бир сыра көһнә вә гүввәтли язычылары зәһәрләмәйә чалышырдылар. Һәлә 1925-чи ил гәрарында партиямызын Мәркәзи Комитәси көстәрмишди ки, совет әдәбийятында фәал иштирак этмәк истәйән чығырдаш язычылара гаршы мәнфи мүнасибәт антиболшевик һәрәкәтдир. Онлара диггәтлә янашыб бизә яхынлашанларла биздән узаглашанлары сечмәк, пролетар мәдәниййәтинин дүшмәнләринә, буржуа мәфкурәсини тәблиғ эдәнләрә гаршы кәскин мүбаризә этмәк лазымдыр.

РАПП вә АПЯЧ**** исә өз ишиндә бу көстәришләри еринә етирмирди. О, партия сиясәтинә зидд олараг «мүттәфиг я дүшмән!» шүарыны ирәли сүрәрәк язычыларын енидән гурулмасы имканыны мәһдудлашдырыб ән исте'дадлы язычылары да биздән узаглашдырмаға чалышырды. РАПП-чылар М. Горки, Маяковски, Чәфәр Чабарлы, Чәлил Мәммәдгулузадә, Һагвердиев кими бөйүк язычылары сыхышдырыр, зәһәрләйирдиләр. Әксингилабчы троцкизмә мәнсуб олан Авербах өз алчаг дәстәси илә совет әдәбийятыны сосялизм гуручулуғу ишиндән узаглашдырмаға чәһд эдирди.

* Пролетар язычылары чәмиййәтинин Үмум Иттифаг Бирлийи.
** Русия Пролетар Язычылары Чәмиййәти.
*** Русия Пролетар Мусигичиләри Чәмиййәти.
**** Азәрбайчан Пролетар Язычылары Чәмиййәти.

Партия Мәркәзи Комитәсинин 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрарындан сонра ВОАПП-ын вә онун ерли тәшкилатларынын ләғви илә әлагәдар олараг ерләрдә совет язычылары Иттифагынын Тәшкилат Комитәләри ярадылды. Бу комитәләр 1934-чү илдә чағрылмыш совет язычыларынын I гурултайына һазырлыг көрдүләр.

Мәркәзи Комитәнин гәрарындан сонра язычылар арасында чидди ярадычылыг иши чох гүввәтләнди. Москвада олдуғу кими Азәрбайчанда да ени әсәрләр яранды. Чәфәр Чабарлынын «1905-чи илдә», «Яшар» п'есләри, Сүлейман Рүстәмин «Гачаг Нәби» драмасы вә бир сыра шеирләри, М. С. Ордубадинин «Кизли Баки», «Дөйүшән шәһәр» романлары, Сәмәд Вурғунун «Вагиф», «Ханлар» п'есләри, бир сыра шеирләри, Әбүлһәсәнин «Дүня гопур» романы, Мир Чәлалын «Дирилән адам», «Бир кәнчин манифести» романлары, Меһдинин «Тәрлан» романы, Мирзә Ибраһимовун «Һаят» вә «Мадрид» драмалары, М. Раһимин, Рәсул Рзанын ени шеирләри вә с. әсәрләр мейдана чыхды. Кениш сурәтдә инкишаф эдән Азәрбайчан Совет әдәбийяты сыраларына ени гүввәләр чәлб олунмагла ашыг әдәбийятында да бөйүк бир инкишаф нәзәрә чарпды. Ашыглардан Әсәд, Авак, Мирзә, Һүсейн, Нәчәф совет язычылары сыраларына гәбул олундулар.

Дүшмән фикирли язычылар совет әдәбийятынын бу йүксәлишинә мане олмаг үчүн тәшкилат сыраларына сохулмаг, ики мә'налы, үстү өртүлү әсәрләр язмаг истәйирләрсә дә мүвәффәг ола билмирләр. Бир аз сонра өз сыраларыны йохламаға башлаян Совет Язычылары Иттифагы, сыраларына сохулмуш халг дүшмәнләрини гәти сурәтдә ифша этмәйә мүвәффәг олур ки, бундан сонра да совет әдәбийятынын инкишафы үчүн даһа кениш имканлар яраныр. Азәрбайчан совет әдәбийятынын яхшы нүмунәләри бүтүн Советләр Иттифагында танынмаға башлайыр. 1938—40-чы илләрдә Москвада Азәрбайчан инчәсәнәти, Азәрбайчан әдәбийяты декадалары кечирилир. «Азәрбайчан поэзиясы антолокиясы» нәшр олунур.

МҚ-нын гәрарындан сонра классик Азәрбайчан әдәбийятынын өйрәнилмәси вә нәшри саһәсиндә дә бөйүк ишләр көрүлмүшдүр. Азәрбайчанын бөйүк шаири Низами Кәнчәвинин 800 иллик юбилейини, М. Ф. Ахундовун 125 иллик юбилейини, Ә. Сабирин өлүмүнүн 25 иллийини кечирмәк ишиндә бөйүк

сәнәткарларымыза партия вә һөкумәтимизин вердийи йүксәк гиймәт вә әһәмиййәт нүмайиш этдирилди.

Мәркәзи Комитәнин гәрары ялныз әдәбийят саһәсиндә дейил, инчәсәнәтин бүтүн саһәләриндә дөнүш ярадды. Үзейир Һачыбәйовун «Короғлу» операсы, Мүслүм Магомаевин «Нәркиз» операсы, Глиерин «Шаһ Сәнәм» операсы вә с. бу гәрардан сонра язылмышдыр.

Совет әдәбийяты сосялизм гуручулуғуна хидмәтдә инкишаф этдикчә ени гәләбәләрә, ени мүвәффәгиййәтләрә чатыр. Бу гәләбәләр совет язычыларынын биринчи Үмум Иттифаг гурултайында нүмайиш этдирилмишдир. А. Жданов йолдаш гурултайдаки чыхышында көстәрмишдир ки, кәнч совет әдәбийяты дүняда ән габагчыл, ән мәфкурәли, ән ингилаби бир әдәбийятдыр. Чүнкү совет әдәбийяты бүтүн дүняда биринчи дәфә азадлыг байрағыны әбәди олараг галдырмыш совет халгларынын әдәбийятыдыр.

Сосялизм гуручулуғунун иштиракчылары вә габагчыл адамларындан олан «инсан гәлбинин мүһәндисләри»—совет язычылары өз ярадычылыгларында сосялизм реализми үсулуну мәнимсәйир, дөврүн тәләбләринә чаваб верә билән әсәрләр ярадырлар. Бу ярадычылыг үсулу язычыдан сосялизм гурулушуну этрафлы билмәйи вә дүзкүн экс этдирмәйи тәләб эдир. Бизим габагчыл язычыларымыз сосялизм реализми әсасында ингилаби романтика йолу илә букүнки һәятымызын кәләчәйини дә көстәрирләр.

Совет язычыларынын I Үмум Иттифаг гурултайы бүтүн бу сөйләдикләримизи гейд этмәклә көстәрди ки, совет әдәбийяты доғрудан да бөйүк Советләр Иттифагынын зәһмәткешләри илә мөһкәм бағлы олан бир әдәбийятдыр. Бунун үчүндүр ки, гурултая һазырлашан совет халгы өз әдәбийятынын тәнтәнәсиндә иштирак этди. Бөйүк Ленинин дедийи кими бизим әдәбийятымыз үмум пролетар ишинин бир һиссәси олду. Бүтүн бу мувәффәгиййәтләрлә бәрабәр гурултай совет әдәбийятынын бир сыра ногсанларыны да (үмуми инкишафымыздан керидә галмаг, совет һәятынын зәнкинлийи илә тәсвир эдилә билмәмәси, гәһрәманларымыза лайиг йүксәк гиймәтли бәдии әсәрләрин кифайәт дәрәчәдә язылмамасы вә с.) гейд эдиб кәләчәк үчүн йоллар көстәрди.

1941-чи илин 22 июнунда алман-фашист ишғалчыларынын вәтәнимизә хаинчәсинә басгыны заманында бүтүн совет халгы кими, совет язычылары да гәддар дүшмәнә гаршы мүбаризәйә галхдылар.

Мүһарибә вахтында, өлкәмизин үстүнү алан тәһлүкә заманы даһи рәһбәр вә сәркәрдәмизин чағырышы илә бүтүн саһәләрдә ишләр һәрби гайдада гурулду. Совет язычылары да өз ишләриндә вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг ән'әнәләрини һәр чәһәтдән күчләндирдиләр.

Совет әдәбийяты бөйүк имтаһан гаршысында иди вә бу имтаһандан парлаг гәләбә илә чыхды. Сталин йолдашын «һәр шей чәбһә үчүн, һәр шей гәләбәмиз үчүн» шуары язычыларымызы ени, мүбариз әсәрләр язмаға руһландырды. Бүтүн совет язычылары кими Азәрбайчан язычылары да мүһарибә илләриндә истәр мүһарибә чәбһәләринә, истәрсә дә арха әмәк чәбһәсинә хидмәт этмәйә башладылар. Шеир, нәср, драматуркия, публисистика (мәгалә) саһәсиндә гиймәтли әсәрләр яранды.

Ядәлли ишғалчылара, империалистләрә гаршы мүбаризәдә бөйүк тәчрүбәйә малик олан совет әдәбийяты Бөйүк Вәтән Мүһарибәси дөврүндә өз гүввәсини бир даһа сынады. Совет әдәбийяты исбат этди ки, о, Октябр фүтуһатыны тәрәннүм этдийи кими ону мүдафиәйә дә һазырдыр.

Мүһарибә совет әдәбийятында вәтәнпәрвәрлик, бейнәлмиләлчилик, гәһрәманлыг мөвзуларынын даһа да кенишләнмәсинә, дәринләшмәсинә сәбәб олду.

Совет Ордусунун чаһаншүмул гәләбәләрини тәрәннүм эдән язычыларымызын әсәрләри харичи өлкәләрдә дә шөһрәт тапараг совет әдәбийятынын дүняда ән габагчыл әдәбийят олдуғуну нүмайиш этдирди. Тәкчә Азәрбайчан әдәбийятынын шәрг өлкәләриндә демократия һәрәкатына тә'сирини хатырламаг кифайәтдир. Мүһарибә илләриндә Чәнуби Азәрбайчанда яранан ени әдәбийят Азәрбайчан совет әдәбийятынын гүввәтли тә'сири илә инкишаф этмишдир.

СОВЕТ ӘДӘБИЙЯТЫНЫН ЕНИ ВӘЗИФӘЛӘРИ.

Мүһарибәни гәләбә илә гуртарыб енидән динч әмәйә башлаян, тәсәррүфатын бәрпа вә ени инкишафына мүһарибәнин тәхрибатыны дүзәлтмәйә чалышан гәһрәман халгымыз әдәбийят вә инчәсәнәтин дә инкишаф этмәсинә ени имканлар газанды. ҮИК(б)П МК-нын мүһарибәдән сонраки дөврдә әдәбийят вә инчәсәнәтимизин нөгсанларыны, вәзифәләрини, инкишаф йолларыны көстәрән тарихи гәрарлары чыхды. Бу гәрарлар ашағыдакиләрдән ибарәтдир:

1. «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрары (1946).
2. Драм театрларынын репертуары вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләри һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрары (1946).
3. «Бөйүк һәят» кино филми һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрары (1946).
4. В. Мураделинин «Бөйүк достлуг» операсы һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрары (1948).

Бу гәрарлар совет әдәбийяты вә инчәсәнәтинин гаршысында ени вә мүһүм вәзифәләр гоюр. «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында А. Жданов йолдашын мә'рузәси партия гәрарлары әсасында совет әдәбийятынын вәзифәләрини мүәййән этмәклә онун чидди нөгсан вә кәср чәһәтләрини дә көстәрди.

Партиямыз вә һөкумәтимиз сон илләрдә әдәбийят саһәсиндә совет гурулушуна бөһтан атан, совет адамларыны әйбәчәр көстәрән әсәрләрин яранмасына лагейд ола билмәзди. Партия өз гәрарында Зошшенко вә Ахматова кими «язычылар»ын ярадычылығындаки зәрәрли, совет мәфкурәсинә зидд мейлләри ифша этмәклә бәдии әдәбийятын кәнчлийи тәрбийә ишиндәки вәзифәсини хүсусилә гейд эдир.

«... Совет дөвләти вә партиямыз кәнчләримизи совет әдәбийятынын көмәйи илә күмраһлыг вә гүввәмизә инанмаг руһунда тәрбийә этмишдир, мәһз буна көрә биз социализм гуручулуғунда чох бөйүк чәтинликләри арадан галдыра билмишик, алманлар вә японлар үзәриндә гәләбә чалмышыг». (А. Жданов)

А. Жданов йолдаш әдәбийятда мүасир мөвзуларын кениш яйылмасыны там гәт'иййәтлә гоюр.

Жданов йолдашын мә'рузәси әдәбийят тарихимизин дә бир чох нәзәри чәһәтләрини там дүрүстлүйү илә тәһлил эдир. Әдәбийят тарихиндән бизә мә'лум олан символистләр вә акмеистләр һаггында Жданов йолдаш дейир ки:

«Рус әдәбийяты тарихиндән бизә мә'лумдур ки, һәм символистләрин, һәм дә акмеистләрин мәнсуб олдуглары иртичачы әдәби чәрәянлар бир дәфә дейил, ики дәфә дейил, дәфәләрлә рус әдәбийятынын бөйүк ингилабчы-демократик ән'әнәләринә гаршы, онун габагчыл нүмайәндәләринә гаршы йүрүш э'лан этмәйә чан атмышлар; онлар әдәбийятымызы йүксәк мәфкурә вә ичтимаи әһәмиййәтиндән мәһрум этмәйә, бу әдәбийяты мәфкурәсизлик вә баяғылыг кирдабына салмаға чалышмышлар. Лакин «дәбдә олан» бүтүн бу чәрәянлар унудулмуш вә мәфкурәсини экс этдирдикләри синифләрлә бирликдә кечмишин малы олмушдур. Бүтүн бу символистләрдән, акмеистләрдән, «сары кофдалардан», «кәрпич валетләрдән», «ничеволардан» доғма рус, совет әдәбийятымызда нә галмышдыр? Рус ингилабчы-демократик әдәбийятынын бөйүк нүмайәндәләри олан Белински, Добролюбов, Чернышевски, Герцен, Салтыков-Шедрин әлейһинә онларын йүрүшләри һәрчәнд ки, бөйүк курулту вә бөйүк иддиа илә башламышды, амма бу там мә'насилә һеч бир нәтичә вермәди вә бу йүрүш эйни дәрәчәдә курулту илә боша чыхды.

Акмеистләр э'лан этмишдиләр, ки, «варлыға һеч бир дүзәлиш верилмәмәли вә варлыг тәнгид эдилмәмәлидир». Онлар нә үчүн варлыға һәр чүр дүзәлиш вермәк әлейһинә идиләр? Она көрә ки, бу көһнә дворян, буржуа варлығы онларын хошуна кәлирди, ингилабчы халг исә онларын бу варлығыны дәбәртмәйә һазырлашырды. 1917-чи илин октябрында истәр һаким синифләр, истәрсә онларын идеологлары вә мәддаһлары тарихин зибиллийинә төкүлдү».

Өз мә'рузәсиндә Жданов йолдаш совет әдәбийятынын Гәрби Авропа вә умумән дүня әдәбийятындан гат-гат үстүн олдуғуну гейд эдәрәк дейир:

«Әдәбийятчыларымыздан бә'зиләри өзләрини буржуа-мешшан әдәбийятчыларынын мүәллими дейил, шакирди һесаб этмәйә, харичин мешшан әдәбийяты гаршысында ялтагланмаға вә сәчдә этмәйә башламышлар. Биз совет вәтәнпәрвәрләринә, һәр һансы бир буржуа гурулушундан йүз гат йүксәк вә яхшы олан совет гурулушуну яратмыш адамлара белә бир ялтагланма ярашармы? Дүняда ән ингилабчы әдәбийят олан габагчыл совет әдәбийятымыза Гәрбин мәһдуд мешшан-буржуа әдәбийяты гаршысында ялтагланма ярашармы?

Мүасир совет мөвзуларындан узаглашмаг, бир тәрәфдән тарихи мөвзулара биртәрәфли уймаг, дикәр тәрәфдән исә сырф әйләндиричи бош мөвзуларла мәшғул олмаға чәһд этмәк дә язычыларымызын ишиндә бөйүк нөгсандыр. Бә'зи язычылар бөйүк мүасир совет мөвзуларындан кери галдыгларына бәраәт газандырмаг үчүн дейирләр ки, халга бош әйләндиричи әдәбийят вермәк вахты кәлиб чатмышдыр, бу чүр әсәрләр мәфкурәчә долғун олмая да биләр. Бу тәсәввүр халгымыз һаггында, онун тәләбләри вә мәнафеи һаггында олдугча янлыш бир тәсәввүрдүр. Халгымыз көзләйир ки, совет язычылары Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә халгын газандығы зәнкин тәчрүбәни дәрк этсинләр вә бу тәчрүбәни үмумиләшдирсинләр, дүшмәнләр говулдугдан сонра өлкәнин халг тәсәррүфатыны бәрпа этмәк үчүн халгын инди нә кими гәһрәманлыгла чалышдығыны тәсвир этсинләр вә умумиләшдирсинләр».

Әдәбийятда партия принсипләринин әсасларыны, Ленин вә Сталинин әдәбийят һаггында бир сыра фикирләрини хатырладараг Жданов йолдаш совет әдәбийяты вә совет әдәби тәнгидинин тә'хирә салынмаз мәсәләләрини мүфәссәл изаһ эдир:

«Мә'лумдур ки, ленинизм XIX әсрдәки рус ингилабчы-демократларын бүтүн яхшы ән'әнәләрини өзүндә чәм

этмишдир вә совет мәдәнийјәтимиз кечмишин мәдәни ирсини тәнгиди сурәтдә тәһлил эдиб мәнимсәмәклә мејдана чыхмыш, инкишаф этмиш вә тәрәггијә чатмышдыр. Партиямыз әдәбијјат саһәсиндә бөјүк рус ингилабчы-демократ јазычыларын вә тәнгидчиләрин: Белински, Добролјубов, Чернышевски, Салтыков-Шедрин вә Плехановун чох бөјүк әһәмијјәтини дәфәләрлә Ленин вә Сталинин дили илә тәсдиг этмишдир. Белинскидән башлајараг, рус ингилабчы-демократ зијалыларынын бүтүн јахшы нүмајәндәләри «саф сәнәт», «сәнәт, сәнәт үчүндүр» ады илә ирәли сүрүлән фикирләри һеч бир заман гәбул этмәмишләр вә сәнәтин халга хидмәт көстәрмәсинин, онун јүксәк мәфкурәјә вә ичтимаи әһәмијјәтә малик олмасынын чарчысы олмушлар.

Сәнәт өзүнү халгын мүгәддәратындан ајыра билмәз. Белинскинин «Гогола мәктуб» адлы мәшһур әсәрини јадыныза салын, бурада бөјүк тәнгидчи өзүнә мәхсус чошғунлугла Гоголу халг ишинә хәјанәт этмәк вә чар тәрәфинә кечмәк чәһди үстүндә рүсвај этмишди. Ленин бу мәктубу сензуранын хәбәри олмадан бурахылан демократик мәтбуатын ән јахшы әсәрләриндән бири, һәлә индијәдәк өз бөјүк әдәби әһәмијјәтини сахлајан бир әсәр адландырмышды.

Әдәбијјатын ичтимаи әһәмијјәтини бу гәдәр бөјүк гүввә илә көстәрән Добролјубовун әдәби-публисистик мәгаләләрини јадыныза салын. Бүтүн рус ингилабчы-демократ публисистикамыз чаризм гурулушуна дәрин нифрәт һиссини вә халгын әсл мәнафеи уғрунда, онун маарифләнмәси уғрунда, онун мәдәнијјәти уғрунда, ону чаризм үсулидарәсинин буховларындан хилас этмәк уғрунда мүбаризә апармаг үчүн нәчиб арзу илә јашајырды; рус әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәләри әдәбијјат вә инчәсәнәти бу чүр тәсәввүр эдирдиләр. Бүтүн утопист сосјалистләр ичәрисиндә элми коммунизмә һамыдан чох јахынлашан вә Ленинин көстәрдији кими әсәрләриндән «синфи мүбаризә гохусу кәлән» Чернышевски өјрәдирди ки, сәнәтин вәзифәси һәјаты дәрк этмәкдән башга, бу вә ја дикәр ичтимаи һадисәни дүзкүн гијмәтләндирмәји дә адамлара өјрәтмәкдир. Чернышевскинин ән јахын досту вә силаһдашы Добролјубов көстәрирди ки, «һәјат әдәбијјатын өлчүләри илә кетмир, әксинә олараг әдәбијјат һәјатын истигамәтләринә ујғун сурәтдә инкишаф эдир». Добролјубов әдәбијјатда реализм вә халг руһу принсипләрини чидди сурәтдә тәблиғ эдир вә белә сајырды ки, инчәсәнәтин әсасы һәгиги һәјатдыр, бу һәјат јарадычылыг мәнбәидир вә инчәсәнәт ичтимаи һәјатда фәал рол ојнајараг ичтимаи тәфәккүрү мүәјјәнләшдирир. Добролјубова көрә әдәбијјат чәмијјәтә хидмәт этмәли, әсрин ән кәскин мәсәләләри һаггында халгын суалларына чаваб вермәли, өз заманәсинин мәфкурәси сәвијјәсиндә дурмалыдыр.

Белински, Чернышевски вә Добролјубовун бөјүк ән'әнәләрини давам этдирән марксист әдәби тәнгиди һәмишә реалист, ичтимаи мәсләкли сәнәт уғрунда мүбаризә апармышдыр. Плеханов, әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында идеалист тәсәввүрү, элми олмајан тәсәввүрү ифша этмәкдән вә әдәбијјаты халга хидмәт этмәк үчүн гүввәтли бир васитә һесаб этмәјин өјрәдән бөјүк рус ингилабчы—демократларымызын әсас фикирләрини мүдафиә этмәкдән өтрү чох иш көрмүшдүр. В. И. Ленин, габагчыл ичтимаи дүшүнчәнин әдәбијјат вә инчәсәнәтә мүнасибәтини биринчи дәфә олараг сон дәрәчә дүрүст мүәјјән этмишдир. Мән, Лениннин, 1905-чи илин ахырларында јазылмыш «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәшһур мәгаләсини сизә хатырладачағам. О, бу мәгаләдә өзүнә мәхсус гүввә илә көстәрмишдир ки, әдәбијјат битәрәф ола билмәз. О, үмуми пролетар ишинин мүһүм тәркиби һиссәси олмалыдыр. Совет әдәбијјатымызын өз инкишафында тәмәл һесаб этдији бүтүн әсаслар Лениннин бу мәгаләсиндә көстәрилмишдир.

Сонра һәмин мәгаләдә дејилир:

«Чәмијјәтдә јашајыб чәмијјәтдән асылы олмамаг мүмкүн дејилдир. Буржуа јазычысынын, рәссам вә актрисасынын азадлығы (тамамилә пәрдәләнмиш вә ја ријакарлыгла пәрдәләнмиш азадлығы) пул кисәсиндән, сатын алынмагдан, сахланмаг хәрчиндән асылы олмаг демәкдир».

Ленинизм буну әсас тутур ки, әдәбијјатымыз сијасәтдән кәнар гала билмәз, «сәнәт, сәнәт үчүндүр» нүмунәси ола билмәз, бу әдәбијјат ичтимаи һәјатда мүһүм габагчыл рол ојнамалыдыр. Әдәбијјат элминә В. И. Лениннин бу мүһүм һәдијјәси бундан ирәли кәлир. Партија әдәбијјаты һаггында Лениннин принсипләри буну әсас тутур.

Демәли, XIX әср рус әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләринин, бөјүк ингилабчы-демократларымыз Белински, Добролјубов, Чернышевски вә Салтыков-Шедрин тәрәфиндән јарадылан, Плеханов тәрәфиндән давам этдирилән, Ленин вә Сталин тәрәфиндән элми сурәтдә мүәјјән эдилән вә әсасландырылан ән'әнәләрин давам этдирилмәси совет әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәсидир.

Некрасов өз шеирләрини «интигам вә гәм пәрисинин» әсәри адландырмышдыр. Чернышевски вә Добролјубов

әдәбийяты, халга хидмәт едән мүгәддәс бир шей һесаб едирдиләр. Чар гурулушу шәраитиндә Русиянын демократ зиялыларынын ән яхшы нүмайәндәләри бу нәчиб, йүксәк мәфкурәләр уғрунда һәлак олурдулар, каторга вә сүргүнә көндәрилирдиләр. Бу шанлы ән'әнәләри унутмаг олармы? Бунлара э'тина этмәмәк олармы, мәфкурәсизлик маскасы далында кизләнәрәк совет халгына ябанчы фикирләри гәбул этдирмәк үчүн Ахматова вә Зошшенколарын «сәнәт, сәнәт үчүндүр» кими иртичачы шүары дартыб кәтирмәләринә нечә йол вермәк олар?!...

Ленинизм, әдәбийятымызын, чәмиййәти енидән гурмаг үчүн чох бөйүк әһәмиййәтә малик олдуғуну тәсдиг эдир. Һәркаһ совет әдәбийятымыз өзүнүн бу чох бөйүк тәрбийәви ролунун ашағы салынмасына йол верәрсә бу, керийә дөнмәк, «даш дөврүнә» гайытмаг демәк олар.

Сталин йолдаш язычыларымызы инсан гәлбинин мүһәндиси адландырмышдыр. Бу тә'рифин дәрин мә'насы вардыр. Бу тә'риф инсанлары тәрбийә этмәк үчүн, совет кәнчләрини тәрбийә этмәк үчүн, пис әдәби әсәрләрин чыхмасына йол вермәмәк үчүн совет язычыларынын үзәринә нә гәдәр бөйүк мәс'улиййәт дүшдүйүнү көстәрир.

Әдәбийят мәсәләси һаггында Мәркәзи Комитәнин нә үчүн бу гәдәр кәскин тәдбирләр гәбул этдийи бә'зиләринә гәрибә көрүнүр. Биздә буна адәт этмәмишләр. Белә һесаб эдирләр ки, истеһсалатда ярамаз мәһсул бурахыларса, яхуд чохишләнән мал бурахмаг үчүн истеһсал планы еринә етирилмәзсә, яхуд тахта-шалбан тәдарүкү планы һәята кечирилмәзсә,—бунун үстүндә төһмәт вермәк тәбии бир шейдир (салондакылар бу сөздән хошланыб күлүшүрләр), лакин инсанларын гәлбини тәрбийә этмәк иши ярамаз апарылмышса, кәнчләри тәрбийә этмәк иши ярамаз апарылмышса, буна дөзмәк олармыш. Мәкәр бу күнаһ, истеһсал планынын еринә етирилмәмәсиндән вә я истеһсал тапшырығынын позулмасындан даһа бөйүк күнаһ дейилми? Мәркәзи Комитә өз гәрары илә мәфкурә чәбһәсини һәрәкәтә кәтириб ишимизин бүтүн башга саһәләринә чатдырмағы нәзәрдә тутур.

Сон заманларда мәфкурә чәбһәсиндә бөйүк кәсрләр вә нөгсанлар ашкара чыхарылмышдыр. «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләриндә олан һадисәләр һәлә бир яна дурсун, кино сәнәтимизин кери галдығыны, драм театрларымызын репертуарынын пис кейфиййәтли әсәрләрлә зибилләндийини сизә хатырлатмаг кифайәт эдәр. Одур ки, Мәркәзи Комитә ишә гарышмаға вә иши гәти сурәтдә гайдая салмаға мәчбур олду. Халг гаршысында

өз борчуну, кәнчләрин тәрбийә эдилмәси саһәсиндә өз вәзифәсини унуданлара вурачағы зәрбәни Мәркәзи Комитә йүнкүлләшдирә билмәзди.

Әкәр биз фәалларымызын нәзәрини мәфкурә иши мәсәләләринә тәрәф чевирмәк вә бурада гайда яратмаг, бу ишә айдын истигамәт вермәк истәйириксә, мәфкурә ишләриндәки сәһв вә нөгсанлары совет адамларына, болшевикләрә лайиг бир сурәтдә кәскин тәнгид этмәлийик. Ялныз о заман биз бу иши йолуна гоя биләрик.

Бә'зи әдәбийятчылар белә дүшүнүрләр: мүһарибә заманы халг әдәбийят ачлығы чәкдийинә вә аз китаб бурахылдығына көрә; охучуя һәр чүр мал, һәтта чүрүк мал версән дә алачаг. Һалбуки бу, һеч дә белә дейилдир, биз яхшыны ямандан айыра билмәйән әдәбийятчыларын, редактор вә наширләрин кечирмәк истәдикләри һәр чүр әдәбийяты гәбул эдә билмәрик. Совет халгы совет язычыларындан һәгиги мәфкурә силаһы, мә'нәви һәят васитәси көзләйир ки, бунлар бөйүк гуручулуг планларынын еринә етирилмәсинә, өлкәмиздә халг тәсәррүфатынын бәрпа вә инкишаф этдирилмәсинә даир планларын еринә етирилмәсинә көмәк этсин. Совет халгы әдәбийятын гаршысында йүксәк тәләбләр гоюр, өзүнүн мәфкурә вә мәдәни тәләбләринин еринә етирилмәсини истәйир. Мүһарибә заманы, о вахтки шәраитә көрә, биз бу вачиб тәләбләри еринә етирә билмирдик. Халг, баш верән һадисәләри дүшүнүб дәрк этмәк истәйир. Онун мәфкурә вә мәдәни сәвиййәси йүксәлмишдир. О, биздә бурахылан әдәбийят вә инчәсәнәт әсәрләринин кейфиййәтиндән чох заман разы галмыр. Бә'зи әдәбийят ишчиләри, мәфкурә чәбһәсинин ишчиләри буну баша дүшмәмишләр вә дүшмәк дә истәмирләр.

Халгымызын тәләбләри вә зөвгү чох артмышдыр вә бу сәвиййәйә галхмаг истәмәйәнләр, яхуд галхмаға гадир олмаянлар керидә бурахылачаглар. Әдәбийятын вәзифәси халгын ялныз тәләбләри сәвиййәсиндә кетмәк дейилдир, даһа артыг, әдәбийят халгын зөвгүнү инкишаф этдирмәли, онун тәләбләрини даһа да артырмалы, ону ени мәфкурәләрлә зәнкинләшдирмәли, халгы ирәли апармалыдыр. Халгын артан тәләбләрини еринә етирмәкдә, совет мәдәниййәтинин инкишафы вәзифәләри сәвиййәсиндә дурмагда халгла аяглаша билмәйәнләр лабүдд олараг сырадан чыхачаглар. «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри рәһбәр ишчиләринин мәфкурә саһәсиндәки нөгсанларындан икинчи бөйүк бир сәһв дә доғур. Бу сәһв ондан ибарәтдир ки, бә'зи рәһбәр ишчиләримиз әдәбийят-

чыларла өз мүнасибәтләриндә совет адамларынын сиЯси тәрбийәси вә әдәбийятчыларын сиЯси истигамәти мәнафеини дейил, шәхси мәнафеи, достлуг мәнафеини күдүрләр. Дейирләр ки, мәфкурәчә зәрәрли вә бәдни чәһәтдән зәиф олан бир чох әсәрләр, бу вә я дикәр язычыны инчитмәк истәнилмәмәси нәтичәсиндә мәтбуатда чап эдилир. Бу чүр ишчиләрин нөгтейи-нәзәрләринә көрә һеч кими инчитмәмәк үчүн халгын мәнафеини, дөвләтин мәнафеини тапдаламаг олармыш. Бу фикир тамамилә янлыш вә сияси чәһәтдән сәһв бир фикирдир, бу она бәнзәр ки, милйону гәпик-гуруша дәйишәсән.

Партиянын Мәркәзи Комитәси өз гәрарында көстәрир ки, әдәбийятда принсипиал мүнасибәтләри достлуг мүнасибәтләри илә әвәз этмәк чох бөйүк зәрәр верир. Бә'зи әдәбийятчыларын арасында принсипсиз достлуг мүнасибәтләри сон дәрәчә мәнфи рол ойнамыш, бир чох әдәби әсәрләрин мәфкурә сәвиййәсинин ашағы олмасына сәбәб олмуш, совет әдәбийятына ябанчы олан адамларын әдәбийята сохулмасы ишини асанлашдырмышдыр. Ленинградда мәфкурә чәбһәси рәһбәрләринин, Ленинград мәчмуәләри рәһбәрләринин тәнгидлә мәшғул олмамасы, халгын мәнафеинә рәғмән принсипиал мүнасибәтләрин достлуг мүнасибәтләри илә әвәз эдилмәси, чох бөйүк зәрәр вермишдир.

Сталин йолдаш бизә өйрәдир ки, әкәр биз кадрлары мүһафизә этмәк, өйрәтмәк вә тәрбийәләндирмәк истәйириксә, һәр һансы бир адамын хатиринә дәймәкдән горхмамалыйыг, принсипиал, чәсарәтли, ачыг вә гәрәзсиз тәнгиддән горхмамалыйыг. Тәнгид олмазса һәр бир тәшкилат, о чүмләдән әдәбийят тәшкилаты да киф ата биләр. Тәнгид олмазса һәр бир хәстәлик ағырлашар вә ону сағалтмаг чәтин олар. Ялныз чәсарәтли вә ачыг тәнгид адамларымыза тәкмилләшмәкдә көмәк эдәр, онлары ирәли кетмәк вә өз ишиндәки нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн һәвәсләндирәр. Тәнгид олмаян ердә киф вә дурғунлуг һөкм сүрәр, ирәлийә доғру һәрәкәт олмаз.

Сталин йолдаш дәфәләрлә көстәрмишдир ки, һәр бир совет адамынын һәр күн өз ишинә екун вурмасы, горхмадан өзүнү йохламасы, өз ишини тәһлил этмәси, өз нөгсан вә сәһвләрини мәрд-мәрданә тәнгид этмәси, өз ишинин яхшы нәтичә вермәси үчүн дүшүнүб йол тапмасы вә өз билийини артырмаг үзәриндә йорулмадан чалышмасы лүзуму, инкишафымыз үчүн мүһүм шәртдир. Бу сөзләр һәр һансы бир башга ишчийә аид олдуғу кими, әдәбийятчылара да эйни дәрәчәдә аиддир. Өз ишинин тәнгид эдилмәсиндән

горханлар нифрәтә лайиг горхагдырлар, халгын һөрмәтинә лайиг дейилдирләр». (К у р у л т у л у а л г ы ш л а р).

Жданов йолдаш, сосялизм дөвру әдәбийятынын әсас хүсусиййәтләрини сайыр вә мүасир мүбаризәдә совет язычыларынын өн атәш хәттиндә дурдугларыны дейир:

«Гәрби Авропанын вә Американын тә'рифләнән мүасир буржуа әдәбийятчыларынын, һабелә кино вә театр режиссорларынын ярадычылығына заһирән нә гәдәр көзәл дон кейдирилсә дә, онлар һәр һалда өз буржуа мәдәниййәтини мәһв олмагдан хилас эдә билмәйәчәк вә йүксәлтмәйә гадир олмаячаглар, чүнки бу мәдәниййәтин әхлаги әсасы чүрүкдүр вә бошдур, чүнки бу мәдәниййәт хүсуси капиталист мүлкиййәтинә, чәмиййәтин буржуа башчыларынын худбин, шәхси мәнфәәтинә хидмәт эдир. Буржуа әдәбийятчылары, кино вә театр режиссорлары чәмиййәтин габагчыл тәбәгәләринин нәзәрини сияси вә ичтимаи мүбаризәнин кәскин мәсәләләриндән узаглашдырмаға, онларын диггәтини гулдурлардан вә мүтрүб гызлардан бәһс эдән, аилә сәдагәтсизлийини тә'рифләйән, һәр чүр мачәрачы вә фырылдагчыларын сәркүзәштини тәсвир эдән мәфкурәсиз баяғы әдәбийят вә инчәсәнәт йолуна салмаға чалышырлар.

Буржуа мәдәниййәти гаршысында сәчдә этмәк вә я өзүмүзү бу мәдәниййәтин шакирди кими көстәрмәк бизә, габагчыл совет мәдәниййәтинин нүмайәндәләринә, совет вәтәнпәрвәрләринә ярашармы?! Әлбәттә, һәр һансы бир буржуа-демократик гурулушдан чох йүксәк олан бир гурулуш, буржуа мәдәниййәтиндән йүксәк олан бир мәдәниййәти әкс этдирән әдәбийятымызын башгаларына ени бәшәри әхлаг дәрси вермәйә һаггы вардыр. Сиз һарада бизим халгымыз кими бир халг вә бизим өлкәмиз кими бир өлкә тапа биләрсиниз? Совет халгымызын бөйүк вәтән мүһарибәсиндә көстәрдийи вә инди тәсәррүфат вә мәдәниййәти динчлик шәраитиндә бәрпа вә инкишаф этдирәркән әмәк ишләриндә һәр күн көстәрмәкдә олдуғу көзәл хүсусиййәтләри сиз даһа һарада көрә биләрсиниз? Халгымыз күндән-күнә йүксәлир. Букүн биз даһа дүнәнки адам дейилик, сабаһ исә букүнкү адам олмаячағыг. Биз, 1917-чи илләдәк олан руслар дейилик вә Русиямыз да о заманки Русия дейилдир, хасиййәтимиз дә көһнә хасиййәт дейилдир. Өлкәмизин симасыны көкүндән дәйишдирән бөйүк ислаһатларла бирликдә биз дә дәйишмишик вә тәрәгги этмишик. Совет адамларынын бу ени йүксәк хүсусиййәтләрини көстәрмәк, халгымызын ялныз букүнки вәзиййәтини көстәрмәклә галмайыб, сабаһки күнә дә нәзәр салмаг,

ирәлийә доғру кедән йолумузу прожекторла ишыгландырмаға көмәк этмәк—һәр бир вичданлы совет язычысынын вәзифәсидир. Язычы һадисәләрин гуйруғунда сүрүнә билмәз, о, халгын өн сыраларында кедәрәк халгын инкишаф йолуну өзүнә көстәрмәйә борчлудур. Язычы, сосялист реализми үсулуну рәһбәр тутараг, һәятымызы вичданла вә диггәтлә өйрәниб инкишафымызын маһиййәтини дәриндән дәрк этмәклә халгы тәрбийә этмәли вә мәфкурәчә силаһландырмалыдыр. Совет адамынын ән яхшы дуйғу вә сифәтләрини сечиб көстәрмәк, сабаһки күнүн мәнзәрәсини онун көзү гаршысында чанландырмагла бәрабәр биз адамларымыза нечә һәрәкәт этмәмәк лазым кәлдийини дә көстәрмәли, дүнәнки күнүн галыгларыны, совет адамларынын ирәлиләмәсинә мане олан галыглары гамчыламалыйыг. Совет язычылары кәнчләримизи һеч бир чәтинликдән горхмаян вә өз күчүнә инанан күмраһ адамлар кими тәрбийә этмәкдә халга, дөвләтә вә партияя көмәк этмәлидирләр.

Буржуа сиясәтчиләри вә әдәбийятчылары совет гурулушунун вә совет мәдәнийәтинин наилиййәтләри һаггындаки һәгигәти өз халгларындан кизләтмәйә нә гәдәр чалышсалар да Совет Иттифагы һаггындаки һәгигәтин харичи өлкәләрә кечә билмәмәси үчүн дәмир пәрдә яратмаға чәһд этсәләр дә, совет мәдәнийәтинин һәгиги тәрәггисини вә кенишлийини азалтмаға нә гәдәр чан атсалар да, онларын бүтүн бу чәһдләри боша чыхачагдыр. Биз мәдәнийәтимизин күчүнү вә үстүнлүйүнү чох яхшы билирик. Харичи өлкәләрә кедән мәдәни нүмайәндә һей'әтләримизин парлаг мүвәффәгиййәтләрини, бәдән тәрбийәчиләримизин рәсм-кечидини вә саирәни хатырлатмаг кифайәт эдәр. Бүтүн харичи шейләр гаршысында ялтагланмаг вә я фәалиййәтсиз мүдафиә мөвгеи тутуб даянмаг бизә ярашармы?

Феодализм гурулушу, сонра исә буржуазия өз тәрәггиси дөврүндә ени гурулушу бәргәрар эдән вә онун тәрәггисини тәрәннүм эдән инчәсәнәт вә әдәбийят ярада билмишдиләрсә, бәшәр мәдәнийәти тарихиндә ән яхшы шейләрин һамысыны өзүндә топлаян ени сосялист гурулушумуз дүнядә ән габагчыл әдәбийят ярада биләчәкдир ки, бу әдәбийят көһнә заманларын ән яхшы ярадычылыг нүмунәләрини хейли кеoидә бурахачагдыр.

...Совет язычылары вә бүтүн мәфкурә ишчиләримиз инди өн атәш хәттиндә дурмушлар, чүнки мәфкурә чәбһәсинин вә биринчи нөвбәдә әдәбийятын вәзфәләри динч инкишаф шәраитиндә арадан галхмыр, әксинә олараг артыр. Халг, дөвләт, партия әдәбийятын зәманәмиздән узаглашмасыны дейил, совет варлығынын һәр чәһәтинә әдәбийятын фәал сурәтдә гарышмасыны истәйир. Болшевикләр әдәбийята йүксәк

гиймәт верирләр, халгын мә'нәви вә сияси бирлийинин мөһкәмләндирилмәсиндә, халгын сых бирләшмәсиндә вә тәрбийә эдилмәсиндә әдәбийятын бөйүк тарихи вәзифәсини вә ролуну айдын көрүрләр. Партиянын Мәркәзи Комитәси истәйир ки, бизим мә'нәви мәдәнийәт гидамыз бол олсун, чүнки Мәркәзи Комитә бу мәдәнийәт сәрвәтини сосялизмин башлыча вәзифәләриндән бири һесаб эдир».

Әдәбийят вә инчәсәнәт һаггында партиямызын Мәркәзи комитәсинин гәрарлары вә А. Жданов йолдашын мә'рузәсиндән сонра совет әдәбийятында чидди дөнүш әмәлә кәлмишдир.

Ялныз драматуркия саһәсиндән кәтирдийимиз бир мисал үмуми тәсәввүр оятмаг үчүн кифайәтдир. «Драм театрларынын репертуары вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» ҮИК(б)П МК-нын 26 август тарихли гәрарына мувафиг олараг, ССРИ Назирләр Совети янында Инчәсәнәт ишләри комитәси вә Совет язычылары иттифагы тәрәфиндән кечирилән ән яхшы мүасир совет п'есләри мүсабигәсинин биринчи дөврәсинә 2.230 п'ес дахил олмушдур. Бунлар әсасән сосялизм гурулушу мөвзуларына һәср эдилмиш, фашист Алманиясына гаршы совет дөвләтинин мүзәффәр мүбаризәсини, мүһарибәдән сонраки дөврдә совет халгынын әмәк чошгунлуғуну вә мә'нәви-сияси бирлийини тәсвир эдән әсәрләрдир. Мүсабигә нәтичәсиндә бир чох исте'дадлы кәнч драматурглар ашкара чыхарылмышдыр, драм театрларынын репертуарларына мүасир мөвзуда ени әсәрләр дахил эдилмишдир.

Әдәбийятымызын башга саһәләриндәки мүвәффәгиййәтләр дә фәрәһләндиричидир. Партия гәрарларындан сонра ялныз Азәрбайчан әдәбийятында, Иляс Әфәндиевин «Ишыглы йоллар» драмасы, Мир Чәлалын «Мәним яшыдларым» романы, Һ. Меһдинин «Абшерон» әсәри, Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри» п'еси, Мирзә Ибраһимовун «Чәнуб һекайәләри», Сүлейман Рәһимовун «Сачлы» (III һиссә), «Янан булутлар», Әбулһәсәнин «Мүһарибә» әсәрләри, С. Вурғунун шеирләри, С. Рүстәмин «Вәтән» поэмасы вә дикәр гиймәтли әсәрләри, чаван язычыларын мейдана чыхмасыны көстәрмәк олар.

Бүтүн бунлар партия гәрарларынын бөйүк тарихи әһәмиййәтини вә совет әдәбийятынын ени йүксәлишиндә бу гәрарларын гүввәсини бир даһа исбат эдир.

ӘДӘБИЙЯТЫН ТӘ'РИФИ

«Әдәбийят нәдир?» суалына индийәдәк мүхтәлиф тә'рифләр вермишләр: «әдәбийят сөз сәнәтидир», «әдәбийят һәятын күзкүсүдүр», «әдәбийят—инсанда бәдии һәйәчан оядан бир

сәнәтдир», «әдәбийят—синфи мүбаризәнин кәскин силаhыдыр», «әдәбийят hәяты сурәтләрлә экс этдирән бир сәнәтдир»....
Бу тә'рифләрин сайыны артырмаг да олар. Анчаг айры-айры
лыгда бу тә'рифләрин heч бири камил тә'риф дейилдир. Бун-
ларын hәр бири әдәбийятын бир хүсусиййәтини, яхуд бир
чәhәтини көстәрир. Әдәбийятын тә'рифи риязийят дүстурлары
кими дә hәрфи-hәрфинә дүшүнүлмәмәлидир.

Әдәбийяты яхшы баша дүшмәк үчүн әввәлчә ону башга мәфкурәләрдән айыран сәчиййәви чәhәтләри, ону инчәсәнәтин башга нөвләриндән айыран хүсусиййәтләри нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Бәдии әдәбийятын нәдән ибарәт олдуғуну билмәк үчүн мисал олараг **М. Горкинин «Ана»** адлы романыны тәhлил эдәк.

Бу романда ингилаб әрәфәсиндә hәйәчана кәлән фәh-
ләләрин hәяты тәсвир олунур. Бу дөврдә яшаян фәhләләрин
hәятына аид элми-тарихи әсәрләрдән вә я хатирәләрдән дә
буна бәнзәр hадисәләри өйрәнмәк олар. Романын әсасыны
шүбhәсиз реал hадисәләр вә фактлар тәшкил эдир. Билди-
йимиз кими Горки Нижне-Новгород (индики Горки) яхынлы-
ғындаки Сормово фәhлә шәhәрчийинин hәятындан мәнзәрә-
ләр верир. Бөйүк әдиб ингилаби фәhлә hәяты илә яхындан
таныш иди. Романдаки типләр, сурәтләр реал инсанлары экс
этдирир. Лакин, элми тәдгигат әсәрләриндән вә яхуд хатирә-
ләрдән фәргли олараг, М. Горки, бәдии васитәләрдән, дилдән
истифадә эдәрәк чанлы инсан сурәтләри ярадыр, реал hәятын
hәгиги, сәчиййәви мәнзәрәләрини тәсвир эдир.

Бәдии әсәрләрдәки образлылығы яхшы баша дүшмәк үчүн
эйни бир hадисәнин элми-тарихи әсәрдәки изаhы илә бәдии
тәсвири мүгайисә эдиб нәзәрдән кечирәк. 1901—1904-чү ил-
ләрдә Русияда ингилаби hәрәкатын йүксәлиши ҮИК(б)П
тарихинин Гыса курсунда белә тәсвир олунур:

«XIX әсрин ахырында Авропада шиддәтли сәнае бөhраны башланды. Бу бөhран тез бир заманда Русияны да бүрүдү. Бөhран илләриндә йә'ни 1900—1903-чү илләрдә үч минә гәдәр ири вә хырда мүәссисә бағланды. Йүз миндән артыг фәhлә күчәләрә атылды...

Сәнае бөhраны, ишсизлик фәhлә hәрәкатыны даяндырмады вә зәифләтмәди. Әксинә, фәhләләрин мүбаризәси кетдикчә даhа артыг ингилаби хасиййәт алмаға башлады» (ҮИК(б)П тарихинин гыса курсу, сәh. 28).

Бурада Авропада башланан бөhранын тә'сири, бу илләрдә бағланан мүәссисәләрин сайы, чыхарылан фәhләләрин мигдары, ингилаби hәрәкатын гүввәтләнмәси чох дүрүст вә айдын элми hәгигәтлә көстәрилир.

М. Горкинин әсәриндә дә биз эйни hадисәни, сәчиййәни көрүрүк. Лакин онун әсәриндә мүбаризәнин чанлы мәнзәрә-

сини вә айры-айры әhвалаты, хүсусиййәтләри илә чыхыш эдән адамлары вә онларын сәчиййәләрини көрүрүк. Партия тарихиндә дейилир ки: «Фәhләләрин игтисади мүбаризәләри сияси мүбаризәйә чеврилир». Эйни фикри бахын **Горки** романынын XXIII фәслиндә нечә көстәрир:

«Павелин мөhкәм вә чинкилдәйән сәси курлады:

—Йолдашлар!—Гуру, гызғын думан ананын көзләрини яндырды. О, бирдән бирә бәркимиш бәдәнинин бир hәрәкәти илә оғлунун далында дурду. Һамы үзүнү Павелә чевирди, дәмир гырынтылары магнитин әтрафына топлашан кими, hамы онун әтрафына йығылды.

Ана, онун үзүнә бахыр, анчаг бирчә көзләрини, гүрур вә чәсарәтлә долу, одлу көзләрини көрүрдү.

—Йолдашлар! Биз ким олдуғумузу ачыг-ачығына демәйи гәрара алмышыг. Биз букүн өз байрағымызы, ағыл, hаг, азадлыг байрағымызы галдырырыг.

Узун ағ ағач hавада парлады, әйилди, издиhамы ярды, адамларын арасында кизләнди вә бир дәгигәдән сонра фәhлә халгын энли байрағы гырмызы гуш кими үзләрини юхары галхызмыш адамларын үстүндән галхды.

Павел әлини юхары галдырды—ағач әйилди, титрәди, онда бир чох әл—ағ вә hамвар ағачдан тутду. Бу әлләрин арасында ананын да әли вар иди.

Павел:—Яшасын фәhлә халг!—дейә гышгырды.

Она чаваб олараг йүзләрлә сәс курлады: «Яшасын Сосял Демократ Фәhлә Партиясы—бизим партиямыз, йолдашлар, бизим мә'нәви вәтәнимиз!».

Бу hиссәни охуяркән язычынын тәсвир этдийи hадисәләр өз чанлылығы илә көзүмүзүн гаршысында даяныр. Романдаки инсанлар вә сурәтләр өз адәтләри, харичи көрүнүшләри, hәрәкәтләри, фикирләри, әhвал-руhиййәләри, өзләринә мәхсус олан дилләри—даныш ыглары вә с. сифәтләри илә көстәрилирләр. Көзүмүз өнүндә фәhлә hәятынын кениш мәнзәрәси вә бу мәнзәрәдә өз чизкиләри илә нәзәри чәлб эдән бир нечә фәhлә вә ана көрүнүр. Һәр аддымда Ниловнанын hәяты вә онун әзилмиш, садә вә ялныз эв ишләри илә мәшғул олан ади бир гадындан, шүурлу ингилабчы гадына чеврилмәси тәсвир олунур.

Реал hәятдан мәнзәрәләр верән язычы hәмин hәята өз мүнасибәтини дә билдирир. Биз бурада язычынын тәәччүбүнү, севинчини, кәдәрини, дуйғуларыны, hиссләрини вә с. көрүрүк.

Шүбhәсиз алимләр дә тарихи hадисәләри тәсвир эдәркән өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Анчаг бәдии әдәбийятда бу мүнасибәт лөвhәләр, сурәтләр васитәсилә ифадә эдилир.

Демәк бәдии әсәрдә реал тарихи hадисәләрә язычынын хүсуси спесифик бир янашма үсулу, ифадә васитәләри вардыр. Һәят лөвhәләрини кениш верән эпик әсәрләрдән башга әhвали-руhиййәни, гәлб аләмини верән лирик әсәрләр дә вардыр. Бунлар hәятдаки бу вә я дикәр hадисәни тәсвир эдән язычынын hәйәчанларыны, тәәссүратыны көстәрир. Онларда hәятын

үмумиләшдирилмиш шәкилләри верилир ки, бунларын һамысы бәдии бир шәкилдә олур. Мисал үчүн ингилабчы фәһлә синфинин мүбариз маһнысы олан «Интернасионал» нәғмәсини алаг. Һәчмчә балача олан бу әсәр өз дәрин, һәјәчанландырычы, ингилаби руһу вә тә'сири илә бүтүн зәһмәткешләрин дилинин әзбәри олмушдур, бүтүн дилләрә тәрчүмә эдилмишдир.

Јухарыда көстәрдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, элми әсәрләрдән фәргли олараг әдәбијјат һәјаты образларла, левһәләрлә, чанлы сурәтләрлә экс этдирир. Варлығы образлы тәсвир этмәк (инсан, тәбиәт, әшја вә с. сурәти) варлығы чанлы экс этдирмәк демәкдир. Лакин об'ектив варлыг бүтүн јазычыларда ејни шәкилдә јох, һәрәнин өз дүнјабахышы, шүуру нөгтеји-нәзәриндән сәнәткарлыг бачарығындан асылы олараг тәсвир олунур.

Элм илә инчәсәнәт арасындаки хүсусијјәтләрдән данышдыгда мәшһур рус тәнгидчиси Белински белә дејир:

«Сијасәтчи, игтисадијјатчы статистика рәгәмләри илә силаһланараг өз охучусунун вә ја динләјичисинин шүуруна тә'сирлә исбат эдир ки, бу вә ја башга сәбәбләрә көрә флан синфин чәмијјәтдәки вәзијјәти чох јахшылашмыш вә ја чох писләшмишдир.

Шаир чанлы вә ајдын һәјати тәсвирләрлә силаһланараг, дүзкүн мәнзәрәләрлә өз охучуларынын хәјалына тә'сир эдәрәк көстәрир ки, доғрудан да бу—бу сәбәбләрә көрә флан синфин чәмијјәтдәки вәзијјәти чох јахшылашмыш вә ја писләшмишдир.

Бири исбат эдир, дикәри көстәрир вә һәр икиси инандырыр».

Демәк һәјатын бәдии әсәрләрдә экс олунмасы элә верилмәлидир ки, рәгәмләрдән, дәлил вә сүбутлардан истифадә этмәјә эһтијач галмасын. Јазычы һәјати һадисәләри өз реаллығы илә, сурәтләрдә вермәји бачарырса буна эһтијач галмаз.

Бәдии әсәрләрдә бу образлылыг хүсусијјәтиндән башга бир дә типиклик вардыр.

Типиклик. Тарих китабларындан XX әсрин әввәлләриндәки ингилаби фәһлә һәјатыны өјрәндикдә вә «Ана» романыны нәзәрдән кечирдикдә биз көрүрүк ки, М. Горки бүтүн көрдүкләрини садәчә јазмамышдыр. О һәјатдан сәчијјәви вә типик һадисәләри сечмишдир. Јазычы һәјатда көрдүјү һадисәләрин һамысыны, ејнилә, фотограф апараты кими экс этдирмир вә этдирә билмәз. М. Горки јени јазанлара мәсләһәтиндә гејд эдир ки, сәнәткар үмумиләшдирмәк габилијјәтинә малик олмалыдыр, инчәсәнәт, әдәби јарадычылыг, характерләр вә «типләр» јаратмаг сәнәти, тәсәввүр этмәк, зәнн этмәк, ичад тәләб эдир. Таныш олан бир колхозчуну, мүәллими, фәһләни јазычы бәдии әсәрдә бир фәрд олараг верә биләр. Бу аз вә ја чох ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәти олмајан фотографијаја бәнзәр. Бу чүр тәсвир бизим һәјат вә инсан һаггында олан дүшүнчәмизи кенишләтмәк, дәринләшдирмәк үчүн бир шеј верә билмәз. Амма, экәр јазычы ијирми, әлли, јүз колхозчудан, мүәллимдән, фәһләдән тәсвир этдији типин сәчијјәви чизкиләрини, адәтләрини, зөвгләрини, һәрәкәтләрини, данышыг тәрзини вә с. ајыраг онлары бир колхозчунун, мүәллимин, фәһләнин шәхсијјәтиндә вермиш олса—бу јол илә јазычы «тип», сурәт јарадар ки, бу да инчәсәнәт олур.

Лакин анчаг синфи нишанәләр һәлә бәдии чәһәтдән формалашмыш характери, чанлы там инсаны вермир. Биз билирик ки, инсанлар фәрди чәһәтдән дә мүхтәлифдир; бири даһа аличәнаб, бири чалышган, дикәри һазырчаваб, бир башгасы зәһлә төкән—худпәсәнд, бир дикәри утанчаг вә өз гүввәсинә инанмаз олур. Јазычы белә мүхтәлиф сәчијјәли адамлар ичәрисиндә јашајыр. Мүхтәлиф кејфијјәтә малик инсанлардан истәдијини көтүрәрәк онун сәчијјәсини дәринләшдирмәјә, кенишләндирмәјә, бу вә ја башга адамлар үчүн әсас вә тә'јин эдичи характер этмәјә јазычынын һаггы вардыр.

Демәк, һәјатда нәзәрә чарпан һәр һансы бир инсан бәдии әсәр үчүн өзү-өзлүјүндә тип дејилдир. Варлығы үмумиләшдирән, бүтүн бир дәстә инсана аид олан сифәтләри бир сурәтдә бирләшдирән шәхсијјәтләрә тип дејилир. Пушкин, Гогол, Горки, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Чәфәр Чабарлы кими бөјүк јазычыларын әсәрләриндә биз ади фотографијаја дејил, типик сурәтләрә раст кәлирик. Пушкинин Евкени Онекини, Горкинин Павел-Власову, Чәлил Мәммәдгулузадәнин Худајар бәј образы бәдии үмумиләшдирмәнин парлаг нүмунәләридир.

Һадисәләри үмумиләшдирмәк үчүн јазычы өз јарадычылыг тәсәввүрүнә әсасланыр. Мүхтәлиф инсанларын сәчијјәви чизкиләрини бир шәхсијјәт симасында көстәрмәк өзү бәдии тәсәввүр, бәдии јарадычылыгдыр. Һачы Гара, кефли Искәндәр, Севил, Јашар, Һәјат кими сурәтләр ејнилә һәјатда олан типләр дејилдир. Бүтүн бунлар јазычыларын өз хәјалындан кечмиш, өз илһамынын көмәјилә јарадылмыш сурәтләрдир. Анчаг бу сурәтләр өз әсас чизкиләрини һәјатдаки адамлардан алмагла јарадылыр. Јазычы һәјатдаки реал типләрә, һадисәләрә истинад этмәсә белә сурәтләр јарада билмәз. Биз типләрин сәчијјәләрини ја ади һәјатда көрүрүк вә јахуд јазычынын тәсвир этдији типик шәраитдә онларын олачағына инанырыг.

Ола билсин ки, Мүсјө Жордан адында бир шәхс Гарабағда Һатәм хан ағанын эвинә кетмәмишдир. Ола билсин ки, бир

франсыз алими Шаһбаз бәй кими кәнҹләри Парисә апармаг истәмәмишдир. Лакин М. Ф. Ахундовун әсәриндә тәсвир эдийи XIX әсрин икинҹи ярысында белә һадисә Азәрбайҹанда ола биләрдими? Әлбәттә, ола биләрди. Демәк язычы һәятда олан вә я ола билән һадисәләри, шәхсиййәтләри үмумиләшдирәрәк бәдии сурәтләр вә типләр яратмышдыр.

Бә'зи әсәрләрдә тамамилә хәяли сурәтләрә раст кәлирик, белә сурәтләри дә ярадаркән мүәллиф өз материалыны енә варлыгдан, һәятдан алыр, башга ҹүр дә ола билмәз. Шүбһәсиз белә әсәрләрдә һәят вә һәятдаки типләр үмумиләшдирилмиш бир шәкилдә верилир. Ҹәфәр Ҹәбарлынын «Гыз галасы» поэмасындаки әфсанәви Кантемур сурәти илә «Од кәлини» ндәки реал Алтунбай сурәтини мүгайисә этсәк һәр икисиндә бир сыра бәнзәр сифәтләрин (истисмар, худбинлик, шөһрәтпәрәстлик, залимлик вә с.) олдуғуну көрәрик. Чүнки бу сурәтләр реал һәят материалы әсасында ярадылмышдыр.

Һәята мүнасибәт вә инсан психолокиясыны анламаг мүхтәлиф язычыларда мүхтәлиф шәкилдә олур. Бунун нәтиҹәсидир ки, дүня әдәбиййятында бири-бирләринә бәнзәмәйән бәдии типләрә раст кәлирик.

Бәдии әсәрләрдәки типләри тәһлил этдикдә онларын дахили хүсусиййәтәрини дә айдынлашдырмаг лазымдыр. XIX әсрин сонларында Азәрбайҹан мүлкәдарларынын сурәтини ярадан Нәҹәф бәй Вәзиров вә Ә. Һагвердиевин әсәрләриндәки мүлкәдар типләринин әсас ҹизкиләрини нәзәрдән кечирәк: Вәзиров мүлкәдарлығын хүсусиййәтләрини тәсвир эдәркән Рүстәм бәй сурәтиндә әсасән ганлылыг, наданлыг, мәдәниййәтсизлик кими сифәтләри биринчи планда вердийи һалда, Һагвердиев «Дағылан тифаг» әсәриндәки Нәҹәф бәй сурәтиндә гумар, ички, әхлаг дүшкүнлүйү, шөһрәтпәрәстлик кими мәнфи сифәтләри көстәрмишдир. Бу язычыларын һәр икиси олдугҹа типик, реал, инандырыҹы мүлкәдар сурәти яратмышдыр. Амма һәята мүнасибәт, идрак габилиййәти мүхтәлиф язычыларда мүхтәлиф олдуғундан эйни дөврүн нүмайәндәләри онларын әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилдә фәргли верилмишдир. Инди суал ола биләр ки, бунларын һансы доғрудур? Һәр икиси дә доғрудур. Чүнки гейд этдийимиз шәраитдә һаман сифәтләрин һамысы мүлкәдарлыгда вардыр. Әсәрә гиймәт вердикдә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүәллиф нә дәрәҹәдә тәсвир этдийи сурәтин сәҹиййәви ҹизкиләрини верә билмишдир. Язычы сәҹиййәви ҹизкиләри нә гәдәр дүзкүн экс этсә әсәринин бәдии гиймәти бир о гәдәр артыг олар. Бәдии әсәрдә ярадылан типләри биртәрәфли вә яхуд бир әсас ҹизки илә вермәк олмаз. Мәсәлән: Һаҹы Гара типинин әсас хүсусиййәти хәсисликдир. Анҹаг тәкҹә хәсислик ону там мә'насы илә бизә танытдыра билмәз. Одур ки, язычы бу хәсисликлә бәрабәр Һаҹы Гаранын башга фәрди хүсусиййәтләрини—икиүзлүлүк, яланчылыг, горхаглыг вә с. сифәтләрини дә вермишдир.

Язычы типин үмумиләшмиш ҹизкиләриндән башга фәрди ҹәһәтләрини дә вермәлидир. Мирзә Ибраһимовун «Һәят» п'есиндәки Пардон Гурбанәли кими адамлар һәятда вардыр. Бу кими типләрә аид олан: сөзбазлыг, ондан-бундан материал топламаг, бошбоғазлыг, тәнбәллик вә с. хүсусиййәтләри язычы Гурбанәли симасында үмумиләшдирмишдир. Бу үмуми ҹизкиләрдән башга бә'зи хүсуси ҹизкиләрә дә тәсадүф эдирик ки, онлар ола билсин ки, башга бир районда, башга бир кәнддәки буна бәнзәр адамларда йохдур. Мәсәлән: һәр сөзүн башында «пардон» кәлмәсини тез-тез ишләтмәк, материал сөзүнү «мытырял» шәклиндә демәк, бүтүн ҹибләрини кағызла долдурмаг вә с.

Демәк язычы ятардығы һәр һансы бир типин шәхсиййәтиндә һәм үмумиләшдирилмиш, һәм дә фәрди-хүсуси ҹизкиләри верир.

Бәдии әсәрдә идея—мәзмун.

Варлығын сәҹиййәви ҹизкиләрини көтүрүб типик образларда бирләшдирдикдә язычы һәятын мүәййән саһәсини әкс этдирмиш олур. О, өз фикринә көрә фактларын ән көркәмлисини, ән мүһүммүнү көстәрир. Язычы мәнсуб олдуғу синфин дүня көрүшү, мәфкурәси әсасында һәята, һадисәләрә янашыр ки, бу да әсәрин идея-мәзмунуну тәшкил эдир. Мәсәлән: 1905-ҹи ил ингилабы әрәфәсиндәки һадисәләри тәсвир эдән «Ана» романында М. Горки. ингилабчы пролетариатын мүбаризәсини көстәрмәклә бу мүбаризәнин гәләбәсинә инаныр вә 1905-ҹи ил ингилабынын мәғлубиййәтинә бахмаяраг о, инаныр ки, бу һәрәкат мәғлуб олмаяҹагдыр.

Язычы тарихи һадисәләри дә тәсвир эдәркән мәсәләйә өз партиясынын, өз синфинин букүнки тәләбләри илә янашыр. «Од кәлини» нечә йүз ил бундан габагки бир дөврдән бәһс этмәклә букүнки ҹәмиййәтдә дин әлейһинә апарылан мүбаризәмизә бөйүк көмәк эдир. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» п'еси XVIII әсрдәки һадисәләри тәсвир эдиркән, букүнки кәнҹликдә вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг һиссләри оятмагла зүлмә, ядәлли гәсбкарлара гаршы дәрин нифрәт һисси оядыр.

Бүтүн юхарыда көстәрдийимиз тәһлилләрдән айдын олур ки: 1) әдәбийят варлығы сурәтләрдә экс этдирир, 2) варлығы типик сурәтдә көстәрмәклә үмумиләшдирир, 3) варлығы синфи нөгтейи-нәзәрдән экс этдирмәклә мүәййән синфи мәнафеи мүдафиә эдир. Демәк әдәбийят сөз сәнәтидир, варлығы сурәтләр васитәсилә дәрк этмәк вә синиф мүбаризәсиндә гүввәтли бир силаһдыр.

Бәдиилик һаггында.

Бәдии әсәрләр мүхтәлиф бәдии гиймәтә малик олур. Ичтимаи һәятын ән мүһүм, ән вачиб чәһәтләрини парлаг сурәтләрдә үмумиләшдирән әсәрә бәдии әсәр дейирләр. Биз дүня әдәбийятында бөйүк бәдии үмумиләшдирмә йолу илә сурәтләр ярадан даһи сәнәткарлар таныйырыг. Л. Толстоюн «Һәрб вә Сүлһ»-ндә, Низаминин, Фүзулинин «Лейли вә Мәчнуну», Шекспирин «Һамлети», Сервантесин «Дон-Кихоту», М. Ф. Ахундовун «Һачы Гарасы» кими ичтимаи һәяты үмумиләшдирән вә бөйүк бир дөврү хатырладан әсәрләрдә үмумиләшдирмә йолу илә ярадылмыш сурәтләрә раст кәлирик. Бу образлар онун үчүн гиймәтлидирләр ки, онлар мүстәсна инандырычылыг, чанлылыг вә парлаглыгла тәсвир олунмушлар.

Бәдии үмумиләшдирмә элми үмумиләшдирмәдән онунла айрылыр ки, бурада ялныз дәринлик дейил, образлы чанлылыг, инандырычылыг, айры-айры деталларын, сәһнәләрин айдынлығы, парлаглығы да вардыр.

«Мән язмағы нечә өйрәндим» адлы мәгаләсиндә М. Горки, илк әдәби тәчрүбәләриндән белә мисаллар кәтирир:

«Сәрхош, фанар дирәйинә сөйкәнәрәк күлүмсәйиб өз көлкәсинә бахды, көлкә титрәйирди»,—кечә исә—мәним тәсвиримдә—сакит иди, айлы иди, белә кечәләрдә фанар яндырмазлар, күләк олмаса көлкә дә титрәйә билмәзди. Мадамки, күләк йох иди, демәк фанарын алову да сакит яныр-ды... Бунлар элә бил хырда нөгсанлардыр, анчаг бөйүк әһәмиййәти вардыр, чүнки онлар сәнәтин һәгигәтини позур».

Горки, илк тәчрүбәсиндә һадисәни там реал верә билмәдийини өзү тәнгид этмишдир.

Ола биләр ки, бу вә я башга бир бәдии мәнзәрә һәятдаки һәгигәтә зидд олмасын, анчаг чанлылыг вә айдынлыг чәһәтдән онда чатмамазлыг олсун. Мәсәлән: XIX әсрин орталарында яшаян рус язычыларындан Григор'евич өз хатиратында сөйләйир ки, Достоевски онун ифадәсини нечә дүзәлтмишдир: «Бир шаһылыг ердә дийирләнди»—бу ифадәни Достоевски дәйишдириб белә язмышдыр: «Бир шаһылыг сычраяраг вә дөврә вурараг ердә дийирләнди». Шүбһәсиз Достоевскинин әлавә этдийи бу бир нечә сөз мәнзәрәни даһа чанлы вә даһа айдын этмишдир. Одур ки, язычы өз фикрини даһа айдын вә чанлы этмәк үчүн онун инчәликләринәдәк фикир верир. Буна яхшы мүвәффәг олан язычыларын әсәрләри бәдии чәһәтдән даһа гүввәтли вә там чыхыр.

Бир әдәби әсәрдә бә'зән бир сөзүн дәйишдирилмәси, ифадәнин даһа бәдии, даһа гүввәтли олмасына сәбәб олур. ССРИ Баш Совегинә сечкиләр заманы ашыг Мирзә яздығы ше'рин бир ериндә белә дейирди:

> Өлкәләр букүндә дурсун янашы,
> Учалсын көйләрә дағларын башы!
> Сечәк биз әввәлчә рәһбәр йолдашы,
> Сталин ериндә бәргәрар олсун!

Бу парчанын икинчи мисраыны Сәмәд Вурғун ики сөзлә белә дәйишдирмишдир: «Дәйсин ағ булуда дағларын башы». Шүбһәсиз бу дәйишикликдән сонра ше'рин һәм бәдии гиймәти, һәм дә тә'сир айдынлығы артмышдыр.

Әсәрин бәдии дәйәрини артырмаг үчүн язычы һәр шейдән әввәл охучуну инандырмалы вә гане этмәлидир. Язычы көтүрдүйү, сечдийи һадисәләрдән элә сәһнәләр вермәлидир ки, о, варлыг һаггында там тәсәввүр ояда билсин.

Инандырычылыг, айдынлыг вә сәчиййәвилик ялныз айры-айры хырда һадисәләрә аид олмайыб бәдии әсәрин бүтүн типләринә, бүтүн мәнзәрәләринә аиддир. Язычы һәр һансы бир сурәтдә олан дәйишиклийи тәсвир эдәркән бу дәйишиклийи доғуран шәраити көстәрмәсә әсәр инандырычы чыхмаз. Чәфәр Чәбарлынын Севил сурәти савадсыз, авам, садәдил олдуғу һалда ону биз әсәрин сонунда али тәһсилли, көзүачыг, сияси дүшүнчәли, бәрабәр һүгуглу бир гадын кими көрүрүк. Бу инкишафы тәсвир эдән язычы эйни заманда ону ярадан сосялизм чәмиййәтини дә көстәрир вә Севилин инкишафыны ону гул вәзиййәтиндә сахлаян буржуа-мүлкәдар ағалығынын дағылмасы илә әлагәдар эдир.

Демәк бәдиилийин әсас шәрти инандырычылыг, сәчиййәвилик вә айдынлыгдан ибарәтдир. Бу шәртләр әфсанәви мөвзулара даир язылан әсәрләрә дә аиддир. Язычы әфсанәви сурәтләр ярадаркән дә ону элә шәкилдә, элә шәраитдә вермәлидир ки, инандырычы чыхсын.

Әсәрин бәдиилик гүввәти ялныз язычынын шәхси исте'дадындан асылы дейилдир. Бә'зән исте'дадлы буржуа язычылары өз синифләринин тәләбләринә көрә реал һәятдаки типләри, һадисәләри тәһриф эдирләр. О заман сурәт солғун вә гейри типик чыхыр.

Әдәбийятын тарихилийи.

Бәдии әдәбийят тарихи бир һадисәдир. Ибтидаи инсан чәмиййәтиндә әдәбийят бир сөз сәнәти кими айрыча олараг йох иди, о рәгс, мусиги вә нәғмә илә бир иди. Сонралар әдәбийят мүстәгил бир сәнәт кими айрылдыгда да инди көрдүйүмүз шәкилдә олмамышдыр. Әдәби-бәдии ярадычылыг мәһсуллары саз вә я башга чалғы аләтләри васитәсилә охунур, нағыл эдилир, ағыздан-ағыза кечирди. Шүбһәсиз бу шәкилдә яранан әсәрләрә инди ки мә'нада әдәбийят демәк олмаз. Бүтүн бунлар көстәрир ки, әдәбийята тарихи янашмаг лазымдыр. Бу о демәкдир ки, бәдии әдәбийята даими вә дәйишмәз бир һадисә кими янашмаг олмаз. Әдәбийят тарихи просесдә мейдана чыхыр вә инкишаф эдир.

Әдәбийятын тарихилик принсипи язычылара вә бәдии әсәрләрә дә тарихи янашмағы тәләб эдир. Бу о демәкдир ки, сияси-ичтимаи һадисәләрин инкишафы илә әлагәдар олараг язычылар да инкишаф эдиб дәйишилир. Чәфәр Чабарлы ярадычылығында биз бу дәйишмәнин парлаг нүмунәләринә раст кәлирик. Бәдии ярадычылыға тарихи янашаркән язычынын тарихдә тутдуғу ери дә гейд этмәк лазымдыр. Мәсәлән: XIX әсрин икинчи ярысында Азәрбайчан шәраитиндә М. Ф. Ахундов «бүтүн динләри пуч вә әфсанә» һесаб этмиш вә бу фикри бәдии әсәрләриндә дә еритмишдир. О шәраитдә бу фикирләри сөйләйән М. Ф. Ахундов шүбһәсиз материалист бир философ кими һәята янашмыш вә бир сыра әсәрләрилә классик бир сәнәткар кими әдәбийят тарихиндә йүксәлмишдир. Букүнки шәраитдә һәр бир совет язычысы динин әфсанә олдуғуну билир вә әсәрләриндә дә көстәрир. Шүбһәсиз онун бу фикирләри бу шәраитдә, М. Ф. Ахундовун һәлә 80—90 ил бундан габаг дедийи сөзләри тәкрар этдийиндән, Ахундовун әсәриндәки гиймәти ала билмәз. Совет язычысынын әсәриндәки бәдии гиймәт букүнкү тәләбләрлә өлчүлүб гиймәтләндирилмәлидир. Демәк, әдәбийят тарихи бир һадисәдир, она марксист әдәбийятшүнаслығынын тәләб этдийи тарихилик принсипи нөгтейи-нәзәриндән янашмаг лазымдыр.

Бәдии әдәбийятын тә'сири һаггында.

Бәдии әдәбийят синфи идрак вә синфи тә'сир үчүн ән кәскин бир васитәдир. О, охучуя һәятдаки һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт чәһәтләри көстәрәрәк мәнфиләрдән узаглашмағы, мүсбәтләрин ардынча кетмәйи төвсийә эдир. Тәрбийә ишиндә, инсан гәлбинин енидән гурулмасында язычынын ролу бөйүкдүр. Бөйүк язычы һәяты садәчә әкс этдирмәклә кифайәтләнмир. О, эйни заманда һәяты дәйишдирмәкдә бөйүк иш көрүр. Мисал үчүн М. Горкинин «Ана» романыны көтүрәк. Фәһлә охучулар бу әсәри бөйүк севинчлә гаршыладылар. Иртича илләриндә бу әсәр ингилаби мәрдлик, гәләбәйә инам оятмаг вә инкишаф этдирмәкдә бөйүк рол ойнамышдыр. Буну фәһләләрин әсәрә вердийи гиймәт ачыг-айдын көстәрир. 1908-чи илдә фәһләләрин М. Горкийә яздыглары мәктубу нәзәрдән кечирәк. Бу мәктубда дейилирди ки:

«Павел симасында рус әдәбийятында биринчи дәфә ялныз фәһлә синфинә йох, һәтта бүтүн инсанлыға азадлыг кәтирән, йүксәк гайәләрлә силаһланан, азад-шән, үмуми хошбахтлыг ләвһәләри чәкән бир фәһлә чыхыш эдир. Ана симасында халг ичәрисиндән чыхан садә бир гадын типи әдәбийятда көрүнүр, ана типи һәяты енидән гурмаг, һәяты енилә шдирмәк гайәсини дашыян бир типдир». Фәһләләр давам эдәрәк языр лар ки, «билавасите шадлыг вә

севинчлә биз онун («Ана» әсәринин) мейдана чыхмасыны тәбрик эдирик, бир дә биз она көрә чох севинирик ки, онун бөйүк сәнәткары көһнә фәһлә, инди исә һәятын чичәкләнмәси нәғмәкары олан сизсиниз». «Ана» әсәри ялныз рус фәһләләринин дейил, бүтүн дүня пролетариатынын севдийи әсәрләрдәндир.

В. И. Ленин «Ана» әсәринә бөйүк гиймәт верирди:

«...Китаб лазымлы китабдыр, бир чох фәһләләр ингилаби һәрәкатда шүурсуз олараг, кортәбии һалда иштирак этмишләр, инди исә онлар «Ана»ны охуюб бөйүк файда аларлар. Чох вахтында язылмыш бир китабдыр».

Бәдии әсәрә дүня пролетариатынын рәһбәри тәрәфиндән верилән бу йүксәк гиймәт онун әһәмиййәтини, синфи мүбаризәдә мүһүм рол ойнамасыны айдын мүәййән эдир.

Вахты илә Пушкинин шеирләриндән декабристләр, Чернышевски вә Некрасовун әсәрләриндән ингилабчы демократлар, Сабирин шеирләриндән Азәрбайчан вә Иран ингилабчылары истифадә эдәрәк халгы руһландырмышлар.

Плеханов, Некрасов һаггында яздығы мәгаләдә дейир ки:

«Некрасовун өз шеирләри илә мүасир кәнчлийин габагчылларыны айылтдығыны вә онлара мүтәрәгги мейлләри ашыладығыны исбат этмәк үчүн, мән өз шәхси һәятымдан бир хатирә сөйләмәк истәйирәм.

Мән о заманлар һәрби кимназиянын сон синфиндә идим. Биз хөрәкдән сонра бир нечә адамдан ибарәт олан бир синифдә отуруб Некрасову охуюрдуг. «Дәмир йолу» әсәрини гуртаран кими чәбһә тә'лими үчүн сигнал верилди. Биз китабы кизләтдик вә индичә охудуғумуз әсәрин гүввәтли тә'сири алтында силаһ үчүн чәббәханая кетдик. Биз сырая дүзүлән заман мәним гоһумум С. яныма кәлди вә түфәнкин лүләсини әлиндә сыхараг пычылдады: «Эһ, мән бу түфәнки көтүрүб дә рус халгы уғрунда дөйүшә кедәрдим!». Кизличә вә ачыглы һәрби началникдән бир нечә аддым кәнарда дейилән бу сөзләр мәним хатиримдә дәрин изләр бурахды».

Бүтүн гүввәтли бәдии әсәрләр охучулара белә чидди тә'сир эдир. Бәллидир ки, Сабирин:

Дудкеш кими бир папаг башында
Ағ түкләри бәллидир гашында.
Лап чох гочадыр бабам яшында
Әрдоду, габанды гойма кәлди.
Кирдары яманды гойма кәлди!

сөзләрини охуян шәхсләр 9 яшлы гызларын 60 яшлы гочалара әрә верилмәсинә э'тираз вә нифрәт эдәчәк, Сабирин сәсинә сәс верәчәкдир. Чәфәр Чабарлынын да гадын азад-

лығы уғрунда язылан әсәрләрини охуянлар вә я сәһнәдә көрән гадынларын чоху чадрасыны атмыш, мәктәбләрә, клублара кетмиш вә өз һүгугуну анламышдыр. Бу әсәрләрин тә'сири алтында өз ушагларынын адыны Айдын, Огтай, Севил, Күлүш, Яшар, Алмас гоянлар да аз олмамышдыр. Демәк бәдии әдәбийятын тә'сири вә вәзифәси олдугча бөйүкдүр. Она көрә дә һаким синиф өз фикирләринин һәята кечмәси үчүн ондан кениш сурәтдә истифадә эдир.

Бәдии типләрин әһәмиййәти.

Истәр классик, истәрсә дә мүасир язычыларын ичтимаи һәятын мүхтәлиф саһәләриндән алдыглары типләрин бөйүк тәрбийәви әһәмиййәти вардыр. Бунларда парлаг бир сурәтдә инсанларын адәт—ән'әнәләри, мәишәтләри, һиссләри, гайәләри экс олунмушдур. Низами, Шекспир, Гогол, Пушкин, М. Ф. Ахундов, Горки, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Чәфәр Чабарлы кими бөйүк язычыларын яратдыглары типләр онларын өз дөврләринә олан мүнасибәтләрини көстәрмәклә, эйни заманда да мәктәб сыраларында өйрәндийимиз элми, нәзәри, тарихи билийимизин дә дәринләшмәсинә көмәк эдир. 1905-чи илдә чар һөкүмәтинин Загафгазиядаки сиясәтини тарихи әсәрләрдән өйрәнән кәнчлик Чәфәр Чабарлынын «1905-чи илдә» п'есини дә охудугда вә я сәһнәдә көрдүкдә билийини даһа да дәринләшдирәчәк вә кенишләндирәчәкдир.

Маркс, Энкелс, Ленин, Сталинин әсәрләрини охудугда көрүрүк ки, онлар бәдии әдәбийяты севмиш вә дәриндән өйрәнмишләр. Онлар нитгләриндә, мәгаләләриндә ичтимаи һәятын мүхтәлиф һадисәләрини айдынлашдырдыгда бәдии сурәтләрдән һәмишә истифадә этмишләр. Маркс юнан фачиәнәвисләрининин әсәрләрини охумуш, Шекспир, Балзак вә с. язычылар һаггында дәрин фикирләр сөйләмишдир. О, бу язычыларын яратдығы сурәтләрә, мәсәлән: инсанлыг уғрунда мүбаризә сурәти олан Прометейә валеһ олмуш, сияси-игтисади мәсәләләрин изаһында Шекспирин сурәтләриндән мисал чәкмишдир.

Ф. Энкелс бәдии әдәбийятдан мисаллар кәтирир, өз тәнгиди, игтисади вә тарихи әсәрләриндә чох заман бәдии сурәтләрә истинад эдирди.

В. И. Ленин, өз языларында Туркенев, Салтыков-Шедрин, Успенски, Горки, Маяковски вә башга язычыларын яратдығы сурәтләрдән истифадә эдирди. О, сияси партиялары, игтисади мәсәләләри, бир сыра адамлары характерзә эдәркән бу сурәтләрдән мисаллар кәтирирди. Иудушка симасында Салтыков-Шедрин бөйүк үмумиләшдирмә гүввәсинә малик бир сурәт яратмышдыр. Бу сурәт о гәдәр мәһарәтлә верилмишдир ки, Иудушка—икиүзлүлүк, әчлафлыг, хәянәт рәмзинә ән яхшы мисал олмушдур.

Өз хәянәтини, әсл мурдар, икиүзлү симасыны мәһарәтлә маскалаян гәддар дүшмәнләри, Ленин өз әсәрләриндә Иудушкә адландырмышдыр. 1911-чи илдә хаин Троцкинин чиркин икиүзлүлүйүнү ифша эдәрәк Ленин языр ки:

«Бу Иудушка дөшүнә дөйүб өз партиялылығы һаггында чығыр-бағыр салыр вә инандырмаг истәйир ки, һеч вахт вперйодчуларын вә ликвидаторларын габағында сүрүнмәмишдир. Иудушка-Троцкинин хәчаләт гызартысы бундан ибарәтдир» (Әсәрләри, чилд XI, сәһ. 158).

Сталин йолдаш истәр дүня әдәбийятынын, истәрсә рус әдәбийятынын көркәмли нүмайәндәләриндән мә'рузәләриндә, мәгаләләриндә мисаллар чәкмишдир. Партияя тәфригә салмаг истәйәнләри ифша эдәркән Сталин йолдаш, Сервантесин мәшһур Дон-Кихот сурәти илә онлары мүгайисә эдәрәк язып:

«Мәкәр бизә мүәййән синифлә иттифагда мүәййән бир синиф үзәринә һүчум дейил, һәр бир һүчумму лазымдыр? Ахы Дон-Кихот да дәйирмана һүчум эдәркән, элә хәял эдирди ки, дүшмәнләрә һүчум эдир. Лакин мә'лум олдуғу үзрә, Дон-Кихот үздән ираг, һүчумда өз алныны ярмышдыр. Көрүнүр, Дон-Кихотун шөһрәти бизим «сол» әйинтичиләримизи раһат ятмаға гоймур» «Ленинизм мәсәләләри», XI чапы, сәһ. 362, Азәрнәшр 1939).

Сталин йолдаш XVI партия гурултайында сағларын лидерләрини Чеховун «Гылафлы адам» һекайәсиндәки Беликовла мүгайисә эдәрәк дейир:

«Чеховун «Гылафлы адам» һекайәси хатырыныздадырмы? Мә'лум олдуғу үзрә бу гәһрәман һәм исти вә һәм дә союг һавада даима памбыглы палто, галош вә зонтик илә кәзәрди. Беликовдан: «Бағышлайын, июл айында, белә исти бир һавада памбыглы палто, галош сизин нәйинизә лазымдыр?» дейә сорушдугда: «Һәр эһтимала гаршы» чавабыны верәрди: «Ким билир бәлкә бирдән бир иш чыхды, бәлкә бирдән шахта вурду, онда нә олсун?» (Үмуми күлүш, алгышлар).

Бу адам баяғы, обывател һәятынын ади даирәсиндән кәнара чыхан һәр шейдән, һәр бир ениликдән вәбадан горхан кими горхурду. Ени бир емәкхана ачдылар—Беликов артыг һәйәчана дүшмүшдүр: «Әлбәттә ола билар ки, емәкхананын олмасы яхшыдыр. Анчаг көзләйин ки, бунун ичиндән бир шей чыхмасын». Драм дәрнәйи тәшкил этдиләр. Гираәтхана ачдылар—Беликов енә һәйәчана дүшүр: «Драм дәрнәйи, ени гираәтхана, бунлар нә үчүн имиш, көзләйин ки, бунун ичиндән бир шей чыхмасын». (Үмуми күлүшмә.)

...Сағ тәмайүлүн сабиг лидерләри һаггында да эйни шейи демәк лазымдыр... Онларын һаман бу гылафлы адам хүсусиййәтләри чәтинлик баш вердикдә, үфүгдә хырдача булут көрүндүкдә хүсуснлә күлүнч бир шәкил алыр. Бирдән бир ердә чәтинлик, әнкәл баш вердими, онлар артыг һәйәчана дүшүрләр: бунун ичиндән бир шей чыхмасын һа... Бир ердә таракан тәрпәндими, һәлә әмәлли-башлы ювасындан чыхмамыш онлар артыг дала чәкилир, дәһшәтә дүшүрләр вә фәлакәт һаггында, Совет һөкумәтинин мәһви һаггында фәряд гопармаға башлайырлар. (Үмуми гәһгәһә.)»

ССРИ Конститусиясынын лайиһәси һаггында мә'рузә эдәркән Сталин йолдаш Конститусияны тәнгид эдән дүшмәнләри Шедринин сурәтләри илә беләә мүгайисә эдир:

«Бөйүк рус язычысы Шедрин өз һекайә-нағылларындан бирисиндә олдугча мәһдуд вә күт, лакин өзүнә сон дәрәчәдә күвәнән вә түнд, ахмагчасына тәрс бир бүрократ типини тәсвир эдир. Бу бүрократ она «һәвалә олунмуш» вилайәтдә минләрчә әһалини гырыб, онларча шәһәри яндырараг, орада «әмин-аманлыг» бәрпа этдикдән сонра, әтрафына нәзәр салыб үфүгдә Американы, әлбәттә, аз танынан бир өлкәни көрүр ки, бурада да демә халгы һейрәтә салан бир пара «азадлыглар» вармыш вә бурада дөвләти башга үсулларла идарә эдирләрмиш. Бүрократ Американы көрүб ганы гаралыр. Бу нә өлкәдир, бу һарадан чыхды, нечә йә'ни, ағзы нәдир яшасын (үмуми күлүшмә вә алгышлар). Әлбәттә бир нечә әср әввәл буну тәсадүфи олараг ачыблар. Нә үчүн тәзәдән ону элә бағламаг олмасын ки, онун һеч изи-тозу да галмасын?» (Үмуми күлүшмә).

Буну дейиб беләә бир гәрар языр: «Америка тәзәдән бағлансын» (үмуми күлүшмә).

Мәнә элә кәлир ки, «Дейче дипломатиш политише корреспонденс»дәки чәнаблар Шедринин бүрократына ики дамчы су кими бәнзәйирләр. (Үмуми күлүшмә, тәгдир алгышлары)..» («Ленинизм мәсәләләри». XI чапы, сәһ. 594).

Сталин йолдашын әсәрләриндә бу кими мисаллар чох-чохдур. Нә үчүн марксизм классикләри, дүня пролетариатынын рәһбәрләри һәмишә бөйүк сәнәт әсәрләринә мүрачиәт эдирләр? Бу онун үчүндүр ки, дүня әдәбиййатынын яхшы әсәрләри реал һәяти просеси үмумиләшдирирләр. Онлар ичтимаи һәятын ганунларына вә инсан психолокиясына дәриндән тә'сир этмәкдә бизи әһатә эдән аләми, һәяты анламагда бизә көмәк эдирләр.

Тарих бою зәһмәткешләрдән синфи мүбаризәдә бөйүк гәһрәманлар, сияси хадимләр, алимләр, сәнәткарлар етишмишдир. Онлар ялныз өз дөврләри үчүн дейил, ялныз өз халглары үчүн дейил, бүтүн дөврләр, бүтүн бәшәриййәт үчүн нүмунә кими әһәмиййәтлидир. Бөйүк адамларын мүтәрәгги тарихи ишләринә мане олан, һәятын үмуми инкишафынын гаршысыны алмаға чалышан, өз мәнфәәтиндән башга кимсәни дүшүнмәйән зәрәрли, мәнфи типләр дә олмушдур ки, онлар бәдии әдәбийятда өз әксини тапмышлар. Шүбһәсиз онлары да өйрәнмәк лазымдыр, чүнки һәм дөврү өйрәнмәкдә, һәм дә бу күнки кәнчлийи тәрбийә этмәкдә, ярамаз чәһәтләрдән узаглашдырмагда онларын өйрәнилмәсинин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бүкүн капитализм галыгларынын һәлә шүурдан тамамилә силинмәдийи бир вахтда чәмиййәтин инкишафына мане оланларла чидди мүбаризә тәләб олунур. Бәдии әсәрләри өйрәнмәклә бу мүбаризә үчүн чох шей өйрәнә биләрик. Һәяты дәриндән билмәк, һәр тәрәфли билийә малик олмаг, зәнкин мәдәниййәт хәзинәсиндән даһа чох истифадә этмәк зәруридир.

Бүтүн бу ишләрдә бөйүк хәзинәйә малик олан зәнкин бәдии әдәбийят, классик вә муасир әдәбийятымыз муасир кәнчлийә чох шей өйрәдир.

2-чи фәсил

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН МӨВЗУУ ВӘ ГУРУЛУШУ

МӨВЗУ.

Бәдии лөвһәләр яратмаг, һәр һансы бир һадисәни тәсвир этмәк мәгсәдилә язычы һәяты өйрәнир. Мүәллиф тәрәфиндән сечилән вә истифадә эдилән һәяти һадисәләрә әсәрин мөвзуу дейилир.

Мөвзу язычы тәрәфиндән һәятдан көтүрүлән вә охучулара сурәтләрлә көстәрилән һадисә вә я әһвалатдыр.

Һәр һансы бир синфин язычысы өз дүня бахышындан асылы олараг һәятдан мүхтәлиф мөвзулар алыр. Мәсәлән: сарай шаирләринин мөвзуу сарайы вә сарай адамларыны тәсвир этмәкдән ибарәт иди. Башга сияси-ичтимаи шәраитдә яшаян язычылар өз мөвзуларыны тамамилә башга саһәләрдән алмышлар. Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердиевин XIX әсрин сонларында яратдыглары әсәрләрин әсас мөвзууну мүлкәдар һәяты тәшкил эдир. Шүбһәсиз мөвзу сечмәкдә язычынын синфи дүнябахышы да бөйүк рол ойнайыр. Эйни дөврдә яшаян Сабир вә М. Һадинин мөвзуларыны мүгайисә этсәк тамамилә фәргли олдуғуну көрәрик. М. Һади хырда мәктәб, маариф, динчиләри тәнгид, чадранын атылмасы вә с. мөвзулардан даһа чох истифадә этдийи һалда, ингилабчы синфин гәләбәләриндән илһам алан Ә. Сабир исә фәһлә, кәндли һәятындан, капитализм вә дин әлейһинә, ичтимаи бәрабәрсизлик, чаризм, мүтләгиййәт әлейһинә мөвзулардан даһа чох язырды.

Мөвзу сечмәк мәсәләси садә бир шей дейилдир. Адәтән бөйүк сәнәткарлар һәятда тәсадүф олунан һәр һадисәни тәсвир этмирләр. Мөвзу йүзләрчә һадисәдән бири вә я йүзләрчә һадисәни әкс этдирән бир һадисә вә я әһвалат олмалыдыр.

Сосялист ингилабындан сонра бизим әдәбиййатымыза тамам ени мөвзулар кәлмишдир. Вәтәндаш муһарибәси (Фурмановун «Чапаеви», Островскинин «Полад нечә бәркиди» әсәри, Сәмәд Вурғунун «Комсомол поэмасы», Сүлейман Рәһимовун «Шамо» романы вә с.), колхоз гурулушу: (Шолоховун «Оянмыш торпағы», Әбүлһәсәнин «Йохушлары», Чәфәр Чабарлынын «Алмас», «Яшар» п'есләри), сосялизм гуручулуғу, бейнәлмиләл тәрбийә, нефт, памбыг вә с.

Язычыларымызын бу кими муасир мөвзулардан башга бир сыра тарихи мөвзуларда да («I Пйотр», «Вагиф», «Думанлы Тәбриз» вә с.) әсәр яздыгларыны көрүрүк. Совет язычысынын гаршысында мөвзу мәһдудиййәти йохдур. О, һәр һансы мөвзуда яза биләр. Шүбһәсиз мүхтәлиф мөвзуларда язан совет язычысы букүнки сиясәтимизә, букүнки чәмиййәтимизә верәчәйи мәнфәәти нәзәрдә тутур.

Мөвзу мәсәләси индики әдәбиййатымызда даһа чидди әһәмиййәт кәсб эдир. Муасир мөвзулара эһтияч инди даһа чох артмышдыр.

«Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрары вә Жданов йолдашын мә'рузәси дә әдәбиййатда муасир мөвзуларын әһәмиййәтини бир даһа гейд эдир.

Бәдии әсәрләрин мөвзуу. Биз һәр һансы бир әсәрин мөвзуундан данышаркән адәт үзрә әсәрдә тәсвир эдилән һадисәләри нәзәрә алырыг. Мәсәлән: биз дейә биләрик ки, «Комсомол поэмасы»нын мөвзуу вәтәндаш муһарибәси илләриндән алынмышдыр. Әкәр буну бир аз да кенишләндирсәк, дейә биләрик ки, бу әсәрдә комсомолчуларын партиямызын рәһбәрлийи алтында мүлкәдарлар вә бәйләрә гаршы апардыглары мүбаризә, ингилаби һәрәкатын гәләбәси, бу гәләбәдән сонра Азәрбайчан кәндләриндә ени һәятын башланмасы, дүшмәнин сон нәфәсинә дәк тәслим олмаг истәмәмәси тәсвир олунур. Бүтүн бунлар реал һәятдаки мүбаризәнин бәдии әдәбиййатда әкс этдирилмәсидир. Биз билирик ки, һәятдаки һадисәләр олдугча мүрәккәбдир. Она мүхтәлиф тәрәфдән янашмаг олар. Бу вә я дикәр ичтимаи, тарихи һадисәни әкс этдирән язычы өз әсәриндә бунларын мүәййән чәһәтини көстәрир.

Һәр һансы бир әсәрин мөвзуундан данышаркән о мөвзуун дөвр үчүн әсас олуб-олмамасы, дөврүн тәләбләринә чаваб вериб-вермәмәси тәдгиг олунур. Әсәрин әсас мөвзуу язычы тәрәфиндән һансы һадисәнин илк плана чәкилмәси илә мүәййәнләшдирилир.

Әсл мәсәлә мөвзуун сечилмәсиндә дейил, онун бәдии шәкилдә, лазыми идея йүксәклийинә галдырылмасындадыр.

Бәдии әдәбиййатда күлүш.

Юмор вә сатира. Бәдии әсәрләрдә тәсвир олунан һадисәләри, инсанлары язычы мүхтәлиф шәкилдә ишыгландырыр. О, һадисәйә гаршы истеһза, нифрәт я һүсни-рәғбәт бәсләйә биләр. Бу чәһәтдән дә бир-биринә бәнзәмәйән әдәби үсуллар вардыр.

Биз һәләлик **ю м о р** вә **с а т и р а** үзәриндә дајанаг. Бунларын һәр икиси күлүшдүр. Күлүшүн бәдии әдәбијјатда чох бөјүк тә'сир гүввәси вардыр. Онун әһәмијјәтиндән вә тә'сириндән данышан Энкелс дејир ки: «Ән гүдрәтли сеһрбазын гаршысында һипноз эдилән адам күлмәјә башлар-башламаз сеһрбаз ачизләшир».

Күлүшүн өзү дә мүхтәлифдир. Бә'зи күлүш вардыр ки, инсанын севинчиндән доғур. Бир башгасы бир һәдәфи атәшә тутур, тәнгид эдир, үчүнчүсү лаға гојур вә с. Бәс јумор нечә күлүшдүр? Буну јахшы баша дүшмәк үчүн Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почта гутусу» һекајәсини нәзәрдән кечирәк. Бурада Новрузәли адлы авам бир кәндлинин почта гутусуна мәктуб салмасы вә ону чыхардан почталјонла далашмасы бизи күлдүрүр. Новрузәлијә биз күлмәклә, эјни заманда она һүсни-рәғбәт бәсләјирик. Бу һисси биздә доғурмаға чалышан јазычы, Новрузәли һаггында вердији мә'луматда онун авам, һәм дә үрәји ачыг, садә бир кәндли олдуғуну гејд эдир, Новрузәли наһаг јерә өз авамлығы учундан һәбс олунур: «Ај јарымдан сонра Новрузәлини дивана кәтириб, гуллугчуну биһөрмәт эләмәк барәсиндә үч ај дустаг кәсдиләр».

Биз Новрузәлидәки садәдиллији, авамлығы, сәмимијјәти көрдүкдә дә онун дүшмүш олдуғу вәзијјәтә күлмәјә билмирик.

Демәк јумор элә күлүшдүр ки, јазычы тәсвир этдији шәхс вә ја һадисәнин күлүнчлүјүнү көстәрмәклә ону ислаһа чалышыр. Охучуда да һәмин һаләти-руһијјәни ојадыр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндакы Мәммәдһәсән әми, Һагвердиевин «Бомба»сында Кәрбәлајы Зал, Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» әсәриндәки гадын, Чәфәр Чабарлынын «Севил» әсәриндәки Балакиши, М. Ф. Ахундовун «Мүсјө Жордан» әсәриндәки Шәрәфнисә јумор планында верилмиш сурәтләрдир.

Јумор һәр һансы бир сурәтин сәчијјәви инкишафындан доғдугда гүввәтли вә тә'сирли олур. Тәсадүфи һалларда, јалныз күлдүрмәк хатиринә јарадылан сәһнәләр сүн'и вә гејри-тәбии олар вә јумор адланмаз. Јумор, бош һырылтыдан узаг, инчә вә мә'налы күлүшдүр. Јазычынын үслуб хүсусијјәтләри дә бурада мүһүм рол ојнајыр. Гогол, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Һагвердиев, Шедрин, Мол'ер кими јазычыларда күлүшүн, о чүмләдән јуморун классик нүмунәләринә раст кәлирик.

Јуморда олан күлүш, өлдүрмәк, мәһв этмәк мәгсәдини дашымыр. Јазычы тәнгид һәдәфинин күлүнч чәһәтләрини охучулара көстәрмәклә чох заман ону ислаһа, дүзәлтмәјә, ајылтмаға, күлүнч вәзијјәтдән чыхармаға чалышыр. Она көрә јумора—јүнкүл күлүш—зарафат күлүшү дә дејирләр.

«Көһнәни дағытмаг вә јенини һазырламаг үчүн ән гүдрәтли силаһ олан јумор» *(Белински)* феодал-патриархал һәјатла мүбаризә эдән јазычылар тәрәфиндән даһа чох ишләдилмишдир.

Сатира нәдир? Сатира шиддәтли тәнгиди күлүшдүр, ачы күлүшдүр. Јазычы ачыгла, гәзәблә, бүтүн кәскинлијилә бу вә ја башга бир һәјати һадисәнин үстүнү ачыр вә јахуд лаға, масхараја гојурса, бир типә вә ја хасијјәтә гаршы нифрәтини ачы күлүш илә верирсә, о заман сатира јараныр. Јумор әсәрләриндә јазычы тәсвир этдији шәхс вә ја һадисәјә һүсни-рәғбәт дә бәсләјир вә онун нөгсан чәһәтләрини ислаһа чалышырса, сатира әсәрләриндә сәнәткар, тәнгид һәдәфини ифша этмәк, арадан галдырмаг, мәһв этмәк мәгсәдини дашыјыр вә охучуда она дәрин нифрәт ојадыр. Ону нүфуздан вә көздән салмаг үчүн пис хүсусијјәтләрини истеһза үсулилә чох габарыг шәкилдә верир.

Сатирадакы кәскинлијә мисал олараг Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндән ашағыдакы парчаны көстәрә биләрик:

«**Ш е й х Н ә с р у л л а**—*(Искәндәрә)*. Белә мә'лум олур ки, сизин дәрсиниз бу ағаларын (Һејдәр Ағаја вә Әли бәјә ишарә эдир) дәрсиндән аздыр ки, бир мәнсәбә чата билмәмишсиниз.

И с к ә н д ә р—Бәли, бәли, онлар элм дәрсыдыр. Инди дә ки, иншаллаһ, сиз чәнабдан да өлү дирилтмәк элмини өјрәнәрләр, онда дәхи лап алим оларлар».

Искәндәрин бу сөзләриндә ифшачылыг дәрһал нәзәрә чарпыр. Бу, тәнгид һәдәфини өлдүрмәк, нүфуздан салмаг үчүн эдилән бир һүчумдур.

Сатира һәм дүшмән синифләрә, һәм дә јазычынын өз мәнсуб олдуғу синфин ајры-ајры мәнфи нүмајәндәләринә гаршы чевриләбиләр. Јазычы өз синфинә мәнсуб олан бә'зи ислаһы чәтин адамларын јарамаз хүсусијјәтләрини көрдүкдә шиддәтли күлүш тәнгидинә тутур.

Сатира вә јумордан совет јазычылары чох истифадә эдирләр. В. Мајаковски «Ичлас дүшкүнләри» адлы сатирасында совет идарәләриндәки сүрүндүрмәчиләри, ишлә дејил, бош ичласларла мәшғул олан коммунистләри тәнгид атәшинә тутурду. Шаир тәсвир эдирди ки, мүрәккәб габы алмаг кими садә мәсәләни бә'зи адамлар «һәлл» этмәк үчүн ичласа гојур, вахт алырлар. Беләликлә, о, белә ичласларын зәрәрини доғрудан да инандырычы бир тәсвирлә исбат эдирди:

Ијирми ичласа
Чатышмаг үчүн
Чарә јох, бөлүнәк
Кәрәк бир аз да,

257—4

Гуршагдан юхары
Бурда отуруб,
Гуршагдан ашағы
Башга ичласда.

Бурада Маяковскинин сағлам сатирасы вардыр. Бунун нә гәдәр лазымлы олдуғуну В. И. Ленин 6 март 1922-чи илдә Үмумрусия металчылары гурултайынын коммунист фраксиясындаки мә'рузәсиндә белә дейир:

«...Өз ше'риндә о, ичласлары шиддәтлә әлә салыр вә отуруб-дуруб ичлас едән коммунистләрә истеһза едир. Шеир чәһәтиндән билмирәм, сиясәт чәһәтиндән исә мән зәманәт верирәм ки, бу олдугча доғрудур» (Л е н и н, Әсәрләри, чилд XXVII, сәһ. 177).

Сатира үсулу Азәрбайчанын реалист сәнәткарларында даһа чох инкишаф етмишдир.

Азәрбайчанда ән гүввәтли сатирик сәнәткар, ингилаби сатиранын баниси Ә. Сабирдир. Сабир өз кәскин сатиралары илә бәй, хан, мүлкәдарлары, чар чиновникләрини, мүтләгиййәт, буржуа-мүлкәдар мүтәфәккирләрини, руһаниләри, чәһаләти, авамлығы, бир сөзлә бүтүн көһнә дүняны шиддәтли тәнгидә тутмушдур. Сабир өз дөврүндә ичтимаи-сияси сатиранын йүксәк нүмунәләрини яратмышдыр:

Доғрудан да Мәмдәли, гейрәт һалал олсун сәнә!
Вердийин мәшрутәйи-милләт һалал олсун сәнә!

О, өз сатираларында һәмишә халг чәбһәсиндән чыхыш едир, халгын додаглары илә күлүрдү. Она көрә дә онун әсас сатира һәдәфи халгын дүшмәнләри, яхуд бу дүшмәнләрә уймуш адамлар иди.

Сабир чох заман тәнгид атәшинә тутдуғу типин дахили маһиййәтини ачмаг үчүн, о типин өзүнү охучунун гаршысына кәтирир, ону данышдырыр:

Ах нечә кеф чәкмәли әййям иди,
Онда ки, эвлади-вәтән хам иди.

Бә'зән сатирада мүәллиф сөзләри экс мә'насында, кинайә илә ишләдир. Мәсәлән, «айыл» әвәзинә «ят!» дейир:

Дурма йыхыл ят һәлә Фәрһад киши!
Әсри көрүб галма белә мат киши.

Инсан сурәтләри—типләр

Әдәби-бәдии әсәрләрдә башлыча олараг чәмиййәт һәяты—инсанлар вә онларын бир-биринә мүнасибәти тәсвир олунур. Язычы садәчә инсанларын сәчиййәви чизкиләрини экс етдирән типләр, йә'ни сурәтләр ярадыр. Мәсәлән: Һачы Гара симасында яланчы, икиүзлү, хәсис тачирләрин хасиййәтләри үмумиләшмиш шәкилдә верилмишдир. Бу үмуми хүсусиййәтләрә бахмаяраг Һачы Гара эйни заманда өзүнә мәхсус олан фәрди хүсусиййәтләрә дә маликдир.

Сурәт вә фәрди сәчиййә. Һәр һансы бир сурәт өз психоложи хүсусиййәтләринә көрә фәрди характердир. Лакин бу чәһәт бүтүн сурәтләрдә эйни дәрәчәдә дейилдир.

Бир ичтимаи мүһити, бир аиләни тәсвир едәркән бөйүк язычылар бәдии үмумиләшдирмә илә янашы, фәрди хүсусиййәтләри дә көстәрмәйи бачарырлар. Бәдии әдәбийяты өйрәнәркән сурәтләрин бу хүсусиййәтләрини тәһлил етмәдән кечмәк олмаз. Ялныз бу чәһәт типләри чанлы едир, әдәбийяты һәят мәктәбинә чевирир, язычылара гәлб мүһәндиси адыны газандырыр. Сурәтләри фәрди характер кими тәһлил етдикдә биз язычынын онлара олан мүнасибәтини нәзәрә алараг онун өз мәфкурәсини тә'йин едә биләрик.

Сурәт сечмәк принсипи. Язычы тамамилә бири-биринә бәнзәмәйән мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләри тәсвир едә биләр. Лакин бу вә я башга бир ичтимаи мүһитә мурачиәт етмәк садә, тәсадүфи бир һадисә дейилдир. Шүбһәсиз сурәт сечмәк язычынын дүнябахышы, синфи мәнафеи илә әлагәдардыр.

Язычы әкәр өз әсәриндә ялныз кәндли вә мүлкәдар сурәтләри ярадырса бу о демәкдир ки, язычынын мүсбәт вә я мәнфи әлагәсини билдирмәк үчүн бу синифләрин нүмайәндәләри даһа әлверишли, даһа мараглыдыр. Язычынын сурәт сечмәйи, ичтимаи-сияси вәзиййәтинин дәйишмәси, сияси дүнябахышының инкишафы илә дәйишдирилә биләр. Мәсәлән: Чәфәр Чабарлынын «Айдын» (1919), «Огтай элоғлу» (1920) әсәрләринин гәһрәманлары хырда буржуа зиялыларыдыр. Мүһит дәйишдикчә вә язычы инкишаф етдикчә онун сурәтләри дә дәйишир, инкишаф едир. Бир нечә ил сонра биз онун «Алмас», «Яшар», «1905-чи илдә» кими әсәрләриндә раст кәлдиймиз гәһрәманлара бахдыгда әдибин тамамилә ени, тамамилә башга дүнябахышы илә һәяты экс етдирдийини көрүрүк.

Язычынын һансы ичтимаи мүһитдән сурәт сечмәсиндән башга бир дә сурәтин һансы тәрәфдән экс вә тәсвир етдирилмәси дә әһәмиййәтлидир. Язычы тәсвир етдийи типин сәчиййәви чәһәтләрини мүхтәлиф шәкилдә анлая биләр. Язычы сурәтләри мүхтәлиф чүр ишыгландырыр—каһ мүсбәт, каһ мәнфи, бир чәһәтини нәзәрә чарпдырыр, дикәр чәһәтини көлкәдә бурахыр, өз тәсвиринә чүрбәчүр фикирләр әлавә едир.

Эйни дөврү тәсвир үчүн мүхтәлиф сурәтләр алына биләр. Феодализм дөврүнү тәмсил едән һәм Дон-Кихот, һәм дә Һамлет—һәр икиси даһияна ярадылмыш сурәтләрдир. Бун-

ларын һәр икисиндә феодализм һәјатынын, дүнјабахышынын учурума кетмәси ифадә олунмушдур. Лакин бу һадисә мүхтәлиф тәзаһүрләрдә верилмишдир.

Јохсул кәндли сурәти, Чәлил Мәммәдгулузадәнин илк әсәриндә садәдил, авам, ачиз бир шәкилдә верилир. («Почта гутусу»). Һәмин сурәти јазычы сонраки әсәрләриндә (мәсәлән, «Гузу» һекајәсиндә) тамамилә башга шәкилдә тәсвир эдир. Мирзә Фәтәли Ахундовун Һачы Гара әсәриндәки кәндли типләри зәһмәти севән, өз әмәкләринә күвәнән адамлар кими верилир. Сабир јохсул кәндлиләрин мәнафеини мүдафиә эдәрәк онлары ингилаби һәјата чәлб эдир, мүтләгијјәтлә мүбаризәјә, фәһләләрлә әлбир ишләмәјә дә'вәт эдир.

Совет јазычыларынын әсәрләриндә зәһмәткеш кәндли тамамилә јени планда тәсвир олунур. Мир Чәлал «Дирилән адам» романында Гәдири авамлыг, чаһиллик мүһитиндән чыхарараг мүбаризә сәһнәләринә салыр, ону фәһләләрлә бирликдә ингилаби һәрәкатда көстәрир вә өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәдә она јоллар көстәрир.

Башга ичтимаи тәбәгәләрдән алынан сурәтләр дә беләдир. Азәрбајчан буржуа јазычыларынын әсәрләриндә шаһ, султан, мүлкәдар, буржуа, руһани сурәтләри мүсбәт планда верилдији һалда, Теймурләнк, Чинкиз, Аға Мәһәммәдшаһ Гачар, Николај кими ганичән һөкмдарлар идеализә эдилдикләри һалда ингилаби синфин јазычыларында онларын ич үзләри ачылыр, ганичичи сималары мејдана гојулур.

Демәк сурәтләри ишыгландырмагда, онларын һансы чәһәтләринин биринчи планда верилмәсиндә, һәр һансы бир сурәтин идеја мәзмунуну јаратмагда јазычынын синфи дүнјабахышы әсасдыр. Әкәр јазычы реалист исә, һадисәләрә габагчыл синфин дүнјакөрүшү әсасында јанашырса, о һеч бир заман һәгигәти кизләмәјәчәкдир. Јалныз әксингилабчы синфин јазычылары күн кими ајдын олан һәгигәтләри өз мәгсәдләри үчүн кизләјир, сахта сурәтләр јарадырлар.

Сурәтләрин груплашдырылмасы. Һәр һансы бәдии әсәрдә бир сыра сурәт вардыр. Бунлары тәк-тәк, мүчәррәд бир шәкилдә өјрәнмәк олмаз. Әсәри тәһлил этдикдә мүтләг онлары бир-бирләри илә әлагәдар көтүрмәк лазымдыр. «Отелло» әсәриндә Дездемона олдугча сәмими, тәмиз үрәкли, саф эшгли бир инсандыр. Онун бу сифәтләри Јагонун алчаг сифәтләри илә гаршы-гаршыја гојулдугда даһа парлаг нәзәрә чарпачагдыр.

Мирзә Ибраһимовун «Һәјат» п'есиндә партбилет архасында кизләнән бир дүшмән—Сүлејман верилмишдир. Лакин о, Һәјат, Аббас, Тофиг, Мәшәди Һүсејн кимиләрлә мүгајисәдә көтүрүлдүкдә бу дүшмәнин һәгиги сиҹасы даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Белә этдикдә биз онун шәхсијјәтиндә колхозун ән фәал, мәдәни адамларына (Аббас, Зејнал) гәсд этмәк, МТС сијаси шө'бәси началники—Һәјаты ләкәләмәк, онун аиләсинә зиддијјәт салмаг, Рауф, Тофиг кими фәал комсомолчулара шәр атмаг, һәтта онун өз синфиндән олан Мәшәди кими голчомаглардан да өз сиррини кизләмәк кими сифәтләрә раст кәлирик. Бүтүн бунлар МТС сијаси шө'бәләринин фәалијјәтә башладыглары бир дөврдә синфи дүшмәнин сәчијјәви сифәтләридир. Белә мүгајисәләр јазычынын сурәтләрә мүнасибәтини дә ајдынлашдырыр. Ә. Һагвердиев «Бәхтсыз чаван» әсәриндә Фәрһады Һачы Сәмәд ағаја гаршы гојмушдур. Һәр ики сурәт мүлкәдардыр. Онлар мүгајисә эдилдикдә биринин мүртәче (Һачы Сәмәд аға), дикәринин либерал (Фәрһад) олдуғу нәзәрә чарпыр.

Һәр һансы бир әсәрдә сурәтләр гаршылашдырыла биләр. Јазычы мүбаризә хәттиндә бир-биринә јахын олан сурәтләри груплашдырараг өзүнүн һансы тәрәфдә олдуғуну билдирир. Бу груплашдырманын һамысы бирликдә әсәрин әсас идејасыны, јазычынын әсас мәгсәдини, фикрини, арзуларыны ифадә эдир.

Бә'зән бәдии әсәрләрдә гаршы-гаршыја гојулан сурәтләр мәфкурә истигамәтинә көрә бир нечә чәбһәјә ајрылыр. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» п'есиндә Вагиф, Елдар, Видади чәбһәси Ағамәһәммәдшаһа гаршы гојулдуғу кими, Ибраһим хан чәбһәси дә шаһа гаршы гојулмушдур. Лакин Ибраһим ханла Вагиф арасында бирлик јохдур. Ејни заманда Вагиф чәбһәси Ибраһим хана гаршыдыр.

Демәк сурәтләрин груплашдырылмасы олдугча мүрәккәб бир һадисәдир.

Бә'зи әсәрләр вардыр ки, онларда сурәтләр бир-бирләринә гаршы дурмур, анчаг бир-бирләрини тамамлајырлар.

Шејх Шә'бан һекајәсиндә тәсвир эдилән Шејх Шә'бан вә Күлсүм нәнә сурәтләри кими. Бу һекајәдә Шејх Шә'баны јахшы танымагда Күлсүм охучуја јардым эдир. Күлсүмлә рәфтарында биз Шејх Шә'банын аиләдәки сифәтләрини өјрәнирик.

Портрет, руһи тәәссүрләрин тәсвири. Типләрин дили. Васитәли сәчијјә.

Бәдии әсәрләрдә јаранан һәјат, тип вә һадисәләр бир дејил, бир нечә хүсусијјәти илә верилир. Јазычы бәдии әсәрдә јаратдығы инсаны мүхтәлиф һалларда нәзәрә чарпдырыб онун харичи көрүнүшүнү, руһи һәјәчанларыны, јашадығы ерин вәзијјәтини, данышығыны вә с. тәсвир эдир.

Јазычы сурәтләрин бүтүн хсусијјәтләрини ејни дәрәчәдә әкс этдирмир. Бә'зи сурәтләрин әтрафлы тәсвири верилдији һалда, бә'зиләринин бир вә ја бир нечә сәчијјәви чәһәтләрини

көстәрмәклә кифайәтләнирләр. Сәмәд Вурғун Вагифин бүтүн әсас хүсусиййәтләрини тәсвир этмишдир. Лакин шикайәтә кәлән гоча кишинин анчаг бә'зи чәһәтләри көстәрилмишдир.

Сурәтин кениш вә я сәтһи верилмәси язычынын мүнасибәтиндән вә о типин әсәрдә мөвгеиндән асылыдыр. Сурәтләрин айры-айры тәфәррүатына о заман эһтияч олур ки, әсәрдәки мәзмун о тәфәррүаты тәләб этсин вә онун верилмәсинә мүсаид шәраит олсун. Мәсәлән: «Вагиф» әсәриндә Шейх Алы өз ялтаглығы, икиүзлүлүйү илә нәзәрә чарпыр. Язычы әсәрин бир ериндә бу типин сәчиййәви чизкиләринә, ара дүзәлтмәк сифәтини дә әлавә эдир, бир башга ердә онун әхлагсызлығындан данышыр. Беләликлә һәмин тип охучунун көзү гаршысында даһа чанлы көрүнүр. Мүәллиф Ағамәһәммәд шаһ Гачарын һүчумундан сонра Шейх Алынын сатгын олдуғуну, шәһәрин ачарыны шаһа вериб она бәләдчилик этдийини дә көстәрир.

Демәк һәр һансы бир типин сәчиййәви чәһәтләрининин инкишаф этдирилмәси тәсадүфи дейилдир. Бу, мүәййән идея вә бәдии мәгсәдә хидмәт этмәлидир.

Портрет (шәкил)

Язычы тәсвир этдийи типләри даһа чанлы, даһа тә'сирли яратмаг үчүн онларын бәдии портретини (шәклини) ярадыр. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә Худаяр бәйи нәзәрдән кечирәк: Чәлил Мәммәдгулузадә бу типи икиүзлү, сатгын, йолдаша хәянәт эдән, шөһрәтпәрәст, тәкәббүрлү, әхлагсыз кими тәсвир этмишдир. Бу сифәтләри мүәллиф онун тәкчә әһвали-руһиййәси илә дейил, харичи көрүнүшү, кейими, һәрәкәти вә с. илә дә чанландырыр, типин портретини чәкмәйә чалышыр. Мәсәлән, Худаяр бәйи язычы белә тәсвир эдир:

«Худаяр бәйин анчаг отуз едди, отуз сәккиз синни олар, артыг олмаз, бәлкә әксик ола. Бою учады, чох учады. Бунун учалығындан өтрү кечән вахтда Худаяр бәйә бир аяма (ләгәб) дейирдиләр. Амма мән сөз вердим ки, онун кечәчәйиндән данышмайым. Горхурам яланчы олам. Бәли бою учадыр, саггалы, гашлары түнд гарады. Бир тикә ағ йохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худаяр бәй папағыны басыр көзүнүн өнүнә. Папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтдан көзләр белә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә отурур. Бунлар һамысы өтәр, Худаяр бәйин бир бөйүк гүсуру вар. Бурну әйриди. Әйриди амма пис әйриди. Әйри дә вар, әйри дә вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әйриди, Амма Худаяр бәйин бурну пис әйриди. Бурнунун юхары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздү, амма ашағысынын әти хоруз пипийи кими дүшүб сол яна. Билмирәм анадан олмады, я сонра олубду. Амма чох пис бурунду вәссәлам».

Бу тәсвирләрдән сонра Худаяр бәйин портрети охучунун нәзәриндә даһа да чанланыр. Портрет бурада о гәдәр айдын вә кениш верилмишдир ки, бу тәсвирләр әсасында һәр һансы бир рәссам Худаяр бәйин рәсмини чәкә биләр. Бу тәсвирдә типин айры-айры чәһәтләри—һәрәкәтләри, рәнки, кейими, хасиййәти вә с, верилмишдир. Һагвердиевин Шейх Шә'бан һаггында вердийи тәсвирә бахын:

«Шейх Шә'бан көдәк бойлу, узун саггаллы бир киши иди. Баһарда, яйда аба бүрүнәрди вә гыш фәслиндә чийнинә бир Хорасан күркү сә-ларды. Бир нәфәр дейә билмәзди ки, мән Шейх Шә'банын саггалынын дибини зәррәчә ағармыш көрмүшәм. Һеч Шейх Шә'бан элә адам дейилди. Отуз ил бир абада кәзмәйи, гырх ил бир күркү бүрүнмәйи гәбул эдәрди. Амма саггалына рәнк вә һәнадан корлуг вермәзди.

Рәнк вә һәнаны да һәмишә эттар Кәрбәлайы Мәгсуддан аларды. һәр адамын сатдығы һәнаны бәйәнмәз иди... Шейх Шә'бан белә Шейх Шә'бан иди».

Бу тәсвирләрдән бәлли олур ки, язычы типи, портрети ярадаркән, онун әсас чизкиләрини чәкмәклә бәрабәр эйни заманда типә олан мүнасибәтини дә билдирир.

Демәк язычы өз типләринә мүнасибәт мәсәләсиндә «битәрәф» дейилдир. Биз бәдии әсәрдән онун һансы типә нә кими мүнасибәт бәсләдийини дәрһал баша дүшүрүк. Фикримизи даһа да айдынлашдырмаг үчүн Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәй» һекайәсиндән ашағыдаки парчаны нәзәрдән кечирәк:

«Бәй һәйәтә кирән кими бахды бир саға, бир сола, тулаларын бири гачыб кәлди Гурбанәли бәйин габағына вә башлады бәйин аягларыны яламаға. Бәй әйилиб итин башыны тумарлады вә деди: «Маладес сабаг» вә сонра галхыб ханымы балконда көрүб чығырды: «Издирасти» вә бөркүнү көтүрүб сағ әлилә галдырды юхары вә гышгырды: «Урра». Сонра галхды балкона вә ханыма баш әйди».

Көрүлдүйү үзрә бу тәсвирдән язычы бәй типинә мәнфи янашмыш, ону ялтаг кими көстәрмишдир.

Өз типинә мүсбәт мүнасибәт бәсләйән язычылар исә тамамилә башга боялардан истифадә эдирләр: Мәсәлән:

«Бу онбеш-оналты яшларында орта бойлу, гара көзлү, учгун янаглы, сарымтраг бәнизли бир гызчығазды. Алты-едди ай бундан әввәл дейәр, чалар, күләр, ойнар, шух бир афәт иди. Илк бахышда бир о гәдәр дә көзәл көрүнмүрдү. Лакин бир гәдәр диггәтлә бахдыгда онда башга бир көзәллик көрмәк мүмкүндү... Бахышлары алтына дүшән һәр кәси илдырым кими санчан ити, гара көзләри, бу гара көзләри гучмуш инчә, узун гашлары, ганы ахачаг гәдәр гырмызы, чичәк ярпаглары гәдәр зәриф, инчә вә титрәк додаглары, һәтта ағзынын өлчүсү илә симасы арасындаки инчә бир тәнасүб ону сейр эдән һәр бир кәсдә анлашылмаз бир һәйәчан оядырды» (*Чәфәр Чабарлынын* «Күлзар» һекайәсиндән).

Мүәллиф бир типин бә'зи сифәтләрини тез-тез хатырладараг о чәһәти даһа чох нәзәрә чарпдыра биләр.

Бу нөв ярадылан портрет вә типләри «Өлүләр» әсәриндә көрә биләрик. Бу әсәрдә Шейх Нәсрулла типини көрмәмиш, онун бә'зи хүсусиййәтләри һаггында дикәр типләрин данышығына раст кәлир вә о тип һаггында мүәййән тәсәввүрә малик олуруг. Үмумиййәтлә әдәбиййатдаки бу үсулдан драм әсәрләриндә даһа кениш истифадә олунур.

Бир рәссам типин портретини ярадаркән онун реал шәклини чәкир. Бә'зән язычы о гәдәр реал тәсвирләр верир ки, охучунун көзү гаршысында бир рәссамын чәкдийи портрет чанланмыш олур. Лакин бу ики портрет арасында мүһүм фәргләр дә вардыр, онлары эйниләшдирмәк олмаз. Язычы ялныз нәзәри тә'сири артырмаг, ифадә этмәк, чанландырмагла кифайәтләнмир. О, типин сәсини, данышыг тәрзини вә с. тәсвир эдир ки, бу рәссамлыгда йохдур. Язычы типә олан мүнасибәтини ифадә этмәк үчүн бәнзәтмәләрдән, истиарәләрдән, мәчази сөзләрдән вә с. истифадә эдир ки, бу да рәссамлыгда, һейкәлтәрашлыгда эйни шәкилдә дейилдир.

Рәссамлыгдакы портрет һәрәкәтсиз олдуғу һалда әдәбиййатдакы портрет чанлы вә һәрәкәтдәдир. Бахын М. Горки «Ана» әсәриндә ахтарыш эдән жандарма забитини нечә тәсвир эдир:

— «Бизи көзләмирдиниз, һә?

Бу сөзү назик вүчуллу, сейрәк гара бығлы, узун бойлу забит деди... О, чәлд китаблары гапды, ағ әлинин назик бармаглары илә онлары вәрәгләди вә чәлд бир һәрәкәтлә кәнара атды. Ана горха-горха онун сары үзүнә бахараг зәиф сәсини динләди вә о адамын симасында ачынты дуймаян, инсанлара гаршы ағаяна бир нифрәтлә долу олан үрәйә малик бир дүшмәни көрдү».

Демәли портрет яратмаг үчүн типин палтарыны, көрүнүшүнү, сәсини, һәрәкәтини, сәчиййәсини адәт—ән'әнәләрини, дилини тәсвир этмәк дә тәләб олунур. Портрет о заман чанлы олур ки, айдын, гыса, сәчиййәви ифадәләрлә тәсвир эдилмиш олсун.

«Дахили портрет»

Типин харичи көрүнүшүнүн тәсвирини вермәклә бәрабәр язычы эйни заманда дахили портрет адланан чәһәтини дә, йә'ни психоложи хүсусиййәтләрини дә тәсвир эдир. Бу, типин сәчиййәси демәкдир. Мәсәлән: А. С. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәриндән ашағыдакы тәсвирә бахаг:

Бойләчә, Татяна о адланарды.
Онда бачысынын нә көзәллийи,
Нә дә ал янаглы сафлығы варды,
Нә дә ки, көз вуран гыз дәчәллийи.
Пәришан, киримиш, дүшүнәрди тәк.
Аһу бахышлары даима үркәк,
Кәнар доланарды, кәнар кәзәрди.
Доғма эвләриндә яда бәнзәрди.
О, өз атасына, өз анасына,
Билмәзди өзүнү ширин салмағы,
Ушагларла кәзиб ләззәт алмағы
Атылыб дүшмәйи севмәзди әсла.
Чох заман бу көрпә, бу илаһи гыз,
Пәнчәрә өнүндә дурарды ялныз.

(Чевирәни *С. Вурғун*).

Типин сәчиййәсини бу шәкилдә вермәк онун портрети һаггында олан тәсәввүрүмүзү даһа да кенишләндирир. Бурада Татянанын дурушу, хасиййәти вә һал-һәрәкәти васитәсилә шаир онун әһвал-руһиййәсини вә сәчиййәсини дә вермиш олур.

Руһи тәәссүрләрин (әһвали руһиййә) тәсвири.

Язычылар чох заман типин психоложисини, онун руһи һәйәчанларыны тәсвир этмәклә верирләр. Мүәллиф инсанын һиссини, фикрини, дахили чырпынтыларыны да тәсвир эдә биләр.

Фүзули «Лейли вә Мәчнун» поэмасында өз гәһрәманларынын изтираб вә һәйәчанларыны бу йол илә изаһ этмишдир. Мәчнун Лейлийә мәктуб язараг онун өз әһдини позмасындан шикайәт эдир. Бу мәктубда Мәчнунун психоложиси ашағыдакы мисраларда айдын ифадә эдилмишдир:

Гейр илә һәр дәм нәдир сейри-күлүстан этдийин?
Бәзм уруб, хәлвәт гылыб, йүз лүтфү эһсан этдийин?
Әһд бүнядын мүрүввәтдирми виран этдийин?
Ганы, эй залым бизимлә әһдү пейман этдийин!?

Ләһзә-ләһзә муддәиләр пәндини куш эйләдин,
Гана-гана гейр чами-шөвгүнү нуш эйләдин,
Варә-варә әһдү пейманы фәрамуш эйләдин,
Ганы, эй залым бизимлә әһдү пейман этдийин!?

Гейрә салыб меһрини, биздән совутдун агибәт,
Тәрки-меһр этдин, тәриги-зүлмү тутдун агибәт.
Әһдләр, пейманлар этмишдик унутдун агибәт,
Ганы, эй залым бизимлә әһдү пейман этдийин!?

Чүрмүмүз нолду ки, биздән эйләдин бизарлыг?
Биз гәмин чәкдик, сән этдин өзкәйә гәмхарлыг,
Сиздә адәт бумудур? Бөйлә олурму ярлыг?
Ганы, эй залым бизимлә әһдү пейман этдийин!?

Бу мәктубу аландан сонра Лейлинин кечирдийи изтираб вә психоложи һаллары язычы онун чаваб мәктубунда белә ифадә этмишдир:

Кирибан олду рисвалыг әлилә чак, дамән һәм,
Мәнә рисвалыгымда дустләр тә'н этди, дүшмән һәм.
Рәһи-эшг ичрә чан гылдым кирифтари-бәла тән һәм,
Бу етмәзми ки, бир дәрд артырырсан дәрдимә сән һәм.

Олубдур әшки-хунаб илә күлкүн чөһрейи-зәрдим.
Яныбдыр атәши-һичранә чани-дәрдпәрвәрдим.
Чәфайи-чәрхи-кәчрәфтар әлиндән вар мин дәрдим,
Бу етмәзми ки, бир дәрд артырырсан дәрдимә сән һәм.

Белә дахили, психоложи һәятын бәдии верилмәси сурәт һаггында олан тәсәввүрүмүзү даһа да кенишләндирир. Язычы өз типләринин дәруни һисс вә һәйәчанлары илә бирликдә бу тәәссүрләрин харичи тәзаһүрүнү дә тәсвир едә биләр.

Руһи тәәссүрләрин харичи тәзаһүрүнү көстәрмәк үчүн Татянанын руһи һәйәчанлары ән яхшы мисалдыр:

Татяна аһ чәкир, көкс өтүрүр бәрк,
Әлиндә титрәйир яздығы кағыз,
Гуруюр конверт дә дилиндә; чәнк-чәнк
Дәрд алыб гәм сатан бу севдалы гыз
Башыны чийнинә доғру әйәрәк
Көзәл умузундан сүрүшүр көйнәк.
Кечәнин әһвалы кетдикчә дөнүр.
Айын да ишығы кечиниб сөнүр.

(Чевирәни *С. Вурғун*).

Көрүлдүйү үзрә Татянанын үрәк чырпынтылары, изтираблары, онун һәйәчанлары вә тәшвишләри әсас е'тибарилә харичи вәзиййәтин тәсвири йолу илә верилмишдир.

Типләрин нитги. Типин харичи көрүнүшү вә психоложисинин тәсвириндән башга мүәллиф бир дә онун данышығына хүсуси фикир верир. Дил инсанын һисс вә фикирләрини ифадә етмәк васитәсидир. Мүхтәлиф һадисәләрә гаршы типләрин мүнасибәти дил илә ифадә едилир. Айдындыр ки, әдәби әсәрләрдә нитг ики йол илә верилир: 1) В а с и т ә л и н и т г, 2) М ү с т ә г и л я х у д в а с и т ә с и з н и т г.

Типин нитги башгасынын вә я мүәллифин данышығында вериләрсә буна васитәли, йә'ни мүәййән бир васитә илә верилән нитг дейилир. Мәсәлән: Балаш евдә икән Күлүш дахил олуб хәбәр верир ки, күчәдә бир арвад йыхылмышдыр, ону ичәри кәтирмәк лазымдыр. Белә һалларда типин (мәсәлән, Күлүшүн) сөзләри ейнилә верилмир. О, башгасынын сөзләрилә ифадә едилдийиндән анчаг әсас мәзмуну верилмишдир. Әслиндә исә Күлүшүн сөзләри бурадакы сөзләрин ейни дейилдир.

Әкәр нитг әсәрдә иштирак едән типин өз сөзләрилә ейнән верилирсә она мүстәгим вә яхуд васитәсиз нитг дейилир. Мүстәгим вә яхуд васитәсиз нитг ики йол илә верилә биләр: 1) Д и а л о г (мүкалимә,) 2) М о н о л о г.

Д и а л о г—иштирак едән типин башгасы илә данышығына дейилир.

Мәсәлән:

Г а ч а р
Кәрәк фарс дилиндә язсын сәнәткар.

В а г и ф
Фарсын Хәйямы вар, Фирдовсиси вар,
Бизим бу дағларын оғлуям мән дә,
Аз-аз уйдурурам ери кәләндә.

Бәдии әсәрин тә'сирини артырмаг үчүн ери кәлдикчә мүкалимәләрдән истифадә едирләр. Яхшы мүкалимә данышан типләрин сәчиййәсини мүәййәнләшдирмәк үчүн көзәл васитәдир. Бахын Ә. Һагвердиев «Мирзә Сәфәр» һекайәсиндә типин сәчиййәсини айдынлашдырмаг үчүн мүкалимәдән нечә истифадә едир:

«Бир дәфә бир нәфәр шәхс дәфтәрханая кәлиб катибдән өз кағызындан долайы мә'лумат истәйир. Катиб чаваб верир ки, кағызын Мирзә Сәфәрдәдир, үзүнү ағардар апарарсан. Шәхс Мирзәйә тәрәф кәлир:

— Мирзә, мәним кағызымы, мүмкүн исә, яз апарым.

— Даян бу саат язарам, әлимдә өзкә иш вар.

— Билирсинизм, мән Һәсән Ағанын гоһумуям.

Мирзә гәләми әлиндән бурахыб кишинин көзләринин ичинә бахды:

— Доғрудан Һәсән Ағанын гоһумусан?

— Доғрудан.

— Сән аллаһ, Һәсән Ағанын гоһумусан?

— Валлаһ доғру дейирәм.

— Сән һәзрәт Аббас Һәсән Ағанын гоһумусан?

— Һәзрәт Аббас һаггы Һәсән Ағанын гоһумуям.

—Декилән сән өл Һәсән Ағанын адамыям.

— Сән өл Һәсән Ағанын адамыям.

— Бәс елә исә кәл мин мәним бойнума! Нейләйим Һәсән Ағанын гоһумусан, көзлә, вахтында кағызын һазыр олар, апарарсан».

М о н о л о г исә типин өзү-өзүнә, һеч кәсә мүрачиәт етмәдән дедийи вә чох заман йүксәк һәйәчан вә дәрин фикирләр ифадә едән мә'налы нитгидир. Мәсәлән, «Өлүләр» әсәриндә Искәндәрин, «Од кәлини» әсәриндә Елханын монологу кими.

Нитгин мәзмуну илә бәрабәр онун—ифадә тәрзи, сөзләрин нечә ишләдилмәси, чүмләнин нечә гурулмасы да әһәмиййәтлидир. Бу типин психоложисини, ичтимаи мәнсубиййәтини вә с. айдынлашдырыр.

«Вагиф» әсәриндә Елдарын янына шикайәтә кәлән гары эпизодик сурәтдир. Гарынын нитгинин мәзмуну будур ки, Иляс адлы бир гачаг онун инәйини алмышдыр. Язычы бу мәзмуну ифадә етмәйә фикир вердийи кими онун сөзләринин хүсусиййәтинә, чүмлә гурулушуна, һансы сөзү һансындан әввәл вә я сонра ишләтмәйә дә фикир вермишдир. Мәсәлән:

— Гары, һардан белә?
— Һеч, оғлум Елдар...
Билирсән, көмәксиз олур гарылар,
Дөвләтдән галмышды бирчә инәйим,
Ойду үмидкаһым, ойду көмәйим.
Ону да бу кечә зорла алдылар,
Мәни дири көзлү ода салдылар.

Ола билсин ки, бу мәзмунда олан бир шикайәт нитгини дөвләтли бир гадын да сөйләмиш олсун. Лакин гарынын нитги ялныз онун шикайәтини дейил, ейни заманда там мә'насы илә йохсул, ачиз, әлсиз-аягсыз, кимсәсиз бир гадын олду-

ғуну да хатырладыр. Бу гары сарай гадыны Хураманын дилилә данышдырыла билмәз.

Бәдии әсәрләрдә типләрә ичтимаи, мәдәни сәвиййәсинә көрә дил вермәйин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бөйүк язычыларда бу чәһәтә хүсуси фикир верилир. Типин данышыг дили әйни заманда онун психоложисини, ичтимаи мәнсубиййәти, идея вә шууруну да ифадә эдир.

Васитәли сәчиййә. Бәдии әсәрләрдә тип ялныз мүстәгим олараг, йә'ни она мәхсус олан хүсусиййәт, психоложи һал вә һәрәкәтләрин тәсвир эдилмәси йолу илә дейил, васитәли йолларла да верилә биләр. Инсан ону әһатә эдән аләмә мин чүр телләрлә бағлыдыр. Мүһит она о да мүһитә мүәййән тә'сир эдир. Бу тә'сири көстәрән язычы әйни заманда васитәли олараг бу тә'сирләрин мәнбә'ләрини тәсвир эдир.

Язычы, типи бүтүн инсанларла әлагәдар этмир вә эдә дә билмәз. Язычыя лазым олан шей: һәмин типи әһатә эдән мүһити айдынлашдырмагдыр. «Өлүләр» әсәриндәки Искәндәр сурәтини Шейх Нәсруллаһын фырылдагларына инанмаян, мөвһуматы, авамлығы гамчылаян бир гәһрәман кими таныйырыг. Ону әһатә эдән сурәтләрин она гаршы олан мүнасибәтиндә дә биз бу чәһәтләрин инкишаф этдирилдийини көрүрүк. Шейх Нәсруллаһын «Мәним көзүм Искәндәрдән су ичмир» демәси, мәшәдиләрин, һачыларын ону динсиз, аллаһсыз адландырмалары, Назлынын Искәндәр һаггында данышмасы вә с. һәмин сурәтин васитәли йол илә даһа айдын, даһа реал айдынлашдырылмасына хидмәт эдир.

Васитәли йолларла типи характеризә этмәк үчүн ону әһатә эдән инсанлардан башга онун яшадығы мүһитин, олдуғу эвин, мәшғул олдуғу шейләрин (китаб, чалғы, әйләнчә, иш аләтләри вә с.) дә бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бахын Чәлил Мәммәдгулузадә Худаяр бәйин эвини нечә тәсвир эдир:

«Худаяр бәй кирән бир хырда отагды. Юхары башда күрсү гоюлубду. Күрсүнүн үстә салыныб рәғбәтли екә йорған, йорғанын үстдән рәғбәтли чечим. Отағын ишыг кәлән ери ики хырда акошгадыр. Акошгалар тәзә акошгая охшуюрлар. Галан үч диварын һәрәсиндә ики тахча, тахчаларда дүзүлүб мүчрү, мис вә чини габ, бохча. Бир тахчада вар бир гәлян. Сол сәмтдән дивара ики, үч мәчмәи даяныбдыр. Фәршә салыныб үч-дөрт тикә палаз вә кобуд кәнд хәлчәси. Күрсүнүн үстә нимчә вә үстә гоюлуб самвар. Самавар тәзә дәмә гоюлубдур. Хүласейи-кәлам бу эв кәндә көрә чох сәлигәли эвдир» («Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан).

Типләрин шәраитини тәсвир этмәк, онун идея-мәзмуну, һәятда тутдуғу мөвгеи илә әлагәдар эдилир. Шүбһәсиз бир коммунистлә бир диндар адамын идеясы бир-биринә зидд олдуғундан онларын мәишәтләри, аилә һәяты да фәргли

олачагдыр. Язычы өз тәсвирләриндә бу чәһәтләри дә нәзәрдә тутдугда онун әсәри даһа долғун, даһа чанлы, даһа реал олур.

Сүжет.

Юхарыда данышдыгларымыздан айдын олур ки, бәдии әсәр өз гаршысында олдугча мүрәккәб мәгсәдләр гоюр. Язычы әсәрдә типләрдән вә онларын хасиййәтләринин нечә инкишаф этмәсиндән, башга адамларла онларын әлагәсиндән вә с. бәһс эдир. Типләр вә һадисәләрдәки бу инкишаф бәдии әсәрләрин әсасыны тәшкил эдир.

М. Горки сүжетә белә тә'риф верир: сүжет әлагәләр, зиддиййәтләр, һүсн-рәғбәт, нифрәт вә үмумән инсанларын мүнасибәти—бу вә я башга бир характерин тарихи вә тәшкилидир.

Айдын олур ки, әсәрдә верилән типләрин, һадисәләрин инкишаф этдирилмәси сүжетин инкишаф этдирилмәсидир. Горкинин «Ана» әсәриндә бир-бирилә әлагәдар олан мүхтәлиф һадисәләр тәсвир олунмушдур. Әсәр фәһлә һәятынын тәсвири илә башлайыр. Павел Власовун атасы һаггында мә'лумат вердикдән сонра язычы Павел вә онун анасы һаггында данышыр. Бир сыра адамларла, һадисәләрлә әлагәдар олан бу һиссә узун давам эдир. Әсәрин бүтүн айры-айры һиссәләри, бунларын ардычыллығы үмуми мәгсәдә—фәһләләрин гәһрәман мүбаризәләрини, ананын яваш-яваш енидән гурулмасыны көстәрмәйә—хидмәт эдир.

Язычы һадисәләри сечиб элә бирләшдирир ки, инсанлары вә онларын һадисәләрә олан әлагәсини көстәрмиш олсун. О, типик вә онун нөгтейи-нәзәриндән сәчиййәви олан һадисәләр верир. Демәк «Ана» әсәринин сүжети көстәрдийимиз инсанлар вә һадисәләр әтрафында инкишаф этдирилир.

Язычы һәяты, инсанлары тәсвир мәгсәдилә өзү үчүн сүжет хәтти гурур. Бир гызын пилот олмаг арзусу, бир ихтирачынын өз ихтирасыны һәята кечирмәк йоллары, бир алимин һәяты, бир севкинин тарихи вә с. бәдии әсәр үчүн сүжет ола биләр. Бунларын һамысында һәят, инсан, һадисә вардыр.

Фабула нәдир? Сүжетлә әлагәдар олараг фабуладан да данышмаг олар. Фабула илә сүжет арасында чох яхынлыг вардыр.

Чох заман сүжет мәфһумунда әсәрдәки әсас зиддиййәт нәзәрдә тутулур. Анчаг һадисәләрдәки зиддиййәтин реал вә ардычыл сурәтдә верилмәсинә фабула дейилир. Мәсәлән: Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәй» һекайәсинин сүжети Гурбанәли бәйин началник, губернатор вә башга гул-

лугчуларла көрүшдүкдән сонра онлары өз эвинә гонаг чағырмасы вә ятыб юхуя галдығындан чыхылмаз вәзиййәтә дүшмәсиндән ибарәт исә онун фабуласы бу һадисәләрин һансы йолларла әмәлә кәлдийини көстәрмәк, йә'ни әсәрдәки һадисәләрин гыса мәзмунуну нәгл этмәк тәшкил эдир. Фабула сөзүнү айрыча көтүрмәк дүз дейил, о, сүжетлә әлагәдар олараг изаһ эдилмәлидир.

Бәдии мүгәддимә. Дүйүм. Дүйүмүн ачылмасы. Сон инкишаф нөгтәси.

Сүлейман Санинин «Гарача гыз» адлы һекайәсини тәһлил эдәк:

Бу әсәрдә Гарача гызын башына кәлән фачиә вә онун өлүмү тәсвир олунур. Онларын яшадығы шәһәрдә тез-тез зәлзәлә олдуғундан бу зәлзәләләрин бириндә онун ата-анасы өлүр, гыз кимсәсиз галыр вә беләликлә һекайәнин мүгәддимәси башлайыр. Әсәрдә тәсвир олунан һадисәнин шәраитини, вәзиййәтини, мәканыны, вахтыны көстәрән һиссәйә бәдии мүгәддимә (экспозисия) дейилир.

Әһвалатын бу шәкилдә башланмасы давам этдирилдикдән сонра зиддиййәтләрин тәсвири кәлир. Ата-анасынын өлүмүндән сонра Гарача гызы Ясәмән адлы бир гарачы арвад көтүрүб сахламаг истәйир, лакин онун әри разы олмур. Нәтичәдә арвад бу гызы күчәләрдә охудараг пул йығачағыны әринә билдирдикдән сонра ону бир нөв разы сала билир. Беләликлә гарачылар ичәрисиндә онун ачыначаг һәяты башлайыр. Юсиф (Ясәмәнин әри) гызы тез-тез дөйүр, инчидир. Бу, әсәрдә әһвалатын д ү й ү м н ө г т ә с и (завязкасы)дыр. Демәк бәдии әсәрдә мүгәддимәнин давамы илә әлагәдар олараг яранан зиддиййәт вә я конфликтин башланғычына д ү й ү м (завязка) дейилир.

Сонра әһвалат, һадисәләр вә типләр даһа да инкишаф этдирилир вә ахырда мүәййән бир нәтичәйә—сона кәлиб чыхыр. Иштирак эдән типләр я өлүр, яхуд ени мәсәләләрлә мәшғул олмаға башлайыр. Мәсәлән: Гарача гызын башына ени һадисәләр кәлир. Ясәмәнин өлүмү онун вәзиййәтини даһа да писләшдирир. Юсиф ону даһа чох дөйүр. Нәтичәдә онларын өйрәтмиш олдуглары айы, Юсифи парчалайыр, Юсиф өлдүкдән сонра Гарача гыз кимсәсиз галыр. Беләликлә гыз илә Юсиф арасында башланан вә әсәрдә охучунун марагла нәтичәсини көзләдийи конфликт гуртарыр, йә'ни әсәрин дүйүм нөгтәси ачылыр. Демәк әсәрдә инкишаф этдирилән әһвалатын, һадисәләрин ән йүксәк инкишаф нөгтәсиндән сонра кәлән һиссәйә әһвалатын һәлли, д ү й ү м у н а ч ы л м а с ы (развязка) дейилир.

Әһвалатын ән кәркин инкишаф нөгтәсинә сон инкишаф нөгтәси дейилир. Мәсәлән: Гарача гыз, әсәрин сонунда гуллугчусу олдуғу Ағча ханым адлы гызы илан вурдуғундан зәһәрини сорур вә өлүр. Бу, әһвалатын сон инкишаф нөгтәси (кулминасия)дыр.

Пролог (кириш). Бә'зи әсәрләрдә әсас һадисәйә башламаздан әввәл кириш шәклиндә айрыча бир бәдии һиссә верилир ки, буна пролог дейилир.

А. Пушкинин поэмаларында бу хүсусиййәт вардыр.

Үмумиййәтлә истәр эпилог, истәрсә дә пролог бәдии әсәр үчүн вачиб шәрт дейилдир. Онларсыз әсәрин сүжет хәтти позулмаз. Лакин мүвәффәгиййәтли пролог вә эпилог, әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини артыра биләр.

Эпилог. Бә'зән язычы әсәри битирдикдән сонра олдугча йығчам вә гыса бир шәкилдә бәдии сонлуг әлавә эдир. Бу сонлугда я әсәрин идеясы үмуми вә бәдии шәкилдә верилир вә я һадисәнин, гәһрәманларын сонраки талеи көстәрилир ки, буна эпилог дейилир. Мәсәлән: Чәфәр Чаббарлы «1905-чи илдә» әсәринә бир эпилог әлавә эдәрәк сағ галмыш олан гоча Бахшынын гызы Сона илә өлмүш Сонанын оғлу чаван Бахшынын һәятыны тәсвир эдир. Эпилог чох заман язычынын демәк истәдикләрини тамамлайыр. О, бүтүн әсәр бою вермәк истәдийи әсас гайәни бир нәтичә кими бурада екунлашдырыр.

Әсәрдә һадисәләр бирлийи. Роман, драма вә я башга нөвләрдә язылмыш әсәрләр бир нечә хырда һадисәләрә айрыла биләр. Бу һиссәләр ики йол илә бир-биринә бағланар. Биринчи ардычыллыг йолудур. Ардычыллыгла бағланан һадисәләр бири-бирини тамамлайыр вә үмуми нәтичәйә доғру кедиб чыхыр. Икинчи йол илә бағланан һадисәләр белә дейилдир. Бә'зән көрүрсән ки, биринчи фәсилдән сонра кәлән икинчи фәсил һеч дә биринчи илә әлагәдар олмайыр. Биринчи фәсилдә башланан һадисәләрин давамы үчүнчү, дөрдүнчү вә я башга фәсилләрдә верилир. Бу фәсил илә әлагәдар олмаян икинчи фәсил исә сонраки фәсилләрин бири илә бағланыр. Сүжетин бу вә я башга шәкилдә инкишафы һеч дә бәдии әсәрдәки вәһдәти—бирлийи позмур. Бүтүн гурулуш иши язычынын өзүндән, онун үслуб хүсусиййәтләриндән, көтүрүлмүш олан мөвзуун тәләбиндән асылыдыр.

Һашийә чыхма. Бә'зи язычылар вардыр ки, онлар һадисәләрин үмуми инкишаф хәттини мүвәггәти даяндыраг әһвалатдан бир һашийә чыхырлар. Белә язычылар әсәрләринин мүгәддимәсини яратмадыгдан бә'зи гәһрәманлар һаггында бир аз мә'лумат вердикдән сонра давам эдән һа-

дисәләрлә әлагәси олмаян чыхышлар эдирләр. Бундан даһа чох истифадә эдән Чернышевски бу үсул һаггында дейир:

«...Мән инсанларын фикирләшдикләрини вә дедикләрини нәгл эдирәм вәссәлам, әкәр шәхсин сәчиййәси үчүн һәр һансы бир һәрәкәти-рәфтары демәк лазым исә романын ардычыллығындан вә сонраки кедишиндән асылы олмајараг мән ону язырам».

Чернышевски гойдуғу мәсәләләри бүтүнлүклә, әтрафлы вә кениш бир сурәтдә һәлл этмәк үчүн әсәринә бу вә я башга бир эпизоду әлавә эдир.

Әсәрин әсас сүжетиндән башга бир сыра тә'сирэдичи фикирләр сөйләмәк үчүн бир йол да вар ки, язычылар бу йолдан даһа чох истифадә эдирләр. Буна—л и р и к р и ч'ә т дейирләр. Бурада язычы әсәрин сүжет хәтти илә әлагәдар олмаян әһвалат данышыр ки, бу, язычынын һаман һадисәйә гаршы олан мүнасибәтини билдирир, әсил мәсәләнин айдынлашмасына көмәк эдир.

Көстәрмә, шәрһ вә изаһ йолу.

Истәнилән тә'сири яратмаг үчүн ялныз язычынын мәсәләләр һаггында хәбәр вермәйи вачиб дейил, бунун һансы йолларла верилмәси дә әһәмиййәтлидир. Бу чәһәт һәр шейдән әввәл әсәрдә верилән һадисәләрә аиддир. Һәятда олан һадисә—бәдии әсәрдә чох заман олдуғу кими вә ардычыллығы илә верилмир. Һәятдаки инсанлары вә һадисәләри там кенишлийи илә экс этдирмәк вачиб дә дейилдир. Язычы бүтүн бунлары мәһдуд шәкилдә көтүрүр. Лакин һекайәни яхшы билмәк, айры-айры шәхсләри кенишлийи илә тәсвир этмәк үчүн бә'зән һадисәләрин, инсанларын кечмишиндән мә'лумат вермәк лазым кәлир. Буну язычы чох заман башга типләрин данышығында, нағылында, сөһбәтиндә верир.

Бир сыра һадисәнин әсәрдә тәсвири—мәсәлән, бир шәхсин өзүнү өлдүрмәси—әсәрин сонраки ерләриндә әсасландырыла биләр. «Нә этмәли» романыны Чернышевски Лопуховун өзүнү өлдүрмәк истәмәси сәһнәсилә башлайыб ялныз сонраки һиссәләрдә Лопухову бу ишә вадар эдән һадисәләри, сәбәбләри изаһ эдир. Белә үсуллар чох заман романын марагла, яхшы охунмасына сәбәб олур. Охучу сәбәбләри ахтармагла марагланыр, һадисәләри марагла изләйир. Белә үсуллар бә'зән чүз'и мәсәләләр этрафында олур. Охучу давам этдикчә даһа мүһүм һадисәләрә раст кәлир, әсас мәсәләнин ирәлидә олдуғуну анлайыр.

ТӘБИӘТ ТӘСВИРЛӘРИ.

(мәнзәрә—пейзаж).

Инсанлары вә һадисәләри тәсвир эдәркән язычы эйни заманда онларын мүһитини, шәраитини, һадисәләрин ичра олдуғу ери дә тәсвир эдәрәк, әсәрә шей вә тәбиәт тәсвирини дә дахил эдир. Тәбиәт тәсвиринә пейзаж да дейилир. Буна мисал олараг ашағыдаки парчаны көстәрә биләрик:

Чөл кочән гызлара бәнзәр, бәзәниб санки кәлин,
Тәпәләр этрини йығмыш этәйә гүнчәләрин.
Санки әл'ан бу чәваһирләри этрафа сәпәр,
Чансыза чан верир һәр сәмти саран мәнзәрәләр.
Шаһ кими бағда чәләнк тахмыш ағачлар учалыр,
Көйләрә етмәк үчүн санки шәфәгдән өч алыр.
Гызаран бағры гара лалә дә мей галдырараг,
Нүчәба нәсли кими бадә көтүрмүш занбаг..
Дүр йығыб көйдә булут назлы күлүстана сәпир.
Титрәшән инчә күләкләр йийир әтрафа әтир,
Һәр тәрәф шевгли алмас кими нурланмышдыр,
Нәркисин көзләри мәстанә хумарланмышдыр.

(*М. Ф. Ахундов*, «Шәрг поэмасы»).
тәрч. Ч. Хәндан).

Тәбиәт тәсвири мүхтәлиф язычыларда мүхтәлиф шәкилдә верилир. Бә'зи язычылар ондан һадисәләр зәминәсиндә истифадә этдикләри һалда, дикәр бир гисим язычы ону әсәрин әсас хәтти илә бағлайыр. Мәсәлән, өз гәһрәманы үчүн сакит, сәссиз, динч бир ер ахтаран язычы тәбиәт тәсвирләрини дә бу мәгсәдә уйғун бир тәрздә сечир. Буржуа язычылары чох заман тәбиәт тәсвирләрини васитә йох, мәгсәд кими, «көзәллик»—сәнәт сәнәт үчүндүр—мәгсәдилә верир, ону инсан вә инсан ишилә бағламырлар. Совет язычыларында исә мәсәлә тамамилә башга шәкилдәдир.

Совет шаирләри тәбиәт тәсвирини хошбәхт совет халгынын севинчи илә әлагәдар эдир, она ичтимаи мәзмун верирләр. Мәсәлән С. Вурғунун «Талыстан» поэмасыны алаг. Бурада шаир кәндин, зәнкин тәбиәт сәһнәләринин мәзмунуну, гиймәтини бунларын вәтәнә, зәһмәт адамларына хидмәтиндә вә файдасында көрүр. Ч. Чабарлы «Фирузә» һекайәсиндә Бакинин, шәһәрин вә баһарын көзәлликләрини бу мөһтәшәм шәһәрдә яшаян хошбәхт совет адамларынын һәяты, сәадәти илә бағлы тәсвир эдир. Башга бир мисал:

«Өзүмү хәял аләминдә, мә'нәви һәятда дуюрам: яздыр, дан атыр, саф, сакит сәрин вә хош бир сәһәр ачылыр. Уфүгләрдән кәнчлик, сәвинч, маһны вә сәадәт яғыр. Адама элә кәлир ки, варлыг бундан ибарәтдир, көһнә дүнянын зүлмәт дейилән гаранлыглары, фәлакәт, ишкәнчәләр санки йох имиш. Бу сәадәт сәһәри о гәдәр әнкин вә ишыглыдыр ки, башланан күнәшли күндүзүн әбәдилийинә инанырсан. Киров паркынын тәмиз кениш хиябанлары, әлван чичәкләри, даш пилләкәнләрич

башында əйлəшəн тамаша салонлары, оюн, спорт мейданчалары, ушаг стадионлары сəһəрин гызыл шəфəглəри алтында даш-гаша тутулмуш сарая бənзəйир. Санки һəр шей, каинатын бүтүн көзəлликлəри, зəнкинликлəри, өз түкəнмəз гучағыны ачмыш, дүняны ярадан инсанлары, əмəк гəһрəманларыны, һəр күн бурада əйлəнəн вə динчəлəн минлəрчə шəн оғлан вə гызлары көзлəйир.

(Мир Чалал. «Мəним парламентим» адлы һекайəдəн).

Бурада баһар, яз сəһəри, тəбиəт көзəлликлəри ичтимаи гəлəбəлəримизлə—хошбахт һəятымызла бағлы тəсвир эдилмишдир.

Язычылар тəбиəт тəсвириндəн чох заман дəрин, долғун, сияси фикирлəри үчүн дə истифадə эдирлəр. Сабир сатирик фикирлəрини ифадə этмəк үчүн «Гара булутлар ойнашыр, инди нəдир əлачымыз» дейəркəн шубһəсиз булутларын тəсвирини вермир. О, мəчази мə'нада ишлəтдийи бу тəбиəт тəсвириндə иртича иллəриндəки вəзийyəти көстəрир. О:

Нейлəмəли көз көрүр, ағлым кəсир,
Мəн күнəши көйдə дана билмирəм!
Шиддəти-сейлан илə баран төкүр,
Бир кома йох, далдалана билмирəм!

дейəркəн садəчə тəбиəт тəсвири вермир, ону ичтимаи мəзмунла əлагəдар эдир.

Айры-айры синфин язычыларында тəбиəт тəсвири мəсəлəси мүхтəлиф шəкилдə верилир. Һамымызын билдийимиз айы, күнəши, яғышы, гары, гөвс-гүзеһи тəсвир эдəн буржуа-мүлкəдар язычылары онлара дини мəзмун вериб өз синфи мəгсəдлəри үчүн истифадə эдирдилəр.

Тəбиəт тəсвирлəриндəн сүжет хəттинин инкишафында да истифадə эдирлəр. Язычы гəмкин бир типи тəсвир эдəркəн тəбиəти дə гəмли, думанлы, яғышлы тəсвир эдир. Бу һал чох заман тəзад шəклиндə верилир. М. Ф. Ахундовун, Пушкинин өлүмүнə яздығы поэмада биз бу тəзады ачыг көрүрүк. Шаирин өлүмү Ахундова чох тə'сир этмишди. О, бу тə'сири көстəрмəк үчүн тəзаддан (контрастдан) истифадə эдир. О, тəбиəти шəн, нəш'əли, ачыг тəсвир этмəклə бу шəн мүһитдə өзүчүн кəдəрли олдуғуну охучулара хатырладыр вə белəликлə тə'сири гүввəтлəндирир.

Тəбиəт тəсвирлəрини сурəтлəрин психоложиси илə əлагəдар эдəн язычылар бу чəһəтдəн ики шəкилдə истифадə эдирлəр:

1) Тəбиəт тəсвирлəри илə сурəтин психоложисини билдирмəк,

2) сурəтин психоложиси илə тəбиəти əлагəдар этмəк.

Сурəтлə тəбиəт тəсвири арасындаки мүнасибəти айдынлашдырмаг үчүн А. С. Пушкинин «Гафгаз əсири» адлы əсəриндəн ашағыдаки парчаны нəзəрдəн кечирəк:

Селлəр чағылдайыр чай дашларында—
Əсирсə бу заман дағ башларында,
Көйлəрин ичиндə, тəк тəпəлəрдə,
Шимшəйин курлайыб чахдығы ердə—
Көзлəйир күнəши интизар илə,
Гəлбинин о гəриб нəш'əлəрилə.
Сейр эдир көйлəрин курултусуну,
Туфанын сəсини, выйылтысыны.

Бу парчадаки тəбиəт тəсвири охучунун көзү гаршысында чанлы бир мəнзəрə ярадыр. Охучу əсирин вəзийyəтини белə бир шəраитдə көрдүкдə, онун психоложисини дə тəсəввүр эдир.

Демəк язычы өз гəһрəманынын сифəтини, онун бəдии зөвгини, арзу вə истəклəрини тəбиəт тəсвири васитəсилə дə верə билəр. Əсирин һəрəкəтсиз, дағ башында дураpаг гаралан булутлара тамаша этмəси онун психоложисини айдынлашдырыр. Туфанын курултусу, күлəйин сəси, тəбиəтин кимсəсизлийи, əсирин тəклийини тəсвир этмəйə көмəк эдир.

Бүтүн бунлардан айдын олур ки, сурəтин психоложиси илə тəбиəт мəнзəрəлəри һəм уйғун, һəм дə тəзад шəклиндə верилə билəр. Бунун һансынын мүтлəг верилмəси язычынын өзүндəн, онун тəсвир этдийи һадисəлəрин тəлəбиндəн асылыдыр.

Тəбиəт тəсвири бəдии əсəрлəрин бүтүн нөвлəриндə верилə билəр. Лакин мүхтəлиф нөвлəрдə онун һədди, дəрəчəси дə мүхтəлиф олур. Мəсəлəн: лирика, роман вə поэмаларда буна даһа кениш ер верилир. Реализм, инандырычылыг тəбиəт тəсвириндə дə көзлəнилмəлидир. Хүсусəн бəнзəтмəлəр, истиарəлəр уйғун, гүввəтли олмалыдыр. Тəбиəт тəсвири бəдии əсəрин тə'сирини артырмаг үчүн əн яхшы васитəлəрдəн биридир.

БƏДИИ ƏСƏРИН ГУРУЛУШУ.

Бəдии əсəрлəрдə материалын сечилмəси, мүхтəлиф һиссəлəрин бири-бирилə əлагəлəндирилмəси вə бир хəтт үзрə гурулмасына композисия да дейилир. Сүжет, портрет, типлəрин нитги, тəбиəт тəсвирлəри вə с. бүтүн бунлар мүəйyəн бир мəгсəди айдынлашдырмаг үчүн, бир һəяти һадисəни көстəрмəк үчүн язычы тəрəфиндəн мүəйyəн бир гурулушда верилир.

Язычы һəр һансы бир əсəри язмадан əввəл сечдийи мөвзуун нə кими бир гурулушда—һансынын əввəл, һансынын сонра—верилəчəйини дүшүнүр вə өз истəйинə көрə бу вə я башга һадисəни биринчи плана чəкир.

Язычы охучуну истəдийи мəгсəдə даһа мараглы йоллара апармаға чалышыр. Она көрə дə бəдии əсəрлəрин гурулушу айры-айры язычыларда эйнийyəт тəшкил этмир, чүнки, һəр бир язычы өз билдийи, сечдийи йолу мараглы һесаб эдир.

Чох заман бәдии әсәрләрдәки типләри вә онлары әһатә едән варлығы көстәрән һадисәләри тәсвир едән язычы бу мәсәләләри нечә өйрәндийини, һарадан көтүрдүйүнү охучуя билдирмир. Белә башланан әсәрләрдә бүтүн һадисәни нәгл едән мүәййән бир шәхс дә олмур. Язычы об'ектив бир шәкилдә һадисәләри гурур вә бир һадисәдән, бир шәхсдән дикәринә кечир.

Бә'зән язычы өз шәхсиййәтини әсәрдә көстәрир вә һадисәләри өз дили илә сөйләйир. Белә һалларда чох заман язычы охучулары илә мусаһибә шәклиндә данышыр. Мәсәлән: Пушкинин «Евкени Онекин», Чернышевскинин «Нә етмәли», М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романы, Сәмәд Вурғунун «Бәсти», Һагвердиевин «Шейх Шә'бан» адлы әсәрләриндә бу хүсусиййәти көрүрүк. Охучуя елә кәлир ки, бүтүн әсәрләрдәки һадисәләри мүәллиф көрмүш вә охучуларына нәгл едир.

Бә'зән дә әсәрдәки әһвалаты мүәййән бир шәхс идарә едир вә бүтүн һадисәләр онунла әлагәдар олараг сөйләнилир. Охучуя елә кәлир ки, бу шәхс әсәрдәки һадисәләрин шаһиди вә я биличисидир. Белә бир типин бүтүн әсәр үчүн әһәмиййәти вардыр. Ашағыдаки чәһәтләр белә типләрлә әлагәдар ола биләр:

1) Типләрә вә һадисәләрә мүәййән нөгтейи нәзәр (бахыш).

2) Тәсвир олунан һадисәләрин тәртиби.

3) Һадисәләрә аид олан вә я башга изаһатын сәчиййәсини вермәк.

4) Гаранлыг нөгтәләри шәрһ етмәк вә с.

М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романында һадисәләр мүәййән бир типин, һәмишә «мән-мән» дейән, романын үч чилдиндә «Әбүлһәсән бәй» ады илә танынан гәһрәманын дили илә нәгл едилир.

Язычы бүтүн типләрә, бүтүн һадисәләрә, Әбүлһәсән бәйин дили илә гиймәт верир. О, романындаки бүтүн һадисәләрин иштиракчысы кими чыхыш едир. Онун иштиракы мүмкүн олмаян ерләрдәки әһвалатлары исә (мәсәлән: Сәттар ханын арвадлары һаггындаки мә'лумат) башгасынын (мәсәлән, Нинанын) васитәсилә өйрәндийини данышыр. Мүәййән сәбәбләрә көрә һадисәнин давам етдийи мәканда Әбүлһәсән бәй иштирак етмирсә дә, (мәсәлән: II һиссәдә онун Чулфада олмасы вә Тәбриздән мә'лумат вермәси) сөйләдийи һекайәни мәктуб васитәсилә бир башгасындан өйрәндийини билдирир.

Белә сурәтләр хатирә шәклиндә әсәрдәки һадисәләри давам етдирирләр. «Думанлы Тәбриз» романындаки Сәттар хан, Бағыр хан, Нина, Мисс Һанна вә с. әсас сурәтләрин сәвиййәләрини биз Әбүлһәсән бәйин дилиндән өйрәнирик.

Әсәрин белә бир шәхсин нәгли илә бағлы олараг гурул-
масы язычы гаршысында бир сыра чәтинликләр гоюр. Язычы
нағылчы адланан о типи елә шәраитдә тәсвир етмәлидир ки,
онун бу вә я башга һадисәләр, типләр һаггында вердийи мә'-
лумат реал вә инандырычы олсун. Әкәр язычы о гәһрәма-
нынын дили илә инсанларын үрәйиндә бәсләдийи сирләр,
юхусунда көрдүйү һадисәләр һаггында мә'лумат вермиш ол-
са бу, инандырычы чыхмаячагдыр.

Хәбәр шәкли. Әсәрин гурулушунда инкишаф етдирилән һа-
дисәләрин һансы йолларла, һансы шәкилдә ве-
рилмәси дә әһәмиййәтлидир. Чох заман мә'лумат язычынын
«битәрәф» бир шәкилдә олан нағылы илә верилир. Язычы
адәт үзрә һадисәләри өз әдәби-бәдии дили илә сөйләйир, тип-
ләри, шәраити тәсвир едир.

Лакин язычынын бу сөйләмәдә иштиракы пассив дейил-
дир. О, бу тәсвирләрә чанлы рәнкләр верир, өз фикирләрини
ади, шифаһи данышыгдан истифадә йолу илә чанландырыр.
Гоголун, Горкинин, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Һагвердиевин
һекайәләриндә сөйләмә үсулунун гүввәтли нүмунәләри вар-
дыр. Онлар бә'зән өз тәсвирләриндә халг әдәбиййатындан,
ичтимаи-сияси әсәрләрдән, тарихи сәнәдләрдән дә исти-
фадә едирләр. Мүәййән бир вәзиййәти айдынлашдырмаг үчүн
язычы өз фикирләринә әлавә олараг: «Узагдан белә бир ба-
яты охуюрдулар. Мәркәзи Комитәнин ашағыдаки гәрары охун-
ду, филан колхозчунун бу .сөзләри һамыны марагландырды
вә с.» кими гейдләрдән истифадә едә биләр. Анчаг бүтүн бун-
лара бахмаяраг язычынын әсас ифадә үсулу һәлледичидир.

Әсас һадисәни давам етдирән язычы әһвалатын үмуми
ахынына әлавә олараг айры-айры мәсәләләри айдынлашдыр-
маг үчүн бә'зи нағыллардан, ләтифәләрдән, мәсәлләрдән дә
истифадә едә биләр. Бунлары адәтән әсәрдәки типләрин бири
сөйләйир. Сүлейман Сани Ахундовун һекайәләриндә бу үсул-
дан чох истифадә едилир.

Язычы күндәликләрдән, мәктублардан, вәсигәләрдән дә
истифадә едә биләр. Бүтүн бунлар язычынын сәнәткарлы-
ғындан, усталығындан, бачарығындан асылыдыр. Лакин бир
нечә айлыг күндәлийи вә я бир идарәдәки әризәләри бир
ерә топлайыб ора-бурасыны дәйишмәклә бәдии әсәр яранмаз.

Бәдии әсәрин гурулуш техникасы әсәрин үмуми гиймәти-
ни тә'йин үчүн мүһүмдүр.

Әсәрдәки һадисәләрин гурулмасында мүхтәлиф йоллар
вардыр. Һәр һансы бир язычы өз әсәрини истәдийи шәкил-
дә гура биләр. Бу чәһәтләри үмумиләшдирмәк үчүн биз әса-
сән бәдии әсәрләрдә сүжет илә әлагәдар бир сурәтдә шәрти
олараг үч чәһәти гейд едә биләрик:

1) Һадисәләри тәдричи инкишаф йолу илә давам этдирмәк вә мәсәләни сонда ачмаг.

2) Әсәрин сонуну әввәлдә вермәк вә нә үчүн бу һалын белә олдуғуну көстәрмәк мәгсәдилә һадисәләри нәгл этмәк.

3) Башланғычда әсәрин орталарында олан һадисәләри вермәк. Мәсәлән Мир Чалалын «Дирилән адам» романында әсәрин сонларына яхын олан һадисә (һәбсхана) әввәлдә верилмишдир. Ола биләр ки, язычы Гәдирин һәбсханая дүшмәсини вермәздән әввәл онун башына кәлән һадисәләри тәсвир этмәклә нәһайәт бу ишләрин үстүндә һәбсә алындығыны көстәрәйди. Яхуд язычы Гәдирин ингилаби һәрәката алынмасы сәһнәсиндән данышмагла онун һансы йоллардан кечәрәк партияя дахил олмасынын сәбәбләрини көстәрә биләрди. Демәк һәр һансы бир бәдии әсәрин гурулушу сүжет хәттилә әлагәдар олараг мүхтәлиф шәкилләрдә верилә биләр.

Рәвайәт вә тәсвир. Язычы тип, һадисә, шәраит, мүһит тәсвир эдиркән үч үсулдан истифадә эдир: тәһкийә (нағыл этмә), тәсвир, тәрәннүм.

Тәһкийә (нағыл этмә)—язычынын һәят вә һадисәләр һаггында сөйләмәси, нағыл этмәси демәкдир. Язычы бурада тәсвир этдийи тип, һадисә һаггында кениш, этрафлы сурәтдә данышыр. О, һәятын зәнкин һадисәләриндән, кениш сәһнәләриндән мә'лумат верир. О, ялныз өз әсәринә лазым олан айры-айры һадисәләр үзәриндә кениш вә этрафлы даяныр.

Тәсвир үсулунда исә типин сәчиййәви нишанәләри верилир. Тәһкийә үсулу нағыла охшамадығы һалда, тәсвир үсулу лөвһәйә, рәсмә охшайыр.

Тәрәннүм исә тәсвир олунан тип вә һадисә һаггында язычынын лирик рич'әтләриндә өзүнү көстәрир. Бундан башга тәсвир олунан тип вә мөвзу бүтүнлүклә тәрәннүм үсулу илә верилә биләр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундов «Пушкинин өлүмүнә» поэмасында бөйүк рус шаирини тәрәннүм этмишдир.

Сәчиййә тәсвирин хүсуси, кениш шәклидир. Тәрәннүм үсулундан исә ән чох лирик әсәрләрдә истифадә олунур. Бурада мүәллиф һадисә вә фактын оятдығы руһи һаллары, һисс вә һәйәчанлары ифадә эдир, дахили тәәссүрләри верир.

Нәтичә. Нәтичә олараг, әсәрин мөвзу вә гурулушуну тәхминән ашағыдакы схемада көстәрилән суаллар этрафында айдынлашдырмаг олар:

1) Әсәрдә нә кими һадисәләр тәсвир эдилмишдир. Әсәрин нисбәтән әсас, дәрин мөвзуу нәдир, илк планда нә верилмишдир?

2) Мөвзу нечә, нә кими бир шәкилдә ишыгландырылмышдыр? (Юмор, сатира вә с.)

3) Сурәтләр нечә груплашдырылмышдыр, бу груплашдырманын идея мәгсәди, мә'насы?

4) Айры-айры сурәтләр нечә тәсвир эдилмишдир?

5) Сурәтин тәсвир васитәләри, портрет, үмумиләшдирмә, руһи тәәссүрләри, нитги, вә с. нечә верилмишдир?

6) Әсәрдәки һадисәләр нечә инкишаф эдир, һадисәләрин белә инкишаф этдирилмәсинин идея мәгсәди вә мә'насы?

7) Әлавә һашийәнин, һадисәләрин, эпизодларын нә кими хүсусиййәтләри вә әһәмиййәти вардыр?

8) Әсас һадисә илә янашы верилән эпизодлар, шәхсиййәтләр вә бунларын мә'насы?

9) Мүәллифин рич'әт вә һашийәләри вә онларын әһәмиййәти.

10) Тәбиәт тәсвирләри вә онларын идея мә'насы, һадисәләрин кедиши илә, типләрин тәсвирилә олан әлагәси.

11) Әсәр һансы шәхсин дили илә нағыл эдилир, бунун нә кими әһәмиййәти вар?

12) Хәбәр шәкли вә онун әһәмиййәти?

Бүтүн бу көстәрдийимиз әсас суаллар васитәсилә һәр һансы бир әсәрин мөвзуу вә гурулушуну тәһлил этмәк олар. Бу суаллар гәти вә дәйишмәз дейилдир. Әсәрә көрә онлары артырыб-эксилтмәк олар. Бу суалларын һәр әсәрә көрә бир нечәси көтүрүлә биләр. Бир әсәр үчүн әсас олан үчүнчү суал башга бир әсәр үчүн верилмәйә дә биләр вә я о әсәрин тәһлилиндә әсас олмая да биләр. Анчаг бәдии әсәрләрин шәкли олдугча чох вә мүхтәлифдир. Бунларын һансыны сечмәк вә енисини яратмаг, язычынын сәнәткарлыг бачарығындан вә идея истигамәтиндән асылыдыр. Бүтүн бунларла бәрабәр һеч бир бәдии шәкли, һеч бир әдәби үсулу әбәди ганун шәклинә салыб буна табе тутмаг олмаз.

3-ңү фәсил

ҮСЛУБ ВӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН НӨВЛӘРИ

ӘДӘБИ ҮСЛУБ.

Бәдии әсәрләрин гурулушундан данышаркән, онларын хүсусиййәтләрини әсәрин мәзмуну илә изаһ этдик. Бу мәзмуна мөвзу, сүжет, инсан вә тәбиәт сурәтләри вә бәдии дил дахилдир ки, бунлар ваһид бәдии бир систем әмәлә кәтирир. Мәсәлән, XIX әсрин икинчи ярысындан башлаяраг демократик идеялары яймаг истәйән Азәрбайчанын реалист сәнәткарлары өз тәнгид һәдәфләри олан чаризм, феодал-патриархал һәят, чәһаләт, наданлыг вә саирәни көстәрмәк үчүн мүәййән мөвзу сечир, садә дилә әсасланыр, халгын баша дүшәчәйи сүжетләр ярадырдылар. Бу язычыларын һәр бири өзүнә мәхсус бир үслубда бу ишә башлайырса да онларын ярадычылығында бири-биринә яхын олан, бу ярадычылыглары үмумиләшдирмәйә имкан ярадан чәһәтләр дә вардыр.

Бу язычыларын әсәрләриндәки мөвзу, мәзмун, бәдии ифадә чәһәтдән яхынлыг мәсәләнин ялныз бир чәһәтидир. Һәр бир язычы өз мәнсуб олдуғу синфин ваһид нүмайәндәси дейилдир. Һәмин синфин вә я групун бир сыра башга язычылары да вардыр. Һәр бир синфин язычысы варлығы өз синфинин мәфкурәси нөгтейи-нәзәриндән, о синфин тәләбләринә, сиясәтинә уйғун бир тәрздә экс этдирир. О, өз синфинин бәдии әдәбийят саһәсиндәки мәнафеини мүдафиә эдир.

Азәрбайчанда XIX әсрдә М. Ф. Ахундов, Гасым бәй Закир, Бакиханов кими сәнәткарлар, XX әсрдә Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев кими язычылар етишмишдир ки, бунларын тәнгид һәдәфләри вә ярадычылыг үсулларында мүәййән яхынлыға раст кәлирик. Лакин бу язычыларын ярадычылыгларындакы яхынлыг һеч дә онлар арасында эйниййәт ишарәси гоймаға, һәр икисини вә я һәр үчүнү тамамилә фәргләнмәйән эйни язычы һесаб этмәйә әсас вермир. Анчаг биз дейә биләрик ки, бу язычыларын ярадычылығында үмуми бир чәһәт вардыр. Бу үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, онларын

һамысы маариф йолунда, өз халгынын азадлығы, мәдәниләшмәси, савадланмасы уғрунда чалышыр, халгы истисмарчыларын зүлмүндән гуртармаг истәйирләр. Демәк онларын ярадычылығында һәм мәфкурәйә һәм дә сәнәткарлығын башга чәһәтләринә әсасланан бәдии систем бирлийи вардыр.

Ваһид бир мәзмуну ифадә эдән бәдии систем бирлийинә әдәби үслуб вә я стил дейилир. Үслуб сөзү ялныз бәдии әдәбийятда дейил, башга саһәләрдә дә ишләнир. Мәсәлән: бу эвин үслубу мәнә хош кәлмир. Бу китабын үслубу яхшыдыр. Фланкәсин данышыг үслубу мараглыдыр вә с. Бә'зән айры-айры язычыларын да үслубундан данышдыгда Сабирин үслубу М. Һадинин үслубуна бәнзәмир дейирик. Һәтта чох заман кичик бир әсәрин дә башга бир әсәрлә мүгайисәсиндә бунларын үслубу уйғундур вә я уйғун дейилдир дейирик. Бизим бәһс этдийимиз үслуб исә, бәдии ярадычылыгла бағлы, әдәби үслубдур.

Үслуб сөзү элмдә дә ишләнир. И. В. Сталин йолдашын «Ишдә үслуб» һаггындаки фикирләри мәшһурдур. Сталин йолдаш языр:

> «Данышыг әдәби үслуб һаггында дейилдир. Мән ишдәки үслуб, Ленинизм тәчрүбәсиндә олан вә хүсуси типли Ленинчи-ишчи ярадан хүсусиййәти вә өзүнә мәхсуслуғу нәзәрдә тутурам. Ленинизм, хүсуси типли партия вә дөвләт ишчиси етишдирән, ишдә хүсуси, Ленин үслубу ярадан нәзәри вә тәчрүби мәктәбдир». (И. С т а л и н, Ленинизм мәсәләләри, Азәрнәшр, Сияси әдәбийят шө'бәси, 1939, сәһ. 87).

Үслубда ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр:

1) Әсәрдә айры-айрылыгда бүтүн бәдии системин әлагәси.

2) Бу системин бир сыра әсәрләр вә бир чох язычылар үчүн үмуми олмасы.

Бу нөгтейи-нәзәрдән яхын олан язычылары мүәййән бир үслубун нүмайәндәси һесаб этмәк олар. Үслубча груплашдырылан язычыларда синфи шүур мәсәләси дә мүһүм ер тутур.

Үслуб һәрәкәтсиз, дәйишмәз бир шей дейилдир. О, һәятын, чәмиййәтин, әдәбийятын инкишафы илә әлагәдәр олараг дәйишир, инкишаф эдир вә мүкәммәлләшир. Биз билирик ки, ени чәмиййәт ени идеялар, ени мүбаризә үсуллары, ени дуйғулар, һиссләр ярадыр. Бу ени мәзмунлар өз инкишафыны бәдии әдәбийятда да тапыр. Лакин ени бир дөврә дахил олмуш синфин язычылары бу ени мәзмунлары ифадә этмәк, ени мәнафеи көстәрмәк үчүн бирдән-бирә ени шәкилләр тапа билмирләр. Онлар чох заман көһнә шәкилләрдән истифадә эдәрәк ени фикирләри верир вә тәдричән ени шәкилләр уғрунда мүбаризә эдирләр. Һеч тәсадүфи дейил ки, ингилабын илк илләриндә совет гурулушу, партия сиясәти, ингилаби һәрәкат, партия вә һөкумәт рәһбәр-

ләринә аид язылмыш бә'зи әсәрләрин гәзәл, гәсидә шәклиндә көһнә тәсвир васитәләри илә ифадә эдилдийини көрүрүк. Мәсәлән: Ленин фабрикиндә чалышан бир ишчинин 1924-чү илдә яздығы шеириндән ашағыдаки парчаны нәзәрдән кечирәк:

Чәкиб зәһмәт, алыб һүррийәти фәһлә тута сәрдәр
Кәрәк азад эдә шәрг әһлини фәһлә бу күнләрдә,
Дадын дадсын букүн һүррийәтин мәзлум һәр ердә,
Ола азадә һүррийәт бу шанлы Октябрда.

Айдындыр ки, бу ше'риндә мүәллиф Октябр һаггында ени һиссләрини тәрәннүм этмәк истәйир. Лакин бу ени һисс, мәзмун вә дуйғулара аид о, ени шәкил, ени сөзләр, боялар тапа билмир.

Һәр бир ени синиф, ени мәдәнийәт вә әдәбийят ярадаркән өзүндән әввәлки синифләрин яратдығы мәдәнийәт вә әдәбийятдан тәнгиди сурәтдә истифадә эдир вә өз мәдәнийәтини, әдәбийятыны ярадыр. Беләликлә ени яранан үслуб башгаларындан мүәййән чизкиләрлә фәргләнир. Бу фәрг ашағыдакиләрдән ибарәтдир:

1) Һәята ени дүнякөрүшү илә, ени нөгтейи-нәзәрлә янашмаг;

2) бәдии тәсвирләр үчүн һәятын ени саһәләрини сечмәк вә көһнә мөвзулары ени, башга шәкилдә ишыгландырмаг;

3) ени дүнякөрүшүнү ифадә этмәк үчүн ени бәдии систем яратмаг;

4) әдәби ирсә ени мүнасибәт бәсләмәк.

Үслубун мүәййән шәклә дүшмәси әдәбийят мәсәләләринин нәзәри сурәтдә ишләнилмәсиндән асылыдыр. Ени синиф инчәсәнәт һаггында өз фикирләрини ярадыр, онун вәзифәләрини тә'йин эдир, ялныз әдәби-бәдии ярадычылыг саһәсиндә дейил, тәнгид саһәсиндә дә өз мүбаризәсини давам этдирир.

XIX әсрин 60-чы илләриндәк Русияда кедән синфи мүбаризә бир әсас мәсәлә этрафында давам эдир ки, о да тәһкимчилик һүгугунун ләғви мәсәләсидир. Бу мүбаризәнин габагчыл дәстәси капталистләшән дворянлыг иди. 1825-чи илдә башланан декабристләр үсяны бу һәрәкатын йүксәк нөгтәси иди. «Кечән әсрин 60-чы илләриндәк Русияда фабрик вә завод чох аз иди. Дворян-мүлкәдарларын тәһкимчилик тәсәррүфаты үстүн иди» (Партия тарихинин гыса курсу, сәһ. 5). Анчаг 60-чы илләрдән сонра Русия капитализм йолуна дүшүр.

Алтмышынчы илләрәдәк мүбаризә—тәһкимчилик һүгугуну ләғв этмәк мәсәләси этрафында кетдийи һалда инди бу ени шәраитдә мүбаризә хәтти дәйишир. Мүбаризә, бир әсас мәсәлә этрафында кедир ки, капитализм инкишафы һансы йол илә кетмәлидир: «Американ йолу», йә'ни бөйүк мүлкәдар торпаг саһиблийинин ингилаби йолла ләғви йолу илә ми, йохса «Прусся йолу» йә'ни тәдричән мүлкәдар тәсәррүфатынын капитализм шәраитинә уйғунлашдырылмасы йолу илә ми.

Бир аз сонра ичтимаи-сияси һәятда кедән бу мүбаризә ени бир шәклә дүшүр. 90-чы илләрдә сияси мүбаризә чәбһәсинә мүстәгил бир гүввә кими пролетариат дахил олур. О, гаршысына капитализми мәһв этмәк мәгсәдини гоюр вә сосялизм чәмийәтини гурмаг үчүн мүбаризә апарыр.

Һәятдаки бу ичтимаи сияси мүбаризә илә әлагәдар олан әдәбийят бүтүн бу мәсәләләрлә бағлы олараг айры-айры синифләрин язычыларында мүхтәлиф үслубда тәзаһүр эдир. Дөврдә ичтимаи мүбаризәләри экс этдирмәк үчүн мүхтәлиф бәдии үслублар яраныр. Бу чәһәт мөвзуларда, әһвалатын тәшкилиндә, типләрин сечилмәси, тәсвир эдилмәси, сүжетин гурулмасы, бәдии дилин яранмасында вә с. өзүнү көстәрир.

О заманлар Русиянын мүстәмләкәси олан Азәрбайчанда да мүхтәлиф әдәби үслуба раст кәлирик. Һәлә М. Ф. Ахундов феодал-патриархал һәятын ярамазлыгларыны өз комедияларында нүмайиш этдирәрәк һәятын дәйишдирилмәсини ирәли сүрүр, ени реализм үслубуну инкишаф этдирәрәк, һәятдаки керилийи, чәһаләти, һүгугсузлуғу гамчылайырды. Әкәр Ахундовдан габагки язычылар мүлкәдар әхлагы, мүлкәдар дүнякөрүшүнү ислаһ этмәклә, ону ени мәфкурә илә барышдырмаға чалышараг нәсиһәтләр язырдыларса М. Ф. Ахундов бу либерализмдән тамамилә узаглашараг көһнә һәяты дәйишдирмәк истәйир.

1875-чи илдә мейдана чыхан «Әкинчи» гәзетиндә Һәсән бәй Зәрдаби керидә галмыш патриархал Азәрбайчанын көһнә адәтләри (гоч дөйүшдүрмәк, ит боғушдурмаг, баш ярмаг вә с.) илә мүбаризә эдир. Кәнд тәсәррүфатынын капитализм релсләри үзәринә салынмасына чалышыр вә тәдричән ени техниканы, ени әкин үсулларыны Азәрбайчан кәндинә тәтбиг этмәк истәйирди.

Даһа сонралар Ә. Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә исә тамамилә ени ингилаби-демократик чәбһәдән мәсәләйә янашырлар. Онлар һәм феодал-патриархал, һәм дә буржуа-капиталист мүнасибәтләрини чидди тәнгид эдәрәк демократик фикирләри ирәли сүрүрләр. Бу язычыларын әсәрләриндә ичтимаи һәятын мәнфиликләрини көстәрмәк биринчи плана чәкилир, тәнгиди вә ифша эдичи реализм, кәскин сатира, ачы күлүш гүввәтли верилир. Онлар әдәбийята мүбаризәнин кәскин силаһы кими янашыр, өз охучуларынын шүурларына тә'сир эдирдиләр. Она көрә дә халг дилиндә, һамынын, һәтта савадсызларын да баша дүшдүкләри бир дилдә языр вә өзләрини халгын нүмайәндәләри кими көстәрирдиләр.

Ингилаби-демократик фикирләрлә силаһланан бу язычыларын ярадычылыгларында һәр шейи ачыг демәк, горхмамаг әсас ер тутурду. Чәлил Мәммәдгулузадә язырды ки, «Сто-

лыпин чәнаблары Мәрчанлы кәндиндән бир нечә сәрт көпәк апарыбдыр ки, Думая кәләнләрин мүртәче фиргәдән олмаянларынын үстүнә гысгыртсын».

Чар һакимиййәтинин дума сиясәтини бу чүр ачыг тәнгид этмәк үчүн бөйүк чүр'әт лазым иди.

Ә. Сабир дә чар һөкумәтинин «милли сиясәтинә» зидд олараг һәлә 1905-чи илдә язырды:

> Һагғы халга билдириб дәф'и-зәлаләт этмәли,
> Күн кими табан эдиб памали-зүлмәт этмәли,
> Набәча бу ишләрин дәф'индә гейрәт этмәли,
> Хатири-мүгбәрридән рәф'и-кудурәт этмәли,
> Сабира, Бейнәлмиләл тәдбири-үлфәт этмәли!
> Эй сүханданан бу күнләр бир һидайәт вахтыдыр,
> Үлфәти-үнсиййәтә даир хитабәт вахтыдыр!

Бу дөврдә эрмәни-мүсәлман гырғыны салан чар сиясәтинә гаршы Сабирин «Бейнәлмиләл тәдбири-үлфәт этмәли» демәси о заман бөйүк чәсарәт тәләб эдирди.

XX әсрин әввәлләриндә өз үслубуну ярадан Азәрбайчан буржуазиясы исә тамамилә бу ингилаби демократ язычылара зидд олараг экс-ингилаби бир чәбһә тутурду. О, «Молла Нәсрәддин»чиләри тәнгид эдир, чар һөкумәтини мүдафиә эдәрәк дөвләт думасынын ачылмасына тәбрик шеирләри языр, реализм әвәзинә, «һәп көрдүйүмүз кими язмагда нә мә'на, дүшүндүйүмүз кими язмалыйыг» дейә буржуа романтизмини тәблиғ эдирди. Буржуазия Азәрбайчан халг дили әвәзинә әрәб, фарс вә османлы дилини мүдафиә эдирди. Беләликлә эйни бир заманда һәята, чәмиййәтә, тамамилә бири-биринә зидд олан ики нөв язычыларын янашдығыны көрүрүк. Бу ики чәбһә арасындаки мүбаризә олдугча кәскин бир шәкил алмышды.

Беләликлә бири-биринә зидд олан «сәнәт чәмиййәт үчүндүр», «сәнәт сәнәт үчүндүр» кими фикирләр әдәби үслубларда да өзүнү көстәрәрәк реализм вә романтизм шәклиндә мейдана чыхырды. Бүтүн бунлар көстәрир ки, әдәби үслуб һәятдакы сияси ичтимаи мүбаризәләр нәтичәсиндә яраныр вә мүбаризәдә кәскин бир силаһ кими язычыларын фикирләрини экс этдирир.

Фәһлә һәрәкатынын инкишафы илә синфи мүбаризә даһа кәскин бир шәкил алыр. Пролетар язычылары капитализми йыхмаг, сосялизми гурмаг үчүн инсанларын мүәййән бир дәстәсинә дейил, милйонлара мүрачиәт эдир, милйонлары аяға галдырмаг истәйирләр. Пролетар әдәбийятынын бөйүк устады, өз ярадычылығы илә бүтүн дүня пролетариатына бағлы олан М. Горки һәлә XIX әсрин сонларында язмыш олдуғу әсәрләриндә буржуа чәмиййәтинин ярамазлығыны көстәрмиш, сонраки «Ана» әсәриндә бүтүн халгы о чәмиййәтин дәйишдирилмәси уғрунда мүбаризәйә чағырмышды.

Азәрбайчанда пролетар әдәбийяты сосялист ингилабындан сонра инкишаф этмишдир. Бу вахта гәдәр исә онун башланғыч шәклиндә олан айры-айры парчаларына раст кәлирик. XX әсрдә Бакидә инкишаф эдән капитализм илә әлагәдар олараг пролетар синфинин дә ярнмасы онун өз әдәбийятынын мейдана чыхмасы зәрурәтини мейдана гейду. Айры-айры интибаһнамәләр вә кизли фәһлә гәзетләри сәһифәләриндә биз бу әдәбийятын нүмунәләринә раст кәлирик. Пролетар әдәбийятында мүбаризә даһа кәскин, даһа ингилаби бир шәкилдә гоюлурду. Мисал үчүн ашағыдаки интибаһнамәни нәзәрдән кечирәк:

«Ирәли йолдашлар, мөвгеләринизә! Парлаг, ени кәләчәйимиз вә ени хошбәхт һәятымыз уғрунда мүбаризәйә гошун! Күчәләрә доғру, йолдашлар! Гардаш гардаш илә бирләшәк, айры-айры әйләшмәк вахты дейилдир, ичласлара йығышаг. Орада сосялизмин гырмызы байрағы алтында биз бири-биримизә йәмин эдәлим ки, чар һөкумәти илә мүбаризәнин ән сонуна гәдәр давам эдәчәйик. Бу йәмини вермәйә кәлмәк истәмәйән бир нәфәр дә намускар пролетар кәрәк галмасын!» (Баки Комитәси, РСДФП БК-мәтбәәси, 1903-чү ил, 14 декабр № 37).

Йүксәк һисс вә һәйәчан илә язылан бу кими интибаһнамәләр чохдур. Бундан башга айры-айры очеркләрә, шеирләрә, хырда һекайәләрә дә раст кәлирик. Бүтүн бунлар ени бир үслубун әсасыны гоюрду. Демәк ичтимаи һәятдакы кәскин мүбаризәләр нәтичәсиндә әдәбийятда һәр синфин өзүнә көрә фәргләнән мүәййән бир үслубу яраныр.

Язычылыгда шәхсиййәтин ролу.

Һәр һансы бир синфә аид олан үмум әдәби үслуб язычынын шәхсиййәтини инкар этмир. Бу о демәк дейил ки, бир үслубда язан язычыларын һамысы эйниййәт тәшкил эдир. Биз көрүрүк ки, үмуми мәсәләләр этрафында язан мүхтәлиф язычылар һеч дә һәр чәһәтдән бир-бирләринә бәнзәмирләр. Һәр бир язычынын өз ярадычылыг йолу, өз ярадычылыг хусусиййәтләри вардыр ки, бунлар һәятдаки бир һадисәйә янашма заманы дилдә, һәйәчанда, ифадә тәрзләриндә, мөвзу сечмәкдә, сүжет гурмагда, шәкли чәһәтләрдә, вә с. өзүнү көстәрир. Һәтта бир мәгсәдә хидмәт эдән Ә. Сабирлә, Чәлил Мәммәдгулузадә арасында бу юхарыда сайдығымыз чәһәтдән бөйүк фәргләрин олдуғуну көрүрүк. Анчаг һәр бир язычы, синифләр мөвчуд олан чәмиййәтдә мүәййән бир синфин идеясы, дүня көрүшү илә бағлы олдуғундан бүтүн бу ярадычылыг хусусиййәтләринә бахмаяраг ичтимаи-сияси һадисәләрә, һәята-

чәмиййәтә янашма нөгтейи-нәзәриндән муәййән бир үмумилиййи өз ярадычылығында көстәрир. Мәсәлән: Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рүстәм һәр икиси шаирдир. Онларын ярадычылыг йолу, истигамәти бир олса да, бир-биринә бәнзәмәйән фәрди чәһәтләри дә вардыр.

Биз бу вә я башга бир язычынын ярадычылығындан данышаркан да бу чәһәтләри нәзәрдә тутуруг. Әкәр язычы шәхсиййәтинин, сәнәткардаки фәрди чәһәтләрин әһәмиййәти олмаса иди, о заман айры-айры язычыларын ярадычылығындан данышмаг да лазым кәлмәзди.

Һәр һансы бир язычынын ярадычылығында олан хүсусиййәтләр дәйишмәз галмыр. Айдындыр ки, язычы инкишаф этдикчә онлар дәйишир, ениләшир вә башга шәкилләрә кечир. Язычы өз дүнякөрүшүнү инкишаф этдирдикчә бу хүсусиййәтләр дә дәйишир.

Он илләрлә язан бир язычынын ярадычылығында бә'зән зиддиййәтләр дә ола биләр. Бу зиддиййәтләр язычынын һәятында да өзүнү көстәрир. Һәлә XIX әсрин сонларында әдәби фәалиййәтә башлаян Чәлил Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердиев гырх илдән артыг давам эдән әдәби фәалиййәтләриндә бир сыра тарихи, ичтимаи-сияси һадисәләрин шаһиди олараг онлары өз әсәрләриндә экс этдирдиләр. Онлар сосялист ингилабындан сонра сосялизм чәбһәсинә кечәрәк совет язычысы олдулар. Бу ени сосялизм чәмиййәти онларын ярадычылыгларында да өзүнү көстәрди, онларын үслубларынын дәйишилмәсинә, инкишафына сәбәб олду.

ӘДӘБИ ЧӘРӘЯНЛАР—ӘДӘБИ ҮСЛУБЛАР

Үслубча бир-биринә яхын олан язычыларын бирләшдирилмәсинә әдәби чәрәян дейилир. Әдәбиййат тарихиндә бир чәрәяна дахил олан язычыларын һәтта бирликдә бәяннамәләр—әдәби манифестләр бурахдыглары да мә'лумдур. Онларын эйни мәгсәдә хидмәт эдән мәчмуә вә я гәзет яратдыгларыны да көрүрүк. Мәсәлән: рус символистләри, Италия футуристләри, Азәрбайчанда молланәсрәддинчиләр, фүюзатчылар вә с. кими. Беләликлә бир дөврдә бири-биринә бәнзәмәйән язычылара, чәрәянлара раст кәлмәк мүмкүндүр.

Муәййән бир үслуб вә яхуд муәййән бир чәрәяндә бирләшән язычыларын өзләри дә ахырадәк бир ердә саймырлар. Һәр чәрәян синфин тарихи, сияси, ичтимаи вәзифәләри илә әлагәдар олараг инкишаф эдир. Нә үчүн мухтәлиф чәрәянлар әмәлә кәлир?

Биз билирик ки, бүтүн әдәби сурәтләрин мәнбәи һәятдыр, ичтимаи варлыгдыр. Анчаг бу варлыг һамыя эйни дәрәчәдә тә'сир этмир. Һәр бир язычы ону мухтәлиф шәкилдә дәрк

эдә биләр, ону башга бәдии ярадычылыг үсуллары илә экс этдириб, өз истe'дадыны ишләдә биләр. Она көрә дә әдәбиййатда мухтәлиф үслублар, чәрәянлар әмәлә кәлир ки, бунлар һәяты бәдии чәһәтдән башга-башга шәкилләрдә экс этдирирләр. Бу чәрәянлар һаггында кениш мә'луматы әдәбиййат тарихи верир. Биз исә онларын әсасларындан вә әсас тәрәфләриндән бәһс эдәчәйик.

Классисизм. Әдәбиййатда классисизм чәрәяны XVII—XVIII әсрләрдә әмәлә кәлмишдир. Бу әсрләрдән даһа әввәлләрдә дә бунун изләринә раст кәлирик.

Бу чәрәяны характеризә эдән классисизм сөзү гәдим юнан әдәбиййатына верилән классик кәлмәсиндән алынмышдыр. О заман әдәбиййатын йүксәк нөвләрини өйрәнән әдәбиййата классик әдәбиййат дейирдиләр. Классик сөзүнүн әсл мә'насы сечилмиш, танынмыш, мәшһур олмуш демәкдир. Бу сөзлә классисизм чәрәяныны гарышдырмамалыдыр.

Классик сөзүнү букүн дә ишләдәрәк «әдәбиййат классикләри» дейирик. Классисизм чәрәяны исә муәййән тарихи дөврә аид олан, муәййән ичтимаи-сияси мәфкурә илә бағланан бир әдәби чәрәяндыр. Бир сәнәткара классик язычы демәк, онун классисизм чәрәянына мәнсуб олмасы демәк дейилдир. Мәсәлән: М. Ф. Ахундов классик сәнәткар олдуғу һалда классисизм чәрәянына йох, реализм чәрәянына мәнсубдур.

Сарай аристократиясы, дворянлыг вә онлара яхын язычыларын ярадычылыг үсулу олан классисизм ән гәдим әдәби нөвләри тәглид вә онлардан истифадә этдийиндән бу чәрәянда о нөвләрин тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир.

Классисизмин бир сыра хүсусиййәтләри вардыр. Онда һәр шейдән әввәл бир мәһдудлуға, чәрчивәчилийә раст кәлирик. Бу чәрчивәчилик һәр шейдән әввәл язычынын муәййән, дар әдәби ганунлардан кәнара чыхмамасы демәкдир. Сарай язычысы өз истәдийи бәдии мөвзуу язмаг һүгугуна малик дейилди. О, аристократиянын, дворянлығын зөвгинә уйғун әсәрләр яратмалы иди. Бу чәһәт бәдии ярадычылығын һәр саһәсиндә өзүнү көстәрирди.

Классисизмдәки чәрчивә вә галыб формализмин үстүнлүйү илә нәтичәләнир. Бә'зән язычы муәййән шәкилләрин вә я галыбларын тәләбинә уйғун сөзләр ахтардығындан мәзмун унудулур, форма әсас көтүрүлүрдү. Бу чәрчивәчилик әсасында язылмыш бир ше'ри тәһлил эдәк:

Санма шаһым	һәр кәси сән	садиганә	яр олур,
Һәр кәси сән	дуст сандын	бил ки, ол	әғяр олур
Садиганә	бил ки, ол	аләмдә бил	сәрдар олур,
Яр олур,	әғяр олур	сәрдар олур	дилдар олур.

Көрүлдүйү үзрә бу шеирдә формая фикир верилдийиндән 3-чү вә 4-чү мисралардакы мә'на истәнилән фикри вермир. Шаири марагландыран будур ки, һәр мисраын биринчи кәлмәси биринчи, икинчи кәлмәси 2-чи, үчүнчү кәлмәси 3-чү, дөрдүнчү кәлмәси исә охундугда 4-чү мисраы яратсын. Шәрг әдәбийятында белә шеирләр чохдур.

Язычы истәр мөвзу сечмәкдә, истәрсә дә типләр ярадаңда галыб һалына дүшмүш, әһкам олмуш мүәййән әдәби ганунлардан кәнара чыха билмәзди. О, өз гәһрәманларыны сарайдан вә я варлы тәбәгәләрдән алмалы иди. Һәтта язычыя бунун сәбәбини дә изаһ эдирдиләр. Онлар дейирдиләр ки, туттаг ки, дөвләтлиләр, дворянлар, бөйүк таҹирләр бәдии зөвг алмаг үчүн бир әсәр охуюр вә я бир п'есә тамаша эдирләр. Әкәр онлар һәмин әсәрдә вә я п'есдә чиркли-пасахлы бир нөкәр сурәтинә вә я онун тәсвиринә раст кәлсәләр, бәдии зөвгләри позулачагдыр... Она көрә язычы бәдии әсәрдә бу кими типләри көстәрмәмәлидир... Йохсул синфи, варлы олмаян инсанларын нүмайәндәләри анчаг комедияда көстәрилә биләрди.

Бу тәләбләрә көрә классисизмдә әдәби нөвләр мүәййән чәрчивә дахилиндә иди.

Чәрчивәчилик бәдии әсәрләрин шәкил ҹәһәтләриндә дә өзүнү көстәрирди. Әсәрләрин һәҹми, шәкилләри, гафийәләри, һәтта тәсвир, ифадә васитәләри дә мүәййән чәрчивә даирәсиндә олурду. Сарай адамларыны, зәнкинләри тәнгид этмәйә язычынын ихтияры йох иди. О, ән йүксәк тәсвирләрини онлары тә'рифләмәйә сәрф этмәли иди. Одур ки, классисизм дөврәянында яранан әсәрләрин ичәрисиндә һәдсиз-һесабсыз сөнүк парчалара раст кәлирик. Чүнки, чох заман истәмәдийи бир мөвзу язмаға, севмәдийи бир шәхсиййәти тә'риф этмәйә мәҹбур эдилән язычы бәдии ҹәһәтдән йүксәк әсәрләр ярада билмирди.

Шәрг әдәбийятында сарай шаирләри дә бу чәрчивәчиликдән кәнара чыха билмирдиләр. Она көрә һеч тәсадүфи дейил ки, өз ярадыҹылыгларыны йүксәк гиймәтләндирән Низами, Фүзули, Вагиф кими шаирләр сарай шаири олмагдан боюн гачырыр, сәрбәст дүшүнүб, сәрбәст язмаг истәйирдиләр.

Гуру тә'рифләмәләр, мүбалиғәләр нәтиҹәсиндә реал варлыг, реал инсанлар әслиндә олмадыглары кими верилир, реализмә яд бир әдәбийят яранырды. Язычы өз гәһрәманыны тәсвир эдәркән реал дейил, уйдурма типләр яратмаға чалышырды. Одур ки, бу язычылар сүн'и бир сурәт яратмаг мәгсәдилә узун-узады дүшүнүрдүләр. Демәк һәят олдуғу кими дейил, сарайын, дворянларын тәләб этдийи кими тәсвир эдилмәли иди.

Классисизмдәки бу чәрчивәчилик нәтиҹәсиндә мүәййән үмуми гайдалар яранырды ки, бунлар бүтүн язычылар үчүн мәҹбури һесаб эдилмәли иди. Мәсәлән: драма әсәрләри үчүн «үч вәһдәт (бирлик)» дейилән бир гайда вар иди:

1. Заман бирлийи.
2. Мәкан бирлийи.
3. Һадисә вә һәрәкәт бирлийи.

Заман бирлийи әсәрдә көстәрилән вахты чәрчивә ичәрисинә алырды. Бу тәләбә көрә һәр һансы бир драма әсәри бир сутка ичәрисиндә олан вә яхуд ола билән һадисәләрдән кәнара чыха билмәзди. Она көрә дә узун заманлар ичәрисиндә ола биләҹәк һадисәләр классисизмдә өз әксини тапа билмирди.

Мәкан бирлийи тәләб эдирди ки, әсәрдә тәсвир олунан һадисәләр анҹаг бир ердә верилсин. П'есин биринчи пәрдәсиндә шәһәр, дикәр пәрдәләриндә кәнд вә я башга ерләр көстәрилә билмәзди. Бунун нәтиҹәсиндә язычы кениш сүжетләрә әл ата билмирди. Бу тәләби доғуран сәбәб сарай вә һаким синфин мүһити иди. Онлар драма әсәрләриндә анҹаг өз яшадыглары дар мүһитин верилмәсини тәләб эдирдиләр.

Һадисә вә һәрәкәт бирлийи язычыдан әсасән бир сүжет хәтти яратмағы тәләб эдирди. Бу тәләбә көрә әсәрдә һадисәләрин бири дикәриндән чыхмалы иди. Бири-бириндән доған һадисәләр ваһид бир хәтдән кәнара чыха билмәзди. Бунун нәтиҹәсиндә чох заман зәнкин һадисәләрлә долу сүжет хәтләри ярана билмирди.

Бу үч вәһдәт тәләби драматуркия тарихиндә узун заман давам этмишдир. Һәтта бир сыра реалист язычылар да бу чәрчивәдән кәнара чыхмамышлар. Мәсәлән: мәшһур рус әдиби Грибоедовун «Ағылдан бәла» әсәри гисмән бу тәләбләр әсасында язылмышдыр. Өз сурәтләринин тәсвири нөгтейи-нәзәриндән бу комедия реалист планда язылмышдыр. Анҹаг гурулуш ҹәһәтдән «үч вәһдәт» тәләбини гисмән сахламышдыр.

Комедиянын дөрд пәрдәси дә Фамусовун эвиндә кедир. Гонаг отағында тәсвир олунан һадисәләр анҹаг дөрдүнҹү пәрдәдә дәһлизә көчүрүлүр. Беләликлә көрүнүр ки, Грибоедов мүәййән дәрәҹәдә «мәкан бирлийи» тәләбини позмушдур. Чүнки, бу тәләбә көрә һадисә гонаг отағындан кәнара чыха билмәзди.

Заман бирлийи исә «Ағылдан бәла» п'есиндә тамамилә көзләнилмишдир. Һадисә сәһәр башланыр (Язычы биринҹи пәрдәнин әввәлиндә языр ки, «сәһәрдир, күнәш енинҹә доғур») вә кеҹә балодан (гонаглыгдан) сонра, гонагларын кетмәси илә битир. Заман вәһдәтинин бу дәрәҹәдә чидди көзләнилмәси бир сыра һәгигәтләрин позулмасына сәбәб олур. Мәсәлән: биз биринҹи пәрдәдә көрүрүк ки, Софя кеҹәни ятма-

мышдыр, Малчалин дә онун кими кечәни јухусуз кечирмишдир.

Софја бу бири кечәни дә јухусуз кечирир вә гонагларын гәбулу илә мәшғул олур. О, гонагларын кетмәсиндән сонра да јатмајыр, Малчалинлә тә'јин етдији көрүшә кедир. Грибоедов һадисәләр—һәрәкәтләр вәһдәтини исә позмуш, ики сүжет хәтти јаратмышдыр. Демәк классисизмин бу чәрчивәләри кет-келә позулмаға, дәјишилмәјә вә нәһајәт арадан көтүрүлмәјә башлајыр. Шекспир өз әсәрләриндә бу чәрчивәни дағыдан илк драматурглардандыр.

Классисизмдә дил даһа чох чәрчивә даирәсинә алынырды. Варлы синифләрин—сарајын дили әсас көтүрүлүрдү. Јалныз комедијада халг дилиндән истифадә етмәјә ичазә верилирди. Үмумијјәтлә дил сүн'и, ибарәли вә гејри реал иди. Сарај адамларынын өзләри дә чох заман бу дилдә данышмырдылар. Бу үслубда ән чох шеир инкишаф едирди. Һәтта драма әсәрләри шеир илә јазылырды. Шәрг әдәбијјатында исә драма нөвү инкишаф етмәмишдир. Классисизм дөврүндә гәсидә, минаҹат, поема, гәзәл вә с. даһа чох јајылмышды.

Реализм тә'сири классисизмдә дә нәзәрә чарпыр. Чүнки о дөврүн јазычылары нә гәдәр ајры-ајры адамларын зөвгинә ујғун вә ујдурма шәклиндә јазсалар да јенә һәјатла бағлы идиләр. Хүсусән һәјатла, об'ектив варлыгла, инсан һәјаты илә даһа чох бағлы олан комедијада реализм даһа артыг нәзәрә чарпырды. Чүнки, комедијада һәјаты, психоложини, дили адәт—ән'әнәләри тәсвир едән јазычы өзүнү нисбәтән сәрбәст һисс етдијиндән реал чизкиләрә кениш јер верә билирди.

Романтизм. XVIII әсрин сонлары вә XIX әсрин әввәлләриндә феодал ҹәмијјәтин дүшмәјә вә буржуазијанын дирчәлмәјә башладығы бир дөврдә романтизм үсулу даһа мүһүм бир јер тутмаға башлајыр. Бу үсулун јарандығы дөврдә көһнә ҹәмијјәтин чүрүклүјү көз габағында олдуғу һалда јени ҹәмијјәтин ичтимаи, игтисади гурулушу һәлә кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәмишди. Шүбһәсиз көһнә феодал ҹәмијјәтиндә јаранан бу ичтимаи-сијаси вә игтисади дәјишикликләр мәфкурә ҹәбһәсинә, о ҹүмләдән әдәбијјата да тә'сир едирди.

Јени шәраит мүхтәлиф синфин јазычыларында бири-биринә бәнзәмәјән гајәләр доғурурду. Одур ки, романтизм бүтүн синифләрдә ејни дәрәчәдә, ејни шәкилдә, ејни мәзмунда дејилдир.

Романтизм үсулунун јарандығы илк заманларда бир чох јазычыларда бир үмуми ҹәһәтә раст кәлирик ки, о да дөврдән наразылыг иди. Онлар өзләрини әһатә едән мүһитә зидд чыхараг, өз хәјалларында ҹанландырараг идеализә етдикләри романтик һәјаты она гаршы гојурдулар. Онлар мөвчуд олан

аләмдән, истәнилән, арзу едилән, хәјал едилән аләмә доғру кетмәк истәјирдиләр.

Јухарыда гејд етдик ки, романтизм мүхтәлиф синфин јазычыларында башга-башга сәчијјәјә маликдир. Бу үсулун јарандығы дөврдә: өлүмә мәһкум олан дворјанлыгда, јени капиталист релсләри үзәринә кечән дворјанлыгда, буржуа идеологларында вә хырда буржуазија јазычыларында романтизмә раст кәлирик.

Јени һәјатын инкишафына мане олараг кечмиши гајтармаға чалышан мүртәче романтикләри марксизм классикләри тәнгид етмишләр. Чүнки о романтикләрин нәзәри ирәлијә—јүксәлишә дејил, керијә—кечмишәдир. Энкелс дворјан романтикләринин нәзәри саһәдә мүртәче бир ҹәбһә тутдугларыны гејд едәрәк онларын шеир саһәсиндәки мүртәче мөвге'ләрини дә тәнгид атәшинә тутурду:

«Дворјан романтизминин јаратдығы шеир дә феодализми бәрпа етмәк вә әбәди сахламаг мәгсәдинә хидмәт едирди» («Энкелс әдәбијјат мүнәггиди кими» адлы (русча) китабчадан, Дөвләт Бәдии Әдәбијјат Нәшријјаты, 1933).

Ҝ. Маркс Франса мүртәче романтикләриндән Шатобрјаны тәнгид едәркән һәр шејдән әввәл о јазычынын Франса буржуа ингилабына бәсләдији мәнфи әлагәни көрмәк истәмирди. Маркс 25 март 1868-чи илдә Энкелсә јаздығы бир мәктубда дејирди ки:

«Мән Сент Бевин, Шатобрјан һаггындаки китабыны охудум, бу һәмишә нифрәтимә сәбәб олан бир јазычыдыр».

Нә үчүн сајдығымыз синифләрин нүмајәндәләри гәтијјән бир-бирләринә бәнзәмәдикләри һалда һамысы романтизмдән истифадә едирдиләр? Чүнки, онларын һамысы мөвчуд шәраитдән наразы иди. Она көрә дә тамамилә башга бир һәјаты арзу едирдиләр. Лакин бу һәјат һәр синфин јазычысынын өзүнә мәхсус бир хүсусијјәтдә иди. Мәсәлән: дворјанлар өз һакимијјәтләрини дағытмаг истәјән бир мүһити севмирдиләр. Онлар кечмиш һәјатларыны арзу едир, орта әсрләрә хәјал бәсләјир, мистикаја гапылыр, фантазија аләми јарадырдылар.

Буржуазија һәлә өз вәзијјәтини мөһкәмләндирә билмәмиш вә мүчәррәд мүбалиғәли, габарыг бир шәкилдә өз арзу вә истәкләрини һәјатын һәр бир саһәсиндә ирәли сүрүрдү. О, өз романтик хәјалларында реал феодализм һәјатынын зидди олан бир аләм јарадырды.

Инкишаф етмәкдә олан капитализм шәраитиндә сыхышдырылан хырда буржуазија өз кечмиш вәзијјәтинә тәәссүф едәрәк ајдын олмајан кәләчәјә хәјал бәсләјирди. Бүтүн бунлар кечид дөврүнүн јаратдығы сәчијјәви хүсусијјәтләр иди.

Бунлар әдәбийят саһәсиндә романтизмин кенишләнмәси, инкишаф этмәси вә яйылмасы үчүн шәраит һазырлайырды. Романтизм классисизмин ганунлары, чәрчивәләри, мүндәрәҹә вә шәкилләри илә мүбаризәдә инкишаф эдирди.

Әкәр классисизмдә язычы сәрбәст дейилдисә, романтизм сәнәткардан там сәрбәстлик тәләб эдирди. Классисизмдә әсас мөвзулар сарайдан, һаким синифләрдән алынырдыса, романтизмдә язычы истәдийи саһәдән мөвзу ала биләрди. Классисизмдә гәһрәман һаким синифләрдән алындығы һалда, романтизмдә халг ичәрисиндән дә гәһрәман сечилә биләрди. Классисизмдә тәләб олунан «үчлүк бирлийи» бурада позулурду вә с.

Бу дөврдә яранан романтизмдә суб'ективизм, йә'ни тәсвир олунан һадисәләрә язычынын шәхси мүнасибәти, онун дахили һәйәчанлары, шәхси хәялы биринчи ер тутур вә биринчи планда верилирди.

Романтикләр һадисәләри, варлығы, инсанлары олдуғу кими дейил, өз истәдикләри кими, арзу этдикләри кими тәсвир эдирдиләр. Романтик язычылар өз әсәрләриндә чох заман ади олмаян мөвзулар сечир, тарихи, ҹоғрафи ҹәһәтдән өзләринә узаг олан ерләри, гейри ади адамлары, мүһити, һадисәләри тәсвир эдирдиләр. Одур ки, онларын әсәрләриндәки гәһрәманлар, тәбиәт тәсвирләри, реал һадисәләр хүсуси бир сәҹийјә дашыйырды. Романтик әсәрләрин гәһрәманлары чох заман биртәрәфли вә мүбалиғәли олурду. Онлар я гейри ади көзәллийә, инсанын тәсәввүр этмәдийи дуйғуя, һиссә, ади һәятда көрмәдийимиз кейфиййәтә малик олурдулар вә яхуд инсаны олдугча эйбәҹәр, һәддиндән артыг әйри (ағызы гулағын дибиндә, бурун алына дәймиш) вә с. шәкилләрдә тәсвир эдирдиләр. Романтикләрин әсәрләриндә мүсбәт сурәтләрлә мәнфиләр бири-бириндән олдугча кәскин чизкиләрлә айрылыр, онлар гаршы-гаршыя гоюлур вә тәзад тәшкил эдир. Охуҹуда гейри ади бир һисс, тә'сир оятмаг мәгсәдилә онлар бә'зән көрүнүшҹә олдугча чиркин, әҹайиб вә гейри инсани шәкилләрдә олан адамлары, мүсбәт планда вериб, онлара һүсн-рәғбәт оядырлар. Мәсәлән: Виктор Һүгонун «Күлән адам», «Парис Нотрдам килсәси» адлы әсәрләриндә бу кими сурәтләрә раст кәлмәк олур.

Тәбиидир ки, белә сурәтләрин биртәрәфли, хүсуси боялары, мүбалиғәли тәсвири илә әлагәдар олараг, портрет, һәрәкәт, мимика, истәк, арзу вә с. ҹәһәтләри дә гейри ади бир шәкилдә тәсвир эдилирди.

Варлығы романтизм үсулунда тәсвир этмәйин хүсусиййәтләри илә таныш олмаг үчүн А. С. Пушкинин «Гафгаз әсири» поэмасындан бә'зи парчалар гейд эдәк. Бу әсәрин гәһрәманы һәятда үмиди боша чыхмыш бир адамдыр:

Ҹәмиййәтә дүшмән, тәбиәт досту,
Өз доғма юрдуну атыб гачмышдыр.
Һүррийййәтин күләр хәялилә о,
Узаг өлкәләрә ганад ачмышдыр.
Азадлыг! Бу фани дүняда о, тәк
Бир сәни арайыб дурмуш кәзәрәк.
Боғуб эһтирасла гәлбини, союг,
Рүбабә, хүляйә иштияги йох,
Сәнинлә ҹанланыб о, эй һүррийййәт!
Һәйҹанлы нәғмәләр динләмиш әлбәт.
Сәнә үмид эдиб бел бағламышдыр.
Э'тигадла дәрин дуалар эдиб
Мәғрур сәнәмини гучагламышдыр.

Лакин онун дүнядан күсмәсинин әсил сәбәби, арзуладығы «азадлығын» сәҹиййәси бәлли дейилдир. Биз гырылмыш бир эшгә ишарәләрә раст кәлирик ки, о «э'тигадла дәрин дуалар эдиб» севкилисини гучаглайыр. Онун «азадлығы» айдын чизкиләри олмаян әсассыз гошмалардан ибарәтдир. Анҹаг бүтүн бу айдын олмаян мотивләр вә әсәрин мәгсәдләри мүбалиғәли шәкилдә дә олса верилмишдир. Онун гәлби «солғундур», о «гәлбини эһтирасла боғуб», дүняда һеч бир шей она меһрибан дейилдир. О, «Ҹәмиййәтә дүшмәндир», «һүррийййәтин хәялилә күлүр» вә с. Бүтүн бу ҹәһәтләр онун сәҹиййәсини айдынлашдырмаг үчүн мүбалиғәли бир шәкилдә верилмишдир. Онун һәята олан лагейдлийи көстәрилмәклә бәрабәр башга сифәтләри дә верилмишдир. Ону әһатә эдән мүһит, тәбиәт, дағлар-дәрәләр романтикҹәсинә тәсвир эдилдийи кими, онун нөгтейи-нәзәриндән ябанчы адамлар, әҹайиб инсанлар ичәрисиндә олдуғу да көстәрилмишдир.

Белә романтик типләрин вә һәятын тәсвирини Аббас Сәһһәтин «Шаир вә шеир пәриси» адлы шеириндә дә көрүрүк:

Илләр, айлар кәзирәм бош бошуна бикарә,
Лаүбали яшайыш этди мәни аварә.

дейән шаир бирдән-бирә: «илдырым тәрәгәләри эшидиб, этрафдакиләр нәзәриндә титрәйир, әһвалы пәришан олур». Бу әснада яхындаки уча дағын тәпәсиндән көзәл бир гыз сурәтиндә нурани бир көлкә заһир олур вә романтик көлкә она:

Вәчдә кәл, нәғмәсәра олмаға аваз эдәлим,
Кәл бәрабәр учалым көйләрә пәрваз эдәлим!

дейир. Бир мүддәт сонра пәринин сөзләрини тәсдиг эдән шаир онун таклифи илә разылашыр вә дейир:

Ал мәни шәһпәрин үстүндә апар балая,
Орадан та ки, һәгарәтлә бахым дүняя!

Бүтүн бу тәсвирләр, бу һаллар реал һәятдан узагдыр. Шаир һәятдан шикайәт эдир. О, бу шикайәти доғрултмаг

үчүн васитәләр, дәлилләр ахтарыр вә нәһайәт чыхыш йолуну инсанлардан узаглашмагда, көйләрә учмагда көрүр. Мүбалиғәли тәрздә верилән бу һадисәләрдәки реал әсаслар бизә мә'лумдур. Лакин бу реал һадисәләр шаир тәрәфиндән романтикләшдирилмишдир.

Үмумиййәтлә романтизм чох мүрәккәб бир ярадычылыг үсулудур. Одур ки, романтизм һаггында мүхтәлиф нәзәриййәләр, фикирләр вә һәлл эдилмәмиш мәсәләләр вардыр. Бизим кәтирдийимиз мисаллар романтизмин бә'зи чәһәтләрини айдынлашдырмагла, онун һаггында үмуми мә'лумат, үмуми тәсәввүр верир.

Классисизмдән бәһс эдәркән биз орада реализмин мүәййән үнсүрләри олдуғуну гейд этмишдик. Бу хүсусиййәт романтизмдә дә вардыр.

Демәк романтизм үсулунда да реализм үнсүрләрини ахтармаг олар. Һәтта кениш мә'нада көтүрәчәк олсаг, әдәбиййатын тарихи инкишафы нөгтейи-нәзәриндән, романтизм бир сыра чәһәтдән реализм үчүн зәминә һазырлайыр. Классисизмин мәһдуд, шәрти әдәби-ганунлары илә онун апардығы мүбаризә, фәрдин сәрбәст дуйғуларыны ирәли сүрмәси, заман, мәкан чәһәтдән варлығы кениш әһатә этмәк кәләчәк үчүн шәраит ярадырды. Романтизмдә айры-айры ерләрин хүсусиййәтләрини вермәк, айры-айры тарихи фактларын сәчиййәви чизкиләрини чызмаг эйни заманда реал әсаслара истинад эдир. Мәсәлән, Пушкинин «Гафгаз әсири» әсәриндә чәркәсләрин һәятыны тәсвир этмәк, онлардакы ерли колорити сахламаг вә я Аббас Сәһһәтин «Шаир вә шеир пәриси»ндә шаирин шәһәрли кәнчлә сөһбәти әсасында ирәли сүрдүйү фикирләр, өз аилә вәзиййәтиндән кәтирдийи мисаллар:

Йох, хәялымда даһа гонча додаглар дәрди,
Вардыр эв дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.

демәк олар ки, реал моментләрдир.

Хүсусән хырда буржуа романтикләриндә реализм даһа чох нәзәрә чарпыр. В. Һүго романтик олса да әсәрләриндә Франсанын реал сәһнәләрини көрүрүк. «Сәфилләр» романтик әсәр олмагла, о заманки Франсанын чиркинликләрини ачыб көстәрән реал һадисәләр вә дәлилләрлә долудур.

Реал һәят вә мүнасибәт экс ингилаби маһиййәтдә олан буржуа вә дворян романтизминдә олдугча пәрдәлидир. Реал һәятын инкишафы онларын синфи мәнаефинә зидд олдуғундан онлар һәяты пәрдәләмәйә, тәһрифә чалышырлар. Азәрбайчан буржуазиясынын органы олан «Фүюзат» мәчмуәси сәһифәләриндә буржуа идеологлары дейирдиләр ки, көрдүйүмүз кими язмагда нә мә'на вар, дүшүндүйүмүз кими язмалыйыг.

Буржуа романтикләри—Әлибәй Һүсейнзадә, Әһмәд Камал, Чавид, Чавад кими эксингилабчы язычылар һәгиги, мүтәрәгги сәнәт вә әдәбийята гаршы мүбаризә апарырдылар. Хырда буржуа романтикләриндән олан М. Һади, Аббас Сәһһәт кими шаирләрин ярадычылығындакы романтизм үсулу да чох зиддиййәтли иди.

Реализм. XIX әсрдә буржуазиянын мөһкәмләнмәси илә әлагәдар олараг буржуа әдәбиййатында реализмин сүр'әтлә инкишафына раст кәлирик. Һәятын кениш, һәртәрәфли, дүзкүн тәсвиринә реализм дейилир. Реализми ялныз буржуа чәмиййәтинин инкишаф этмәси илә бағламаг дүз олмаз. Инсан сәчиййәсинин, ичтимаи сияси һәятын, тарихи һадисәләрин һәртәрәфли, дәрин вә мә'налы тәсвирләринә буржуа чәмиййәтиндән чох-чох габаг яшамыш Низами, Руставели, Фүзули, Шекспир, Вагиф кими шаирләрин ярадычылығында раст кәлирик. Лакин буна стихиялы реализм дейирләр.

Реализмин даһа әввәлләрә аид олдуғуну классисизм вә романтизм бәһсиндә дә көрмүшдүк. Лакин XIX әсрдә о, там мә'насы илә йүксәлир вә Балзак, Флобер, Диккенс, Гогол, Пушкин, М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров кими язычыларын ярадычылығында парлаг нүмунәләрә малик олур. Бу заман реализм һаким вә габагчыл үсул олур, нәзәри чәһәтдән өз әсасларыны мөһкәмләндирир. Энкелс өз мәктубларынын бириндә реализми белә характеризә эдир:

«Мәним фикримчә реализм деталларын дүзкүн верилмәсиндән башга типик характерләрин типик шәраитдә верилмәсини дә нәзәрдә тутур».

Характерләрин типиклийи һаггында биз юхарыда данышдыг. Бундан башга «типик шәраитләр дә вардыр ки, о типләри әһатә эдир вә һәрәкәт этмәйә вадар эдир» (Э н к е л с). Реализм тәләб эдир ки, типләри әһатә эдән бу шәраит дә инандырычы бир шәкилдә верилсин вә бу шәраит типләрин сәчиййәләринә уйғун кәлсин.

Реализмин бу хүсусиййәти үмумиййәтлә йүксәк бәдии әсәрләрә аид бир хүсусиййәтдир. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун «Вагиф» әсәринин илк шәклиндә биз Видадини, аллаһа инанан бир сурәт кими көрүрүк. О, белә данышыр.

Худая инсанын һалы ямандыр,
Нәләр чәкдийимиз сәнә әяндыр,
Нә олур бир ени ишыг вер бизә,
Бизим кор яранмыш көзләримизә.
Языгды дүнянын әшрәфи инсан,
Бөйүксән, адилсән кеч күнаһымдан.

Бурадан айдын олур ки, Видади диндар бир адамдыр. О, үмидини аллаһа бағлайыр. Онун яшадығы мүһит, алдығы тәрбийә вә я ону әһатә едән шәраит бу идеялары доғурмушдур. Бир нечә шәкилдән сонра биз Видадинин тамамилә дәйишдийини, һәтта аллаһа гаршы үсян етдийини көрүрүк.

Тфу сәнин үзүнә әй чәрхи-фәләк!
Дашдан яранмамыш, етдәндир үрәк.

Видадийә бу сөзләри дедирдән, ону белә һәрәкәт етмәйә вадар едән дүшмүш олдуғу ени шәраитдир. О, һәятдаки ганунсузлуглары көрдүкҹә, наһаг ерә досту Вагифин өлүмүнә верилән фәрманлары ешитдикҹә дәйишилир, өз дедийи кими аллаһа ялварыб ондан да көмәк көрмәдикдә үсян едир. Демәк мүәллиф сурәтин мәфкурәсиндә олан дәйишиклийи типик шәраитлә бағламышдыр. Әкәр белә олмаса иди әсәр реализмдән узаг оларды.

Буржуа реализми бөйүк сәнәткарларын ярадыҹылығында бир сыра дәрин, бәдии гиймәтли йүксәк әсәрләр ятратды. О, буржуа ҹәмиййәтинин чохтәрәфли мәнзәрәләрини верди, охуҹуя мүхтәлиф синифләрдән чыхмыш инсанлары вә онларын әхлагыны, хүсусиййәтләрини көстәрди. О, мүхтәлиф өлкәләрин, дөврләрин, инсанларын инандырыҹы сурәтләрини яратды.

Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг буржуа реализми өз имканларына көрә мәһдуддур. О, һәятын бир сыра ҹәһәтләрини кафи дәрәҹәдә ачыб көстәрә билмир. О, чох шейи тәһриф олунмуш бир шәкилдә тәсвир едир. Она көрә дә буржуа реализми ардыҹыл реализм дейилдир. Чүнки, буржуазия ахыра гәдәр реалист ола билмәз. Она көрә ки, тарихин инкишафы нәтиҹәсиндә реал һәят буржуазияя зидд олур. Ени гүввә олан пролетариат ярандыгҹа буржуазия там мә'насилә экс-ингилабчы бир синиф олур. Онун шиддәтли истисмары нәтиҹәсиндә яранан ишсизлик, аҹлыг, сәфаләти о олдуғу кими көстәрмәкдән горхур. Она көрә реализм, һәгиги мә'нада реализм буржуазияя ябанчы олур. О, мүртәҹе романтизмә вә башга үсуллара мейл едир. Бу ҹәһәтдән Азәрбайҹан әдәбийятынын кечирмиш олдуғу йоллар чох мараглыдыр.

XIX—XX әсрләрдә буржуазиянын ени инкишафа башламасы илә әлагәдар олараг реализм, романтизм кими бир-биринә зидд олан ики үсула раст кәлирик. Азәрбайҹан буржуазиясы әсас е'тибары илә феодализми мүдафиә едән, өз милли азадлығы уғрунда чаризм илә мүбаризә апармаян бир синиф олдуғундан, онун әдәбийяты да бу эксингилаби мәзмунда олмушдур. Бу романтизмин сону сосялист ингилабындан сонра эксингилаба кәлиб чыхмышдыр. Һеч тәсадүфи

дейил ки, буржуа романтикләри вар гүввәләри илә реалист сәнәткарларла мүбаризә етмиш вә онлары боғмаға, инкар етмәйә, нүфуздан салмаға чалышмышлар.

Бу дөврдә яранан реализм исә тамамилә башга мәгсәд дашыйырды. М. Ф. Ахундовун ятратдығы ени реализм мәктәби Н. Б. Вәзиров, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, Сүлейман Сани Ахундов, Ә. Сабир кими язычыларын ярадыҹылығында мүтәрәгги маһиййәтдә олмуш вә сосялист ингилабындан сонра М. С. Ордубади, Ҹәфәр Ҹабарлы, Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рүстәм, Ә. Әбүлһәсән, Мир Ҹәлал кими совет язычыларынын әсәрләриндә инкишаф етдирилмишдир.

СОСЯЛИЗМ РЕАЛИЗМИ ВӘ ИНГИЛАБИ РОМАНТИКА.

Дүнья пролетариатынын рәһбәри бөйүк Сталин совет язычыларынын гаршысында сосялизм реализми ярадыҹылыг үсулуну гоймушдур. Бу да һәр шейдән әввәл реализмдир. Лакин буну үмумиййәтлә реализмдән айыран бир сыра ҹәһәтләр вардыр.

Сосялизм реализми өзүндән әввәлки реализмин вә я тәнгиди реализмин садәҹә давамы дейилдир. Бу тамамилә ени ярадыҹылыг үсулудур. Сосялизм реализми өзүндән әввәлки реализмдән бунунла фәргләнир ки, о, инкишафын һара кетдийини айдын көрүр. О, енилийи руһ йүксәклийи илә көстәрдийи кими, кечмиши дә ҹидди тәнгид едир. Пролетар синфи—һәяты һәртәрәфли тәсвир етмәк, ону кенишлийи вә дәринлийи илә көстәрмәк истәйир. О, сосялизм ҹәмиййәтини гуруб тәдриҹән коммунизмә кечмәйи өз гаршысында гоймушдур. Она көрә сосялизм реализми иҹтимаи һәяты там долғунлуғу илә көстәрмәйи язычылардан тәләб едир. О, бүкүнкү һәятымызын әлдә етдийи бөйүк мүвәффәгиййәтләрин бәдии әдәбийятда экс етдирилмәсини язычылар гаршысында гоюр.

Сосялизм реализми варлыға фәал мүнасибәт бәсләйир. Бу о демәкдир ки, әдәбийят ялныз тәсвир етмәк, олан һадисәләри көстәрмәклә кифайәтләнмәмәлидир. О, эйни заманда һәятын дәйишмәсинә, инкишаф етдирилмәсинә, даһа йүксәкләрә галхмасына чалышмалыдыр. Чүнки, философлар индийәдәк ялныз һәяты тәсвир етмәклә кифайәтләнмишләр, әсил мәсәлә онун дәйишдирилмәсиндәдир. Она көрә дә совет язычыларынын Низамнамәсиндә дейилир ки:

«Сосялизм реализми совет бәдии әдәбийятынын вә әдәби тәнгидинин әсас ярадыҹылыг үсулу олмагла сәнәткарлардан варлығы ингилаби инкишафда, дүзкүн, инандырыҹы, тарихи конкретлийи илә тәсвир етмәйи тәләб едир.

Бәдии тәсвирин бу доғрулуғу вә тарихи конкретлийиндә инсанларын идея җәһәтдән енидән гурулмасы вә сосялизм руһунда тәрбийә олунмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. Сосялизм реализми бәдии ярадычылығын, хүсуси олараг ярадычылыг тәшәббүсләринин мейдана чыхмасыны, чүрбәчүр нөвләрдән истифадә этмәсини тә'мин эдир».

Биз юхарыда Максим Горкинин, В. Маяковскинин вә башга совет сәнәткарларынын ярадычылығындан данышаркән, фәһлә синфинин мүбаризәләрини, инсан характерини онларын нечә вердикләрини тәһлил этдик. Ичтимаи әлагәләрлә дәринләшдирилән бу хүсусийиәтләр бизим мүасир совет язычыларымызын әсәрләриндә дә давам вә инкишаф эдир.

Инчәсәнәтин ени ярадычылыг үсулу олан сосялизм реализми инсанлары коммунизм руһунда тәрбийә эдиб, онларын шүурундакы капитализм галыглары илә мүбаризә этмәйи тәләб эдир. Бу ярадычылыг үсулу бүтүн әввәлки үсуллардан фәргли олараг язычыны һәр һансы бир мәһдудийиәтдән азад эдир, ән долғун, һәртәрәфли, там гәһрәман инсанларын сурәтләрини вермәк үчүн имкан ярадыр.

Һәгиги инчәсәнәт халг мәнафеи әсасында гурулан инчәсәнәтдир. Белә инчәсәнәт анчаг сосялист ингилабындан сонра өз инкишафыны тапа билмишдир. Һәгиги инчәсәнәтин бу хүсусийиәти сосялизм реализминин дә әсасыны тәшкил эдир. Башга сөзлә десәк сосялизм реализминдә язылмыш әсәрләр халгын малыдыр. Бу кими әсәрләр милйонлар үчүн язылдығындан, ондан даһа йүксәк бәдиилик, инандырычылыг, хәлгилик тәләб олунур.

Сосялизм реализми синфи дүнякөрүшү нөгтейи-нәзәриндән мәһдуд дейилдир. О, бүтүн зәһмәткеш бәшәрийиәтин сәадәтини нәзәрдә тутур. Онун тә'сир саһәси олдугча кенишдир. Бу җәһәт язычыдан һадисәләрә даһа дәриндән янашмағы тәләб эдир. Язычыны, ялныз реал варлығы садәчә экс этдирмәк дейил, эйни заманда варлыг әсасында онун кәләчәйини көстәрмәк үчүн дә руһландырыр.

Сосялизм җәмийиәти язычынын инкишафы үчүн тарихдә көрүлмәмиш яхшы шәраит яратмышдыр. Буна көрә дә бизим дөврүмүздә әдәбийятын, язычынын вәзифәси даһа мәс'улдур. Бу хүсусда М. Горки ени язанлара, мәктубунда белә дейир:

«Сиз бөйүк бир өлкәнин адамлары үчүн язырсыныз, сиз садә бир һәгигәти мөһкәм мәнимсәмәлисиниз: инсанлары бу вә я башга бир шейә өйрәтмәйән китаб йохдур».

Бу тәләб бизим дөврүмүздә әдәбийятын милйонларын малы олмасы хүсусийиәтиндән ирәли кәлир.

Күтләләр: бейнәлхалг пролетариатын гәһрәманлыг мүбаризәләрилә долу, коммунист партиясынын бөйүк, мүдрик гәһрәманлығыны экс этдирән, сосялизм гәләбәләри пафосу илә долу йүксәк бәдии гиймәтли бир әдәбийят тәләб эдирләр. Онлар охучуя дәрин бәдии зөвг верән, севинч вә хошбәхтлик, бизим тарихи ишләримиз уғрунда гүрур һиссләри оядан элә бир әдәбийят тәләб эдирләр ки, о, мүбаризә эдиб яратмаға, нөгсанларымызы вә инсанларын шүурундакы капитализм галыгларыны арадан көтүрмәйә көмәк этсин. Сосялизм бәдии әдәбийятынын да әзәмәти бурасындадыр.

Сосялизм реализминин әдәби инкишафымызда ролу олдугча бөйүкдүр. Онун яратдығы әдәбийятда партиямызын принсипләри әсас ер тутур. Бу җәһәт язычыдан сосялизм гуручулуғунун фәал иштиракчысы олмағы тәләб эдир. Бу тәләб ҮИК(б)П МК-нин 1932-чи ил 23 апрел тарихли гәрарында хүсуси олараг гейд эдилмишдир. М. Горкинин дедийи кими, Совет язычысы ялныз әдәбийятчы дейилдир, о, эйни заманда фәал бир ичтимаи ишчидир. Горки языр ки:

«Шәхсән мән һеч заман өзүмү «хүсуси олараг ялныз әдәбийятчы» һесаб этмәмишәм вә этмирәм. Бүтүн өмрүмдә бу вә я башга бир ичтимаи фәалийиәтлә мәшғул олмушам вә бу күнә кими онун чазибәсиндән узаглашмамышам. Чаван әдәбийятчылар тез-тез шикайәт эдирләр ки, «ичтимаи фәалийиәт хырда ишдир», һәддиндән артыг вахт алыр, ярадычылыг иши дүшүнчәсини позур вә с. Бу шикайәтләри мән дүз саймырам».

Совет әдәбийятында романтикадан да истифадә мүмкүндүр вә лазымдыр. Лакин бу романтика буржуа әдәбийятында олдуғу кими реализмә зидд бир романтизм дейилдир. Бу, бизим сағлам болшевик нийиәтимизә әсасланан, бу күнә истинад эдәрәк даһа хошбахт кәләчәк уғрунда инсанлары сәфәрбәрлийә алан ингилаби романтикадыр.

Пролетариат һеч бир заман хәял бәсләмәйин зиддинә олмамышдыр. Ленин йолдаш өйрәдирди ки, хәял бәсләмәк лазымдыр, хәял бәсләмәйи бачармаян коммунист яхшы коммунист дейилдир. Бу хәял инсанлығы даһа көзәл кәләчәк үчүн руһландыран вә реал зәминәси мөһкәм хәял олмалыдыр. Амма бу хәял мүчәррәд, реал һәятын инкишафындан кәнар көтүрүлән хәял олмамалыдыр. Бизим букүн бәсләдийимиз хәял сабаһын һәгигәтидир. Мәсәлән: бир нечә илә Минкәчевир гурулушу һәята кечәчәкдир. Минкәчевирин нечә олачағы, Азәрбайчана нә кими ениликләр кәтирәчәйи хүсусда язычы дүшүнүб әсәр яза биләр. Бу әсәр бу күнки сағлам хәялын сабаһки һәгиги гәләбәсинин ифадәси олур.

Совет әдәбийятындакы ингилаби романтиканын реал әсаслары мөһкәмдир, о да реализм кими инандырычыдыр. Ба-

хын Баки зиялыларынын һәлә 1939-чу ил 10 мартда Сталин йолдаша яздығы мәктубда Азәрбайчанын кәләчәйи һаггында нә дейилир:

Әсрләрин көрмәдийи иши көрүб бирчә күндә,
Һәркүн рапорт верәчәйик Сталинин өз өнүндә.
Көзүмүзүн габағына кәлир бизим хош кәләчәк;
Шушая вә Кәлбәчәрә дәмир йолу чәкиләчәк!
Динчәләчәк инсан оғлу Кәлбәчәрин нарзанында,
Ени гүввәт һисс эдәчәк варлығында, өз чанында,
Олмаячаг инсанларын зәррә гәдәр дәрди, гәми,
Чай кедәчәк өлкәләрә Ләнкәрандан кәми-кәми.
Минкәчевир эйләйәчәк юрдумузу чил-чирағбан,
Севинәчәк үрәйиндән күл әкиб күл дәрән бағбан,
Чевирәчәк сәһралары, сөнмәз ишыг дәнизинә,
Мат галачаг көйүн айы, күнү бизим ер үзүнә,
Илан, әграб кәзән ерләр дөнәчәкдир лаләзара,
Инсан бахыб дейәчәкдир о күн һара, бу күн һара!
Ени инсан әридәчәк дағы, дашы бир мум кими,
Дейәчәк ки, вармы дейин, бир юрд мәним юрдум кими!

Бу парчада көстәриләнләр букүн эйнилә йохдур. Лакин сосялизмдән коммунизмә тәдричән кечән халгымыз бир мүддәтдән сонра буларын һамысыны артыгламасы илә әлдә эдәчәкдир. Демәк хәял бәсләмәк, сабаһки һәгигәтләр һаггында бу күндән данышмаг лазымдыр, чүнки бу, охучунун тәрбийәсиндә, чәмиййәти ирәли апармагда мүһүм рол ойнайыр.

Бөйүк пролетар әдиби Максим Горки пролетар романтизми—ингилаби романтизм һаггында данышаркән беләдейир:

«Бизим инчәсәнәт варлыгдан юхарыда дурмалы вә инсаны ондан (варлыгдан) айырмаяраг варлығын йүксәклийинә галдырмалыдыр. Бу, романтизми ифадә этмәк дейилми? Бәли, әкәр ичтимаи гәһрәманлыг, әкәр ени һәят шәртләринин мәдәни-ингилаби ярадычылығы биздә тәзаһүр олунан руһ йүксәклийи шәклиндә мейдана чыхарса, о романтизм адлана биләр. Лакин шүбһәсиздир ки, бу романтизми Шиллер, Һүго вә символистләрин романтизми илә гарышдырмаг олмаз».

Ингилаби романтизм, сосялизм реализминин айрылмаз бир һиссәси олдуғундан ондаки тәрәннүм дә инандырычы олмалыдыр. Инандырычы олмаян, реал һәгигәтләрә истинад этмәйән романтизм ингилаби романтизм ола билмәз.

Нә үчүн буржуа чәмиййәтиндә романтизм илә реализм арасында яхынлыгдан даһа чох тәзад вардыр? Чүнки чәмиййәтин өзү зиддиййәтлидир, белә зиддиййәтләри онун өзү доғурур. Сосялизмдә исә вәзиййәт бамбашгадыр. Бурада һәяты идрак мәсәләсиндә буржуа чәмиййәтиндә олан әсас синфи зиддиййәтләр йохдур. Одур ки, реализм илә романтизм зиддиййәт йох, вәһдәт тәшкил эдир. Бу вәһдәтин доғмасы пролетариатын яранмасы илә әлагәдардыр.

Сосялизм реализминин мейдана чыхмасы тарихи дә пролетариатын сосялизм уғрундаки мүбаризәси илә бағлыдыр.

Сосялизм реализми үсулу сосялист сәчиййәли адамлары ингилаби шәраитдә тәсвир этмәйи тәләб эдир. О варлығa һәм реалист, һәм дә романтик мүнасибәт бәсләмәк әсасында гурулмушдур.

Мүасир гәрб язычылары реализмдән әл чәкдикләри, һәгигәтдән үз чевирдикләри, идеализмә мейл этдикләри һалда бизим әдәбийятымыз реализм ән'әнәләринин ардычыл мүдафиәчисидир.

Сосялизм реализми варлығы фасиләсиз инкишафда тәсвир эдир. Сталин йолдаш өйрәдир ки:

«Бизим вәзифәмиз һәяты онун дағылмасы вә яранмасы илә бирликдә көрмәк вә өзүмүзә һәятда нәйин дағылдығы вә нәйин ярандығы суалыны вермәкдән ибарәтдир» (Сталин, Әсәрләри, чилд I, сәһ. 298).

Сталин йолдаш бизә керийә дейил, ирәлийә бахмағы өйрәдир. Мәһз бу ирәли бахмаг ингилаби романтиканын әсасыны тәшкил эдир. Бу романтика һәят вә гәһрәманлары мүчәррәд шәклиндә дейил, букүнүн сабаһы кими, инандырычы бир сурәтдә тәсвир эдир,

ӘДӘБИ НӨВЛӘР—ЖАНРЛАР

Бәдии әсәрләр бир нечә нөвдә олур. Эйни бир язычынын ярадычылығында гурулуш чәһәтдән бир-биринә бәнзәмәйән әсәрләрә раст кәлирик. Мәсәлән: Чәфәр Чабарлынын «Гыз галасы», «Фирузә», «Бир сән идин» вә «1905-чи илдә» әсәрләрини көтүрсәк, буларын һамысы гурулуш чәһәтдән фәрглидирләр. Бу чәһәтләрә бүтүн язычыларын әсәрләриндә диггәт этдикдә бир сыра әсәрләрин гурулуш, сурәт яратмаг нөгтейинәзәриндән бир-биринә яхын олдугларыны көрүрүк. Бу кими сәчиййәви чизкиләри яхын олан әсәрләри бир ад алтына алдыгда әдәби-бәдии әсәрләрин үч нөвү олдуғуну дейә биләрик: эпик әсәрләр, лирик әсәрләр, драма әсәрләри.

Эпик әсәрләр. Эпос, лүғәтчә һекайә, нағыл этмәк демәкдир. Эпик әсәрләрдә язычы, инсанлар вә һадисәләр һаггында сөйләмәк, нағыл этмәк йолу илә варлығы тәсвир эдир. Бурада характерләр мүәййән вә этрафлы, һадисәләр исә тамамланмыш бир шәкилдә тәсвир эдилмәлидир. Эпик әсәрләрдә һадисәләр мүәййән бир системдә, сүжет хәтти бирлийиндә верилмәлидир. Эпик әсәрләрдә сүжет, әһвалат нәзә-

рә чарпан әсас нишанәдир. Белә әсәрләрдә тип, һадисә, мүбаризә вә әһвалат верилмәлидир. Эпик әсәрләрдә язычы объектив варлығы, һәяты тәсвир вә ифадә эдир.

Эпос сөзүнүн башга бир мә'насы да вардыр. Бә'зән шифаһи халг гәһрәманлыг нағылларыны, дастанларыны белә адландырырлар. Мәсәлән: «Короғлу эпосу» кими.

Лирика. Лирик әсәрләрдә һәятын, варлығын язычыда оятдығы тә'сирләр, дахили дуйғулар, һәйәчанлар верилир.

Эпик әсәрләрдә исә язычынын шәхси лирик чыхышлары дейил, тәсвир олунан типин вә я һадисәнин өзү әсас планда иди. Лирикада нисбәтән даһа чох һисс, һәйәчан, инсанын дахили аләми көзә чарпыр. Лирикада һисс вә һәйәчанлар, әсәрин чаныны тәшкил эдир.

А. С. Пушкинин «Евкени Онекин»и, Сәмәд Вурғунун «Комсомол поэмасы» эпик әсәрләрдир. Бурада типләр, сурәтләр инкишаф этдийи һалда бу әсәрләрин мүхтәлиф ерләриндә мүәллифләрин шәхси чыхышларына—лирик рич'әтләринә дә раст кәлирик. Лакин һәмин мүәллифләрин «Кәнд» (Пушкин), «Ядыма дүшдү» (С. Вурғун) адлы шеирләриндә исә илк планда өз һисс вә һәйәчанлары ифадә эдилмишдир.

Лирик әсәрләрдә язычы варлығы билаваситә мүшаһидәчи кими вермир. Варлыг, язычыда оятдығы тә'сир вә дуйғулар сүзкәчиндән кечириләрәк верилир. Пушкинин «Сибирә мәктуб», «Чаадаевә» әсәрләри, Фүзулинин бүтүн гәзәлләри, Сәмәд Вурғунун «Сәадәт нәғмәси», «Салам», «Күнәшин кешийиндә» шеирләри көзәл лирик әсәрләрдир.

Бә'зән лирикада шаир өз һиссийяты даирәсиндә дәрин ичтимаи-сияси фикирләр дә верир. Сабир:

Сейли-гәм эйлә тәмәввүчлә алыб деври-бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәряда дурар,
Нә гәм, уғратса да бир күн мәни ифная заман,
Мән кедәрсәмсә мәрамым енә дүняда дурар.

дейәркән ялныз шәхси һиссләрини дейил, эйни заманда XX әсрдә демократик фикирли адамларын вәзиййәтини үмумиләшдирилмиш һалда ифадә этмишдир.

Бә'зи лирик парчалар да вардыр ки, онларда күлә, чичәйә, бүлбүлә, дағә, даша хитаб олунур. Белә әсәрләрдә дә язычынын һәята мүнасибәти өзүнү көстәрир. Айдын мәсәләдир ки, лирик шаир өз һисс вә һәйәчанларыны ифадә этмәклә һәяты әкс этдирир. Одур ки, лирик әсәрләрин тәһлилиндә ики чәһәти нәзәрдә тутмаг лазымдыр:

1) Язычыда бу вә я башга һисси доғуран һәяти һадисәни,

2) бу һадисәнин нә гәдәр дүз вә я янлыш ин'икас эдилдийини. Мәсәлән:

Көрмә.—Баш үстә, юмарам көзләрим
Динмә.—Мүтиэм, кәсәрәм сөзләрим.
Бир сөз эшитмә.—Гулағым бағларам.
Күлмә.—Пәки, шамү-сәһәр ағларам.
Ганма.—Бачармам, мәни мә'зур тут.
Бөйләчә тәклифи-мәһалы унут.
Габили-имканмы олур ганмамаг?
Мәчмәри-нар ичрә олуб янмамаг?

(Сабир)

Сабирдә бу фикри доғуран һадисә XX әср буржуа мүлкәдар ағалығынын ганунсузлуглары, бу гурулушун тәрәггипәрәст адамлары сусдурмаға чалышмасы, зүлм, әсарәти вә һагсызлығыдыр. Шаир, о чиркин гурулушу чох доғру анламыш вә она гаршы өз мүнасибәтини билдирмишдир.

Лирик әсәрләр эпик әсәрләрә нисбәтән даһа йығчам, даһа конкрет вә һәчмчә кичик олур. Лирик әсәрләрдәки тәсвирә язычынын хәялы, һәйәчанлары даһа чох әлавә эдилир. Ялныз тәсвир характери дашыян шеирләр ритмли, гафийәли, вәзнли дә олмуш олса, онда шаирин йүксәк һисс вә һәйәчаны верилмирсә лирик сайылмаз, охучуя да тә'сир бағышламаз.

Лирики-эпик нөв. Биз лирикадан бәһс эдәркән көстәрдик ки, лирик шаир һадисәләри вә инсанлары тәсвир дейил, ән чох онлар һаггында өз һисс вә һәйәчанларыны билдирмәклә мәшғул олур. Амма бир сыра әсәрләри тәһлил этдикдә биз чох заман бу көстәрдикләримизә уйғун кәлмәйән парчалара раст кәлирик. Шеир илә язылмыш элә әсәрләр вар ки, орада сәнәткар әһвалат да верир, типләрин, һадисәләрин тәсвиринә дә кениш ер верир. Мәсәлән: Пушкинин «Руслан вә Людмила» әсәри, Сәмәд Вурғунун «26-лар» поэмасы кими. Әсасән эпик әсәрләрә дахил олан бу поэмаларда бир сыра лирик моментләр вардыр. Белә әсәрләрә л и р и к и-э п и к ә с ә р л ә р дейирләр. Чүнки бурада һәм эпик әсәрләрә, һәм дә лирик әсәрләрә хас олан чәһәтләр вардыр.

«26-лар» поэмасындан бә'зи мисралар кәтирәк:

Үзүндә фыртына, синәсиндә ган,
Дейир сон сөзүнү йолдаш Шаумян:
«Сиз эй Авропанын чаһанкирләри,
Тарихин меһвәри дөнәндән бәри,
Гулдур палтарына бүрүндүнүз сиз,
Будур өлүмүнүз, ачизлийиниз.
Бу гырғын, бу һүчум, бу өлүм, бу ган
Тутуб әсрләрин даш яхасындан
Чаваб истәйәчәк.

О заман һәят,
Әлләрдә титрәйән гызыл плакат,
Интигам сәсилә тапачаг сизи,
Тарих динләйәчәк мәһкәмәнизи»...
«Әлвида әй Баки, эшит әй Баки!
Бу гум чөлүндәки, бийабандакы,
Сәнә гурбан кедән 26-лар,
Дөйүш күнләриндән галыр ядикар»
Дейир Мәшәдибәй алнында вүгар.
Онун ипәк кими тәбиәти вар.

(С. Вургун)

Шаир өз гәһрәманларынын өлүм вахты әсас хүсусиййәтләрини, нитгләрини тәсвир этмәклә, эйни заманда да һадисәйә өз һисс вә һәйәчанларыны белә ифадә эдир:

Сиз эй коммунанын илк гурбанлары,
Тарихин гочаман гәһрәманлары.
Дүня дедикләри дөйүш мейданы,
Дәнизләр гәдәрдир инсанын ганы.
Бу гумлу чөлләрдә, бийабанда сиз
Өлдүнүз ганунсуз вә мәһкәмәсиз.
Дүшүнән бейниниз торпаға дөндү.
Йохса үфүгләрдә күнәшми сөндү?!
Хейир! Сәһв эләдим, сиз парладыныз.
Галын китабларда дурур адыныз.
Яшадыр зәвг алан бир инсанлығы.
Биз сиздән өйрәндик гәһрәманлығы.
Сизи унутмады бу торпаг, бу ер,
Охуян комсомол, язан пионер,
Алгышлар көндәрир ирадәнизә,
Шаир дә көз гоюб абидәнизә,
Чатыб гашларыны хәяла далыр.
Сиз кәнчләширсиниз, тарих гочалыр...

Шаир бурада кениш вә этрафлы тәсвирә, тәфсилата гачмыр. Аз сөзлә чох фикир ифадә эдир.

Белә әсәрләрә чох заман поэма дейилир ки, бу хүсусда эпик әсәрләрин нөвләри бәһсиндә кениш данышачағыг.

Драма. Драма лүғәт мә'насында һәрәкәт демәкдир. Сәһнәдә тамашая гоюлмаг үчүн язылмыш бәдии әсәрләрә д р а м а дейилир. Драма нөвләри даһа чәтин, даһа мүрәккәбдир. Чүнки, поэмая, романа, һекайәйә нисбәтән о мәшһурдур. Драмада башга нөвләрдә олдуғу кими мүфәссәл данышыглар, тәсвирләр йохдур. Орадаки һадисәләр мүәййән заман ичәрисиндә гуртармалыдыр. Драма әсәрләри сәһнәдә көстәрилмәк үчүн язылан әсәрләр олдуғундан язычы сәһнәнин бир чох тәләбләрини нәзәрдә тутмалыдыр. Сәһнәдә верилән һадисәләрин изаһында ялныз артистләрин данышығы дейил, онлары сәһнәдә әһатә эдән шәраитин (декарасия, ишыг вә с.) дә бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Сәһнәдәки данышыг ики шәкилдә ола биләр: монолог, диалог.

Монолог артистин тәкликдә данышдығы нитгдир. Бурада натиг, гаршысында дуран башга бир шәхсә мүрачиәт этмир, бә'зән өзү-өзүнә суаллар вериб өз севинчини, кәдәрини ифадә эдир.

Д и а л о г (м ү к а л и м ә) исә ики вә я даһа чох типин бир-бирилә данышығыдыр. Диалогун әсасыны сорғулар, суаллар, чаваблар, мүбаһисәләр тәшкил эдир. Мәсәлән:

— И б р а һ и м х а н—Вәзир! Әлиндәки о әса нәдир?
В а г и ф—Екатеринадан бир һәдиййәдир.

(С. Вургун).

Драмада аз сөзлә чох фикир вермәк, мә'налы һәрәкәт зәруридир. Бурада бә'зән бир фикри: әл-үз һәрәкәтләри, данышығын аһәнки, сәс тамамлайыр. Бә'зән бу һәрәкәтләр сөзләри дә әвәз эдә билир. Мәсәлән, сәһнәдә «разысанмы?» суалынын чавабы артист тәрәфиндән әл, үз, баш һәрәкәтләрилә верилә биләр.

Драма әсәрләриндәки мәтн ики ерә бөлүнүр: 1) гәһрәманларын нитги, 2) ремаркалар (режиссора аид олан көстәришләр). Ремарка һәм данышан гәһрәманлара (нечә данышмаг, нечә һәрәкәт этмәк) һәм дә декорасияя (декорасия нечә гурулмалы, сәһнәдәки шейләр нечә гоюлмалы) аид ола биләр.

Сәһнә әсәрләриндә заман мәсәләси хүсуси нәзәрә алыныр. Әкәр бир драма әсәринин охунмасы бир ярым вә я ики саат вахт апарырса, о, сәһнәдә 4—5 саат вахт алыр. Чүнки сәһнәдә, сөзләрин дейилмә сүр'әти, һәрәкәтләр оху заманы эйни вәзиййәтдә олмур.

Драма әсәрләри пәрдәләрә вә пәрдәләр шәкилләрә, шәкилләр кәлишләрә бөлүнүр. Театрларда пәрдәләри бир-бириндән тәнәффүсләр васитәсилә айрырлар.

Әсәрин пәрдәләрә бөлүнмәси тәсадүфи бир шей дейилдир. Драматург әсәри пәрдәләрә айыраркән кәлиши көзәл һәрәкәт этмир, о гаршысына мүәййән мәгсәд гоюр.

Әсәрин һәр бир пәрдәси вә шәкли үмуми ана хәтти илә әлагәдар олмалыдыр. вә тамашачыя идеяны ачмагда көмәк этмәлидир. Бә'зән бир пәрдәдә верилән материаллар мәканын дәйишмәсини тәләб эдир. О заман һәр пәрдә ики вә я үч шәклә бөлүнүр.

Типләрин сәһнәйә кәлмәсинә кәлиш дейирләр. Иштирак эдән типләрин данышмасына реплика дейилир.

Драма әсәрләри әянилийи, йә'ни бәрәсиндә данышылан һәр бир шейин көстәрилмәсини тәләб эдир. Бә'зән сәһнә әсәрләриндә тамашачынын көзү габағында олмаян, лакин әсас хәтт илә әлагәдар олан сәһнә харичиндәки һадисәләрдән вә яхуд типләрдән бәһс олунур. Белә һаллар әсәрләрдә аз олмалыдыр.

Драма әсәрләри һәм шеир, һәм дә нәср илә языла биләр.

257—7

ДРАМА ӘСӘРЛӘРИНИН ГУРУЛУШУ

Мүгәддимә (экспозисия). Мүгәддимә драма әсәринин биринчи пәрдәсиндән башлайыр. Охучуну вә я тамашачыны һадисәләрин үмуми вәзиййәти, мәкан вә шәраити илә таныш едән, бир-бири илә мүнасибәтини көстәрән бәдии һиссәйә әсәрин мүгәддимәси дейилир. Бу, я типләрин данышығы вә яхуд һадисә, заман һаггында язычынын тәсвири илә башлая биләр. Һәр һансы бир драма әсәринин бу һиссәси гыса олур.

«Һачы Гара» әсәринин илк сөзләриндән бизә бәлли олур ки, Һейдәр бәй нечә адамдыр, о дөврүнә нечә мүнасибәт бәсләйир. Биз онун сөзләрилә началник, Һачы Гара, Сона ханым вә башга сурәтләри дә таныйырыг.

«Һачы Гара» әсәринин әсас сурәтләри Һейдәр бәй, Һачы Гара, Сона ханым, началникдир ки, биз әсәрин илк башланғычындан буну һисс эдирик. Һачы Гара өзү исә икинчи пәрдәдән, Сона ханым икинчи шәкилдән, началник бешинчи пәрдәдән көрүнсәләр дә биз мүгәддимәдә онлар һаггында мә'лумат алыб һадисәнин нечә давам эдәчәйи илә марагланырыг.

Мүнагишәнин инкишаф этдирилмәси. Драма әсәрләри мүбаризәдән ибарәт олур. Бу мүбаризәнин әсас әһвалаты типләр арасындакы зиддиййәт, мүнагишә әсасында тәдричән инкишаф этдирилир. «Вагиф» п'есиндә Вагифлә Ибраһим хан арасында зиддиййәтин башланмасы әсәрин илк шәклиндән бәлли олур:

Видади

Яхшы нә тапмысан о сарайлардан,
Сон ки, зәвг алырсан, көзәлдән, ярдан.

Вагиф

Бир дә мән олмасам ган чыхар дизә,
Гушлар да ағлаяр элләримизә.
Хан мәндән утаныр, чәкинир бир аз,
Мән кетсәм гырғынын һесабы олмаз.
О, бә'зән гудуруб йүйүрән заман,
Мәнәм зәнчирини дартыб бағлаян.

Охучу сөздә дейилән бу мүбаризәнин ишдә давамыны көзләйир. Икинчи пәрдәдә бәлли олур ки, Вагифлә Ибраһим ханын арасында давам эдән зиддиййәт һеч дә шәхси мәсәлә дейилдир. Элдарын тоя кәлмәси, хана баш әймәмәси, Вагифин она этдийи һөрмәт бу зиддиййәтин ачылмасына, ашкар давам этдирилмәсинә сәбәб олур:

Хан

— Вәзир, чобан-чолуг мәчлисидир бу?

Вагиф

— Дүзү көзләмәздим, һеч сиздән буну.

Хан

— Нечә көзләмәздин, лап ерсиз, наһаг:
Йох бир, баша кечсин чийниндә чомаг.

Вагиф

— Әзиз гонағымдыр, достумдур Элдар.

Хан

— Ханын һүзурунда нә өлүмү вар.
Гудуртдун буплары доғрудан да сән,
Бәлкә дә өзүнсән она дил верән...

Вагиф

— Хейир, янылдыныз, она дил верән,
Көзүйлә дүнядa аловлар көрән,
Кәндистан еридир, бәли кәндистан,
Бә'зән танрыя да ағ олур инсан.

Башланан бу зиддиййәт кетдикчә кәскин шәкил алыр. Вагиф вәзирликдән чыхарылмаг «горхусу» гаршысында галыр, онун гадығыны хан алдадыр вә с.

Әсәрдәки зиддиййәт вә я мүнагишә ики вә даһа чох шәхс арасында давам эдә биләр. Вагиф әсәриндә Вагифлә хан, шаһ, Шейх арасында, Элдарла шаһ арасында, хан илә шаһ арасында зиддиййәт инкишаф эдир.

Үмумиййәтлә чәмиййәтдәки синфи зиддиййәтләрдән мөвзу алан драма әсәрләри бизим сосялизм чәмиййәтимиздә өз мүнагишә мәнбәини дәйишдирир. Мә'лумдур ки, бизим индики чәмиййәтимиздә кечмиш буржуа чәмиййәтиндә олдуғу кими синфи зиддиййәтләр йохдур. Бәс совет һәятындан алынмыш драмада мүнагишә вә зиддиййәт нәйин үзәриндә гурулмалыдыр? Бу, әсасән тәнгид вә өзүнүтәнгид шәклиндә верилә биләр. Чүнки Сталин йолдаш бизи өйрәдир ки, тәнгид вә өзүнүтәнгид партиямызын фәалиййәтинин әсасы, совет һакимиййәтини мөһкәмләндирмәк васитәси, кадрлары тәрбийә этмәк үсулунун чаныдыр.

Бүтүн бунлардан башга юхарыда данышдығымыз дүйүмүн бағланмасы, ачылмасы вә сон инкишаф нөгтәсинә чатдырылмасы да драма әсәрләриндә хүсуси ер тутур. Драма әсәрләриндә әһвалат тәдричи инкишаф йолу илә, бәситдән мүрәккәбә доғру кедир вә әсәрин ахырында һәлл олунур.

Бәдии әсәрләрин нөвләриндән данышаркән гейд этмәлийик ки, истәр лирик, эпик, истәрсә дә драма әсәрләри тарихи бөлкүйә дахилдир. Йә'ни бунларын һәр бири тарихин мүәййән дөврүндә әмәлә кәлмишдир. Она көрә дә һәр һансы бир

нөв инкишаф этдирилир, дәйишдирилир. Бу нөгтейи-нәзәрдән ялныз драма әсәрләрини нәзәрдән кечирсәк гәдим драмаларла мүасир драма әсәрләри арасында бөйүк фәргләрин олдуғуну көрәрик. Бу фәргләр мөвзу, гурулуш, шәкил вә с. бу кими ҹәһәтләрдә өзүнү көстәрир.

ЭПИК ӘСӘРЛӘРИН НӨВЛӘРИ

Эпик нөв ады алтында таныдығымыз әсәрләрин өзләри дә мүәййән шәкилләрдә мейдана чыхыр. Биз эпик әсәрләрин әсас чизкиләрини: тамамланмыш типләрин тәсвирини, мүәййән сүжет системинә малик олмасыны, һазырлығын кениш тәсвирини, тәһкийә үсулуну гейд этмишдик. Айдын мәсәләдир ки, сүжет садә вә мүрәккәб ола биләр, типләрин тәсвири йығчам вә кениш верилә биләр. Бүтүн бунлар көтүрүлән мөвзуун садәлийиндән, мүрәккәблийиндән, типләрин әсәрдәки мөвгеиндән асылыдыр. Она көрә дә нағыл эдилән һадисә я мүрәккәб вә я да садә гурулушда верилир. Одур ки, эпик әсәрләр сырасына дахил олан жанрлар—тәмсил, һекайә, повест, роман, очерк вә с. бир-бириндән мүәййән хүсусиййәтләрлә фәргләнир.

Тәмсил. Эпик әсәрләрин ибтидаи шәкилләриндән бири тәмсилдир. Һәлә гәдим юнан әдәбиййатында бу нөв вар иди. XVII—XVIII әсрләрдә бу нөв инкишаф этдирилмәйә башлайыр. Тәмсил әксәрән рәвайәт вә нағыл эдилмә йолу илә яраныр. О, аллегорик тәрздә, әксәрән шеир илә язылыр. Тәмсилдә өйүд, нәсиһәт йолу илә пис хасиййәтләр ярамаз ҹәһәтләр тәнгид эдилир, бә'зи һалларда сатирая тутулур.

Тәмсилдә иштирак эдән типләр әсасән һейванлар вә чүрбәчүр шейләр симасында алыныр, онлара нитг верилир вә онлар шәхсләндирилир. Бә'зи тәмсилләрдә инсан сурәтләри дә иштирак эдир.

Тәмсилин әввәлиндә вә я сонунда чыхан әсас әхлаги, тәрбийәви фикир бә'зән язычы тәрәфиндән верилир. Мәсәлән: «Гарға вә түлкү» әсәринин ахырында мүәллиф дейир:

Олмасайды ҹаһанда сарсаглар,
Ач галарды йәгин ки, ялтаглар.

(Сабир).

вә яхуд «Гарынча» тәмсилиндә шаир гарынчаларын бирлийиндән данышараг беләә бир нәтиҹә чыхарыр:

Кишиләр һиммәти дағы гопарыр,
Киши ол, дағ гопар һәмиййәт илә.

(Сабир).

Буржуа-мүлкәдар ҹәмиййәтиндә, о ҹәмиййәтин чиркинликләрини ифша этмәк мәгсәдилә Крылов, Закир, Сейид Әзим Ширвани, Сабир, Аббас Сәһһәт, Абдулла Шаиг тәмсил нөвүндә гиймәтли әсәрләр язмышлар.

Мүхтәлиф синиф язычыларында тәмсилин мәзмуну вә сәҹиййәси дәйишир. Бу нөвдән истифадә эдән совет язычыларынын әсәрләриндә мүһүм планда: сияси айыглыг, халга хидмәт дуйғусу, ичтимаилик, халг дүшмәнләри илә мүбаризә верилир.

ҺЕКАЙӘ. НОВЕЛЛА. ПОВЕСТ.

Һекайә. Һәчмҹә чох да бөйүк олмаян, тәсвир эдилән һадисәни нағыл, тәһкийә үсулилә верән әсәрләрә **һекайә** дейирләр. Һекайә ялныз һәчм илә өлчүлмүр. Биз балача һәчмдә олан эл нағылларына, әфсанәләрә, ләтифәләрә раст кәлирик ки, онлара һекайә демәк олмаз.

Роман узун бир дөврү, гәһрәманын ушаглығындан башламыш гоҹалығынадәк кечирдийи һәяты, бир сыра эпизодик һадисәләри вә типләри там кенишлийи илә тәсвир эдирсә, һекайәдә бу йохдур. Һекайәдә һәятын айры-айры ҹәһәтләриндән анҹаг әсас бир һадисә көтүрүлүб тәсвир эдилир. Бә'зән гәһрәманын һәятынын бир моменти я бир тәрәфи тәсвир олунур. Бурадаки типләр, тәбиәт тәсвирләри, риҹ'әтләр кенишлийи илә верилмир. Һекайәнин сүжет гурулушу олдугҹа йығҹамдыр. Онун әһатә этдийи типләр, тәсвир этдийи һадисәләр ичәрисиндә анҹаг бири әсас көтүрүлүр. Сүжет бир хәтли олур. Әсас әһвалатдан кәнара чыхылмыр. Мәсәлән: Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Уста Зейнал» һекайәсиндә бир нечә тип иштирак эдир. Лакин бизим нәзәримиздә ән чох ҹанланан Уста Зейнал сурәтидир. Биз онун тәнбәллийини, бошбоғазлығыны, диндар вә авамлығыны көрүб күлүрүк. Бу һекайәдә Уста Зейналын бүтүн һәяты верилмир. Биз ону ялныз Мүгдуси Акопун эвиндә ишләркән таныйырыг. Ондан габагкы вә сонраки ишләри исә бизә бәлли дейилдир.

Һекайә мөвзу ҹәһәтдән мүхтәлифдир. Аилә һәяты, психоложи моментләр, тарихи бир эпизод, севки, гәһрәманлыг мөвзуларында язылмыш һекайәләр вардыр.

Азәрбайҹан әдәбиййатында һекайә әсасән XIX әсрдән башламышдыр. Исмайыл бәй Гуткашынлынын «Рәшид бәй вә Сәадәт ханым», М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәриндән сонра мәшһур һекайәләр язан Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, Сүлейман Сани олмушдур. Азәрбайҹанда совет һакимиййәти гурулдугдан сонра һекайә жанры даһа да кениш яйылмыш вә Ҹәфәр Ҹабарлы, Әбүлһәсән, Мир

Чәлал, Сүлейман Рәһимов, Сабит Рәһман кими насирләр тәрәфиндән бир сыра ени һекайәләр язылмышдыр.

Новелла. Новелла адланан нәср әсәри дә һекайә демәкдир. Новелла илә һекайәнин әсас фәрги сонлугдадыр. Йә'ни новелланын сону көзләнилмәз бир шәкилдә гуртарыр. Мисал үчүн Чеховун «Дәһшәтли кечә» һекайәсини көтүрәк. Бурада ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул олан бир дәстә зиялы тәсвир эдилир. Онлар дини мүбаһисәдән сонра ичласдан чыхырлар. Кечәдир, яғыш яғыр... Онлардан бири өз эвинә кәлир, гапыны ачыб ичәри кирдикдә эвин ортасында бир табут көрүб гачыр... Бир мүддәт яғышын алтында галдыгдан сонра бир дә гайыдыр, табутун олдуғуну йәгин этдикдә бир даһа эвә кирмир. О, яхын йолдашларындан биринин эвинә кедәрәк онларда галмаг истәйирсә дә ону эвдә тапмыр. Ачарын ерини билдийиндән гапыны ачыб ичәри кирир. О, бурада да көзләринә инана билмир: эвин ортасында бир табут вардыр... О, башга бир йолдашынын янына кедир. Гапыя чатаркән эвинә кеч кәлән бу йолдашынын бағыртысыны эшидир; бунун да эвиндә табут вардыр... Новелланын сонуна яхынлашырыг, лакин табут мәсәләси айдын дейилдир. Достлар табуту ярдырдыгда белә бир мәктуба раст кәлирләр: «Мөһтәрәм достлар, билирсиниз ки, биз бурада еканә табут усталарыйыг. Һөкумәт дүканымызда ахтарыш апарачағындан биз табутларын сайыны аз көстәрмәк мәгсәди илә онлары сиз кими яхын достларын эвиндә кизләтдик. Яхшы сахламағынызы рича эдирик...»

Новелладан тәләб олунан көзләнилмәйән нәтичә дә будур. Новеллая чох заман кичик һекайә дә дейилир. Кичик һекайә даһа мәс'улиййәтли, даһа чәтин бир шәкилдир.. Бунун дил хүсусиййәтләри һаггында М. Горки белә языр:

«Дилә гәнаәт вә дилдә там дүзкүнлүк көзләмәк, дили мүвәффәгиййәтсиз, габа ерли шивәчиликдән, ерли ләһчәләрдән, һәмчинин кәнчләрин бәдиийят адына дилә күчлә кәтирдийи, мәсәлән «ябани күл һийләкарчәсинә чичәкләнмишди». «сәс маскаланмыш силлә кими мөһкәм сәсләнирди», «күллә сәси көрүнмәз иди» кими кәлмә оюнбазлығындан тәмизләмәк лазымдыр.

Дилин дүзкүнлүйү вә йығчамлығы һәр шейдән әввәл лазымдыр. Анчаг бу шәрти көзләмәклә габарыг вә мүчәссәм сурәтдә дәрк олуна билән сурәт яратмаг олар. Мән бунун тәзә сөһбәт олмадығыны билирәм, лакин бунун һәлә мәнимсәнилмәдийини дә яхшы билирәм».

(М. Горкинин «Кичик һекайә һаггында» язычы Павленкоя яздығы мәктубундан).

Новеллада тәсвир эдилән һадисәләр реал һәятдаки кими олмая да биләр. Язычы һәятда көрдүйү бир әһвалаты өз истәдийи кими артырыб әксилдәрәк, новелла ярада биләр. Новелланын әсил хүсусиййәти мараглы олмасы вә гурулушу илә охучуда интизар доғурмасындадыр. Рус әдәбийятында Чеховун мараглы новеллалары олдуғу кими Азәрбайчан әдәбийятында да Чәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев вә Мир Чәлалын яхшы новеллалары вардыр.

Новелла нөвүнүн гурулуш хүсусиййәти илә таныш олмаг үчүн Мир Чәлалын «Бадамын ләззәти» адлы әсәрини нәзәрдән кечирәк.

Әввәлә «Бадамын ләззәти» сәрлөвһәсинин өзү охучунун көзләмәдийи мөвзудан бәһс эдир. Охучу бадамдан бәһс олуначағыны күман этдийи һалда Бадам хала илә таныш олур. Биз онун сечки мәнтәгәсиндән мәктуб алмасыны, өмрүндә биринчи дәфә йығынчаға кетмәсини, совет сечки ганунунун вәтәндашлара вердийи һүгугларла гоча гарынын марагланмасыны, онун бу мәсәләләр әтрафында оғлуна мүхтәлиф суаллар вермәсини, нәһайәт депутатлыға намизәд көстәрәнләр мәчлисинә чағырылдыгдан сонраки вәзиййәтини вә с. бөйүк бир марагла охуюр, әсил мәсәләни—Бадамын ләззәтини көзләйирик.

Бадам хала йығынчагда фәал иштирак эдир, онун мараглы вә мә'налы чыхышыны һамы алгышлайыр, гадын дәрин бир ичтимаи ифтихар һисси илә севинир. Беләликлә язычы истәдийи фикри охучуя белә мараглы бир гурулушда чатдырыр.

Повест. Повест бөйүк һекайәдир. Әкәр юхарыда дедышдығымыз һәчм мәсәләси илә повести дә шәрти олараг айдынлашдырачаг олурсаг дейә биләрик ки, повест һекайә илә роман арасында, орта һәчмдә язылмыш эпик әсәрләрә дейилир. Повест бөйүк һекайәдир. Ондакы эпизодларын сайы романа нисбәтән аз, һекайәйә нисбәтән чох олур.

А. С. Пушкинин «Дубровски», М. Горкинин «Мәним йол йолдашым» әсәрләри повестә мисал ола биләр.

Азәрбайчанда биринчи дәфә повест язан М. Ф. Ахундов олмушдур. Онун «Алданмыш кәвакиб» адлы әсәри яхшы бир повестдир.

М. Ф. Ахундовдан сонра Чәлил Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы мәшһур повестини язмышдыр.

Азәрбайчан совет әдәбийятында бу нөв даһа чох инкишаф этдирилмиш, Һ. Меһдинин «Фәряд», Сүлейман Рәһимовун «Медалйон», «Торпағын сәси» кими повестләри яранмышдыр.

Очерк. Очеркдә һәятда олан фактик бир һадисәнин вә я бир инсанын сәчиййәви чәһәти тәсвир эдилир. Бурадакы шәхсиййәтин мүәййән иши, тәчрүбәси, һәятда башына кәлән конкрет сәркүзәшт гыса сурәтдә көстәрилир. Бүтүн бунлар бәдии дилдә, образлы бир шәкилдә верилмәлидир. Һекайәдә олдуғу кими очеркдә дә бәдиилик принсипи көзләнилмәлидир. Очерк дә бәдии әсәрдир.

Һекайә илә очеркин әсас фәрги онларын һәяти һадисәләрә мүнасибәтләри илә изаһ эдилә биләр. Һекайәчи һәятда көрдүйү балача бир һадисәни өз ярадычылыг хәялы илә зәнкинләшдириб бир әсәр ярада биләр. Очеркчинин вәзифәси исә белә дейилдир. Онун вәзифәси реал һәятдакы бу вә я башга бир һадисәни фактик оларағ, өз сәчиййәви чизкиләри илә охучуя чатдырмагдыр. Шүбһәсиз бурада да язычынын ярадычылыг хәялы иштирак эдир. Мәсәлән: Бәсти Бағырованын һәятындан очерк язан бир язычы ону башга бир районда олан колхоз тарласы гәһрәманы илә мүгайисә эдә биләр, онлары очеркдә гаршылашдырыб данышдыра биләр... Шүбһәсиз бу, язычынын хәялы илә олур. Лакин язычы бурада һадисә вә фактлары истәдийи кими уйдурараг, артырыб-әксилдә билмәз. Нүмайишдән очерк язан язычы, нүмайишдә иштирак эдәнләрин сайыны вә я тәркибини өзүндән уйдура билмәз.

Очеркләрдә һәятын мүһүм саһәләри әкс этдирилмәлидир. Мәсәлән, Бакыдә яшаян бир охучу үчүн Минкәчевир гурулушунун айры-айры саһәләрини әһатә эдән бәдии очеркләрин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Баки фәһләләринин гәләбәләрини әкс этдирән очеркләрә исә районда чалышан колхозчуларын бөйүк эһтиячы вардыр. Демәк бәдии очерк үмуми һәятымызын айры-айры саһәләриндәки мүһүм мәсәләләри ишыгландырмаг, бәдии шәкилдә охучуя чатдырмаг үчүн ән дәйәрли бир васитәдир. Очерк үчүн сечилән мөвзуда һадисәнин һәяти олмасы әсасдыр. Типләр, гәһрәманлар. һәятда олдуғу кими, өз ад, фамилиялары илә дүрүст верилир.

Очерк нөвүндә дә типик һадисәләрин сечилмәси, үмумиләшдирилмәси зәруридир. Мәсәлә бурасындадыр ки, бүтүн бунлары очеркчи һекайәчидән фәргли оларағ башга шәкилдә верир. Язычы бир һекайәдә бир типин хүсусиййәтләрини вермәк үчүн онларча типи нәзәрдә тутур, онларын әсас чәһәтләрини бир тип симасында чәмләшдирир, үмумиләшдирир. Очеркчи исә, буну этмир. О, конкрет вә типик сайдығы бир колхозчуну этрафлы өйрәниб онун ишини бәдии сурәтдә языр.

Очеркин гурулушуну да һекайә илә бәрабәрләшдирмәк олмаз. Очеркчи һекайәчи кими бир сурәти истәдийи шәкилдә тәсвир эдә билмәдийиндән, даһа сәчиййәви чәһәтләрини көтүрүр. Очеркдәки сурәтин хүсусиййәтләри реал олдуғундан, yә'ни һәятдакы мүәййән бир шәхсин көрдүйү ишләрин тәхминән эйни олдуғундан, очеркчинин ярадтығы әсәрин гурулушу да тәсвир этдийи һадисәнин фактик сәчиййәсинә уйғундур.

Очерк мүасир совет әдәбиййатымызда даһа чох инкишаф этдирилир.

Азәрбайчан совет әдәбиййатында бу саһәдә чалышан язычы Ә. Садыхдыр. Онун «Бәсти» очерки мәшһурдур. Язычы бу очеркиндә Сосялист Әмәйи Гәһрәманыны узун мүддәт өйрәнмиш вә көзәл бир бәдии әсәр яратмышдыр.

Роман. Эпик әсәрләрин ән бөйүйү романдыр. Роман мүрәккәб вә бөйүк һадисәләри әһатә эдән бир әсәрдир. Бурада әһвалат узун бир заманы әһатә эдир: һәят өз кенишлийи илә верилир, иштирак эдәнләрин сайы нисбәтән чох олур, бир сыра әһвалат, һадисәләр, мәсәләләр бирбири илә әлагәдар эдиләрәк бағланыр, типләрин кечмиши вә кәләчәйи дә тәсвир олунур. Романда иштирак эдән типләрин портрети, һәятда кечирмиш олдуглары йоллар там кенишлийи илә тәсвир эдилир. Роман эпик әсәрләрин ән кениш вә мүрәккәб нөвүдүр.

Һәятын мүхтәлиф саһәләрини әһатә эдән романлар вардыр. Мөвзу чәһәтдән шәрти оларағ ашағыдакы романлара раст кәлирик:

И н г и л а б и р о м а н л а р. Белә романларда ән чох фәһлә һәрәкатынын, ингилабчыларын мүбаризәси тәсвир олунур, фәдакар ингилаб гәһрәманлары көстәрилир (М. Горкинин «Ана», Фадеевин «Тармар» әсәри).

Т а р и х и р о м а н л а р. Бу романларда тарихи шәхсиййәтләр вә тарихи һадисәләр көстәрилир. А. Толстоюн «I Пйотр»у М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романлары буна мисал ола биләр.

П с и х о л о ж и р о м а н л а р д а әсас ери инсанын психоложи һәяты тутур. (Мәсәлән: Л. Толстоюн. Достоевскинин романлары). Ичтимаи, мәишәт романлары, фәлсәфи романлар, әфсанәви романлар, мачәра романлары вә с. вардыр.

Романын узун бир тарихи вардыр. Һәлә гәдим юнан өлкәсиндә бу нөв кениш яйылмышды. Македониялы Искәндәр (Искәндәри Зүлгәрнейн) юнан өлкәсини истила этдикдән сонра онун мүбаризәләринә аид бир сыра нәср әсәрләри—романлар язылмышдыр. Үмумиййәтлә гәдим Искәндәриййә романларында әсас сүжет севки этрафында гурулурду. Белә романларда ики кәнчин севкиси тәсвир эдилир, үчүнчү бир шәхс вә я бир васитә буна мане олур, узун мүбаризә вә мачәралардан сонра мәсәлә һәлл эдилирди. Бу дөвр романларында чоғрафи тәсвирләр кениш ер тутурду. Бунун әсас сә-

бәби о заман ени инкишаф этмәкдә олан тичарәт әлагәләри иди.

Орта әсрләрдә роман нөвүнүн енидән чанландығыны көрүрүк. Бу заман чәнкавәрлик романлары инкишаф эдир. Бу дөврдә роман шәкли шәрти бир ад алыр. Йә'ни бә'зән роман хүсусиййәтләрини дашымаян әсәрләрә дә бу ад верилирди. О романларын мүасир романлара охшары йохдур. Онлар даһа чох рәвайәтә, әфсанәйә яхындыр. Чәнкавәрлик романларында әң чох марагды сәркүшәтләри, гейри-ади һәрәкәтләри, әфсанәви гәһрәманлыглары илә нәзәрә чарпан адамлар тәсвир эдилирди. Онун әсас сурәти идеал чәнкавәрләрдән, краллардан, ади олмаян адамлардан, икид, чәсур гәһрәманлардан ибарәт олурду. Бу романларда феодализм дөвру һакимләринин уйдурма тәсвирләри, мүбалиғәли ишләри, бәзәкли, тәнтәнәли иктләри верилирди.

Кет-кедә бу романлар өз мөвгеини итирмәйә башлайыр. Һәлә XVI әсрин сонлары вә XVII әсрин әввәлләриндә яшаян мәшһур Испания әдиби Сервантес бу романа вә бунун гәһрәманларына шиддәтлә күлдү. О, мәшһур «Дон-Кихот» романында истеһзалы бир шәкилдә чәнкавәрлик романларынын гәһрәманыны көстәрир вә лаға гоюрду. Дон-Кихот әслиндә бир инсан кими яхшы хүсусиййәтләрә малик иди, лакин чәнкавәр романларынын тә'сири илә һәят дуйғусуну итирир. «Чәнкавәрлик» арзусу илә кет-кедә пис вәзиййәтә дүшүр, охучунун көзү гаршысында күлүнч олур. Бу, феодализм гурулушунун бөһран кечирдийи бир заман иди. Сервантесин романы бу бөһрана дүшмүш феодализмин ифадәси иди. О, көһнә феодал мәфкурәсинә тәнгиди мүнасибәт бәсләйирди.

Буржуа синфинин инкишаф этмәси илә әлагәдар оларaг ени романлар яраныр. Бу дөврә гәдәр романларын гәһрәманлары һаким синиф нүмайәндәләриндән котүрүлдүйү һалда, инди өз һакимиййәти уғрунда вә сонралар ону мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризә эдән буржуазия кениш күтләләр ичәрисиндән дә гәһрәманлар алырды. Анчаг бунларын тәсвириндә буржуа романчылары енә өз синфи дүня көрүшләрини давам этдирирдиләр. Бу романларын гәһрәманлары дирибаш дейил, ачиз, хәялпәрәст көстәрилирди. Бу гәһрәман һәятда бир мачәрадан дикәринә кечир, башына мин бир һадисә кәлир, бир ишдән дикәринә мейл эдиб бөйүк әзиййәтләрә дүшүр. Бу һадисәләрин фонунда ичтимаи һәятын кениш саһәләри, мухтәлиф синифләрин чәмиййәтдә тутдуглары мөвге тәсвир эдилирди.

XVIII әсрдән башлаяраг сентиментал (һисси) романлар кениш сурәтлә яйылыр. Бу романларда башлыча оларaг аилә, севки мәсәләләри әсас мөвзу олурду. Белә романларда гәһрәманын дахили аләмини тәсвир этмәйә даһа чох фикир верилирди. Онларда һисс мүһүм ер тутур, әхлаги мәсәлә, өйүд-нәсиһәт биринчи планда верилирди. Шүбһәсиз буржуа чәмиййәтинин инкишаф этдийи бир замана аид олан бу әсәрләрдә буржуазиянын сәчиййәви чәһәтләри дә этрафлы тәсвир эдилирди.

Бу дөврдә ағалығыны мөһкәмләтмәк истәйән буржуазия халгын көзүнү пәрдәләмәк үчүн бә'зи һалларда өзүнү халга яхын көстәрир вә бир сыра вә'дләр верирди. Она көрә чох заман сентиментал романларда аристократиядан дейил, орта тәбәгәләрдән гәһрәман сечилир, мүсбәт планда верилир, хошил, рәһмдил, өхучуя тә'сир эдән сифәтләрдә көстәрилирди. Белә сентиментал романлар Инкилтәрәдә даһа чох инкишаф этмишдир.

Сентиментализм дворян язычыларына да тә'сир этмәйә башлады. Лакин бурадакы һиссийят чәмиййәти феодализм гурулушундан узаглашдырмаг мәгсәдини дейил, көһнә гурулушу хатырламаг, көһнә «динч» һәяты, ағалыг дөврүнү арзулайыб һиссә гапылмаг руһуну дашыйырды.

XIX әсрдә дүня әдәбиййатында бөйүк дәйишикликләр әмәлә кәлир. Бу заман бир сыра бөйүк әсәрләр яраныр. «Коммунист манифести»ндә Маркс—Энкелсин дедийи кими айры-айры өлкәләрин әдәбиййатындан үмуми дүня әдәбиййаты яраныр, бир өлкәнин язычысы өз бөйүк әсәрләрилә бүтүн дүняда танынмаға башлайыр. Бу заман әдәби нөвләрин бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, роман саһәсиндә дә реалист әсәрләр үстүнлүк газаныр. Инкишаф эдән һәяти вә психоложи романлар буржуа чәмиййәтинин ичтимаи-сияси саһәләриндән бәдии мәнзәрәләр верирди. Буржуа романларында шәхсиййәт мүһүм ер тутур, онлар гаршыларында олан мәсәләләрлә мүбаризәйә кириширдиләр. Кечән әсрин сонларында рус әдәбиййатында яранмыш романлар—Гоголун, Туркеневин, Толстоюн, Достоевскинин әсәрләри бүтүн дүняда романын әң яхшы вә инкишаф этмиш нүмунәләрини верирди.

XX әсрдә бөйүк пролетар әдиби М. Горкинин «Ана» әсәри ени ингилаби пролетар романынын әсас чизкиләрини өзүндә дашыйыр. М. Горкинин әсәриндә фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризә там кенишлийи илә верилир.

М. Горки өз романларында халгын талеини нәзәрдә тутур, пролетариат ичәрисиндән гәһрәманлар сечир, мүбаризәдә онлара йол көстәрир, ялныз тәсвирлә кифайәтләнмәйиб һәяты дәйишдирмәк мәсәләсини ирәли сүрүр, романы садә, халгын анлаячағы дилдә языр. Ени бир дөврүн, ени бир синфин талеи вә һәятыны тәсвир эдир.

Азәрбайҹан әдәбиййатында роман сонралар яранмышдыр. Ингилабдан әввәл бу әдәби шәкил йох дәрәҹәсиндә иди. Роман адына тәк-тәк әсәрләр варды. (М. С. Ордубади «Бәдбахт милйончу» (1907), Н. Нәриманов «Баһадур вә Сона») Ингилабдан сонра Азәрбайҹан әдәбиййатында роман да сүр'әтлә инкишаф этмәйә башламышдыр.

Азәрбайҹанда ингилаби һәрәкатын тарихини, сосялист ингилабынын яранмасыны, вәтәндаш мүһарибәсинин дөйүш сәһнәләрини, ингилабдан әввәл халгымызын ағыр вә ишкәнҹәли һәятыны, бу күнки хошбәхт һәяты вә халгымызын севинҹини, сәнае вә кәнд тәсәррүфаты, мәдәниййәт ҹәбһәсиндә әлдә эдилән мүвәффәгиййәтләри экс этдирән бир сыра романлар яранмышдыр. Роман нөвү Азәрбайҹан совет әдәбиййатында күнкүндән инкишаф этмәкдәдир. Азәрбайҹан совет әдәбиййатында М. С. Ордубади, Мир Ҹәлал, Ә. Әбүлһәсән, Сүлейман Рәһимов, Һ. Меһди кими әдибләрин гиймәтли романлары вардыр.

Поэма. Поэма һәм эпик, һәм дә лирик ола биләр. Поэманы лирик шеирләрдән айыран бир сыра ҹәһәтләр вардыр. Поэмада кениш әһвалат олур, типләр, тәбиәт тәсвирләри, портретләр вә мөһкәм сүжет хәтти верилир. Бурада типләрин әсас сәҹиййәләри, һәятда кечдикләри йоллар тәсвир эдилә биләр.

Бә'зиләри чох сәһв олараг узун ше'рә поэма ады верирләр. Поэма ше'рин узун вә я гысалығы илә тә'йин олунмаз. Ону тә'йин эдән орада мүстәсна бир гәһрәманын гәһрәманлыг нүмунә вә нишанәләринин, үмумиййәтлә сүжет хәтләринин олмасыдыр. Бу, шифаһи халг ярадыҹылығы әсасында яранмыш вә инкишаф этмиш бир әдәби шәкилдир.

Поэма гәдим бир тарихә маликдир. Һәлә гәдим юнан әдәбиййатында «Илиада» вә «Одиссея» поэмалары варды. Һәр ики поэмада юнан гәбиләләринин һәятындан әсас сәһнәләр верилмишдир.

Һәлә гәдим дөвр Азәрбайҹан әдәбиййатында Низами Кәнҹәвинин «Хосров вә Ширин», «Лейли вә Мәҹнун», «Искәндәрнамә» вә башга поэмалары, Фүзулинин «Лейли вә Мәҹнун» поэмасы мәшһурдур. Бу поэмаларда ҹанлы сурәтдә халгын о заманки вәзиййәти, йүксәк дуйғулара малик шәхсиййәтләр тәсвир эдилмишдир.

Поэмалар өз гурулуш вә мәзмунлары э'тибарилә айрылырлар. Гәһрәманлыг поэмалары мөвзу вә гәһрәман сечмәкдә, онлары тәсвир этмәкдә, гурулушда, ифадәдә хүсуси ҹәһәтләрә маликдир. Белә поэмаларда мәшһур гәһрәманлар, онларын һәяты тәсвир эдилир. Бу поэмаларын гәһрәманлары көркәмли адамлар, өз кейфиййәти э'тибарилә дөврүндәки адамлардан фәргләнән йүксәк инсанлар олурлар. Онлар бәдии әсәрләрдә адәтән даһа мүбалиғәли шәкилдә верилирләр. Эпик сәҹиййәдә олан белә поэмалар феодализм дөврүндә дә олмушдур.

Феодализм гурулушунун ҹүрүмәйә башладығы бир дөврдә романтик поэмаларын йайылдығыны көрүрүк. А. С. Пушкинин «Гафгаз әсири», «Бахчасарай фантаны», «Гарачылар» поэмалары, Лермонтовун «Мытсыри», «Демон» әсәрләри бу нөвдә язылмышдыр. Белә поэмаларда гәһрәман тәк, гүввәтли, кәскин э'тиразчы бир шәхсиййәт кими көстәрилир. Һадисәләр чох заман мүстәсна, гейри-ади бир шәраитдә тәсвир эдилир. Сурәтләр романтик хүсусиййәтләрә малик олурлар. Истәр сурәтләр вә истәрсә дә һадисәләр хүсуси бояларла, йүксәк һисс вә һәйәҹанла тәсвир эдилирләр. Тез-тез мүәллифин лирик риҹ'әтләри нәзәрә чарпыр.

Ҹәмиййәт инкишаф этдикҹә онун бөйүк эпик әсәрләрә о ҹүмләдән дә поэмалара олан эһтияҹы артыр вә бу нөв кениш сурәтдә йайылмаға башлайыр.

Совет әдәбиййатында поэма даһа чох инкишаф этмишдир. Маяковскинин «Хорошо», «Ленин», «150.000.000», Ҹәфәр Ҹабарлынын «Гыз галасы», Сәмәд Вурғунун «Бәсти», «26-лар», «Комсомол поэмасы», Сүлейман Рүстәмин «Яхшы йолдаш» әсәри ени совет поэмаларыдыр.

Поэмаларын дили типләрә көрә фәргләнмәлидир. Поэмада лирик риҹ'әтләрә бахмаяраг әсас сүжет хәттинин позулмасына, эпизодик һадисәләрин әсас һадисәйә табе һалда верилмәсинә, мәзмун долғунлуғуна артыг фикир верилир.

Гәһрәманларын һадисәләрин сәҹиййәсинә уйғун олараг поэмада шәкил, гурулуш вә дил ҹәһәтдән фәргли сәһнәләр вермәк олар. Сәмәд Вурғунун «Бәсти» поэмасында бешлик, алтылыг, еддилик, сәккизлик, он бирлик, он дөрдлүклә язылмыш ше'рә раст кәлирик. Лакин бир шәкилдән башгасына кечмәк—поэмадаки һадисәнин мәзмуну илә әлагәдар олмалы вә бу тәләбә табе тутулмалыдыр.

Биткин сүжет хәтти олан, әһвалат инкишаф этдирилән поэмалара эпик поэма дейилир. Әһвалат язмадан шаир, бир гәһрәман вә я һадисә һаггында өзүнүн һисс вә һәйәҹанларыны ифадә эдир вә буну эпизодлар шәклиндә верирсә, лирик поэма яратмыш олур. «Гарачылар» (Пушкин) биринҹийә, «Хорошо» (Маяковски) икинҹийә мисал ола биләр.

Бә'зән шаир мәзмунҹа бағлы олан мүхтәлиф поэмалары бири-бирилә әлагәләндирәрәк даһа бөйүк әсәрләр яратмаға ҹәһд эдир ки, буна да э п о п е я дейирләр.

ЛИРИК ӘСӘРЛӘРИН НӨВЛӘРИ

Азәрбайҹан ше'ринин шәкилләри.

Лирик әсәрләр һисс, һәйәҹанла ән чох бағлы олан әсәрләрдир. Бунлар әксәриййәтлә шеир шәклиндә язылыр. Анҹаг сон заманлар нәсрдә дә мәнсур шеир дейилән хүсуси лирик шәкил яранмышдыр. Азәрбайҹан ше'риндә әсасән ашағыдакы шәкилләр вардыр:

Дөрдлүк. Һәр бәнди дөрд мисрадан ибарәт олан лирик шеир парчаларына дөрдлүк яхуд мүрәббе дейилир. Бә'зән бүтүн әсәр дөрдчә мисрадан, йә'ни бир бәнддән ибарәт олур. Бир бәнддән ибарәт олан ән мәшһур шеир әсәрләри рүбаи вә эл әдәбиййатында чох яйылан баятыләрдыр. Язылы әдәбиййатда дөрдлүйүн, гафийәләрин тәшкилинә кәрә, бир чох шәкилләри вардыр. Бә'зән үч әввәлки мисра бир-бири илә һәмгафийә олур. Дөрдүнчү исә башга, бә'зән биринчи илә үчүнчү. икинчи илә дөрдүнчү мисралар гафийәләнир. Бә'зән биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафийә, үчүнчү мисра исә сәрбәст, гафийәсиз бурахылыр. Бунлары һәрфләрлә көстәрсәк дөрдлүйүн ашағыдакы шәкилләринә раст кәлирик.

.... а Бу дағлар улу дағлар,
.... а Чешмәли сулу дағлар,
.... б Бурда бир гәриб өлмүш,
.... а Көй кишнәр, булут ағлар.

(Эл әдәбиййатындан).

.... а Хумар-хумар бахмаг көз гайдасыдыр,
.... а Лалә тәк гызармаг үз гайдасыдыр,
.... а Пәришанлыг зүлфүн өз гайдасыдыр,
.... б Нә бади-сабадан нә шанәдәндир.

(Вагиф)

.... а Мән чочуг дейиләм хейли яшым вар,
.... б Билирәм сөз нәдир, мәһәббәт нәдир.
.... а Мәним көнүл адлы бир йолдашым вар,
.... б Көнүлсүз бир һәят бир виранәдир.

(С. Вурғун)

.... а Енә дә бу юрдумда ағыларын көзү вар.
.... б Анҹаг гой билсинләр ки, бу торпагда бу ердә,
.... б Бу күнәшли күнләрдә, бу айлы кечәләрдә,
.... а Чапаевин ады вар, Чапаевин өзү вар.

(С. Рустәм)

Дөрдлүклә язылан шеирләр бир нечә бәнддән ибарәт олурса бә'зән биринчи бәндин анҹаг икинчи вә дөрдүнчү мисралары һәмгафийә олур, бу гафийәләрә сонраки бәндләрин дөрдүнчү мисралары уйғунлашдырылыр. Мәсәлән: Видадинин «Дурналар» ше'ри кими.

Гошмалар, баятылар, ағылар да дөрдлүк шәклиндә язылыр.

Бешлик. Һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан ше'рә бешлик (мүхәммәс) дейилир. Бешликдә чох вахт биринчи бәндин бүтүн мисралары гафийәдар олмагла, дикәр бәндләрин анҹаг бешинчи мисрасы һәмән гафийә илә уйғун язылыр. Сонраки һәр бәндин илк дөрд я үч мисраы бир-бирилә һәмгафийә олур. Мәсәлән:

Биринчи бәнд:

..... а Мән ҹаһан мулкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим.
..... а Һәр нә көрдүм әйри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим
.... а Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмәдим.
.... а Бей'әтү, играрү иманү дәянәт көрмәдим.
.... а Бивәфадан лачәрәм тәһсили-һаҹәт көрмәдим.

Сонраки бәндләр:

.... б Мүхтәсәр ким бөйлә дүнядан кәрәк этмәк һәзәр,
..... б Ондан өтрү ким дейилдир өз ериндә хейрү шәр.
.... б Алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәниләр мө'тәбәр,
.... б Саһиби зәрдә кәрәм йохдур, кәрәм әһлиндә зәр.
.... а Ишләнән ишләрдә әһками-ләягәт көрмәдим.

(Вагиф)

Бешлик шәкли классик ше'римиздә кениш яйылмышды.

Бешликдә язылан шеирләрин бир шәкли дә вар ки, она чығалы (мүхәммәс) дейирләр. Чығалы бешлик яхуд чығалы мүхәммәс дөрд мисрадан сонра чығa дейилән бир әлавә илә язылыр. Бешинчи мисра исә чығa адланан бу һадисәдән сонра кәлир вә бәнддәки фикрә екун вурур. Биринчи бәндә аид олан хүсусиййәтләр башга бәндләрә дә аиддир. Әсасән ашыг әдәбиййатында ишләнән бу шәкил язылы әдәбиййатымыза да кечмишдир.

Чығалы бешлийә мисал олараг ашағыдакы парчаны көстәрә биләрик.

.... а Ҹан алан кетмә даян, бил мәни ҹандан эләдин сән.
.... а Тәбиәт бәзәк вуруб шөвкәти-шандан эләдин сән.
.... а Киприйин ох кимидир гаши-камандан эләдин сән.
.... а Охудун гумру кими мәни лисандан эләдин сән.

(Чығa):

Хошдуму о лисанын,
Хуб верилиб нишанын,
Йохду өзкә нөгсанын,
Көзәл, ҹамалын,
О пүр камалын,
Дүрданә халын,
Халынды гоша,

Сәни йүз яша,
Дөвран сүр баша,
.....а Кәзмәкдә, салланмагда дүняны һейран эләдин сән.

(Ашыг Әсәд)

Чығалы бешлийин чыға һиссәсиндәки гафийәләр шаирин өзүндән асылы олараг мүхтәлиф шәкилләрдә дүзүлә биләр. Бу һиссәдәки мисраларын сайы да мәһдуд дейилдир. Беш, сәккиз, он, оники вә даһа чох мисра ола биләр.

Азәрбайчан совет ше'риндә классик ше'римизин бә'зи шәкилләри давам вә инкишаф этдирилдийи кими мүхтәлиф сени шәкилләр дә яранмышдыр. Илк әввәл шаир Сәмәд Вурғун бир мисраны тәкрар этмәклә дөрдлүк нөвүндән бешлийә кечмишдир. Лакин тәкрар олунан мисра фикирчә һәм биринчи, һәм дә дөрдүнчү мисра илә әлагәдар верилир:

.... а Тарих. сөйлә көрүм һансы заманда,
.... б Мәһәббәт ганунла гардаш олмушдур,
.... а Бизим заманәдә. бизим дөвранда,
.... б Бәшәр Сталинлә сирдаш олмушдур,
.... а Мәһәббәт ганунла гардаш олмушдур.

Бешләмә. Азәрбайчан ше'ринин бешлик шәклиндә б е ш л ә м ә (тәхмис) дейилән бир үсул да вардыр. Бу шәкилдә шаир башга бир шаирин мисраларыны эйнилә ишләтмәклә бешләмә ярадыр. Мәсәлән:

I б ә н д

Севмишәм та сәни мән мүғбечә хәндан дейиләм,
Үзү күл кими ачыг чаки-кирибән дейиләм,
Лаләтәк дағым әкәр вар нүмаян дейиләм,
«Гейри сәндән дәхи бир өзкәйә һейран дейиләм,
Майили-сәрвү күлү бағү күлүстан дейиләм».

Бу ше'рин үч мисраы Аға Мәсиһ Ширванинин, ики ахырынчы мисраы исә Нишат Ширванининдир. Ше'рин дикәр бәндләри исә бешлик нөвүнүн дикәр бәндләри кими гафийәләнир. Бу нөв ше'рләрдә һәр ики шаирин тәхәллүсү верилир. Мәсәлән:

(Мәсиһ)әм олса әкәр үзрү күнаһым биһәд,
Вар үмидим кәрәминдә ки, худа гылмая рәдд.
Сирри-эшгин демәрәм һәр етәнә табә әбәд.
«Дили пүр гүссә (Нишат)ам йүз әкәр олсам бәд,
Сән кими залими бимүрвәтү биман дейиләм».

Алтылыг. Һәр бәнди алты мисрадан ибарәт олан ше'рә а л т ы л ы г (мүсәддәс) дейилир. Бу нөв дә бу күнки ше'римиздә аз ишләнир. Классик ше'римиздә бунун нүмунәләри чохдур. Алтылығын гафийәләри ән чох ашағыдаки шәкилдә олур.

Биринчи бәнд:

.....а Молдайы салмады эл дил боғаза,
.....а Эйби йох кәрчи гоюлдуг лоғаза,
.....а Яз бу э'ланымы да бир кағаза:
.....а Ачмышам Рейдә кениш бир мағаза,
.....б Чох учуз гиймәтә һәр шей сатырам.
.....б Ай алан мәмләкәти-Рей сатырам!

Сонраки бәндләр:

.....в Мағазамда тапылар һәр чүрә зад,
.....в Чәми-Чәм, рә'йәти-Кей, тәхти-Губад,
.....в Кәрчи базарымы этмәкдә кәсад,
.....в Сә'й эдир бир пара Ирани-нәжад,
.....б Лейк мән бахмайырам һей сатырам,
.....б Ай алан мәмләкәти-Рей сатырам!

(Ә. Сабир)

Чох заман биринчи бәндин сонундаки мисра бүтүн бәндләрдә эйнилә тәкрар олунур.

Бешләмә (тәхмис) дә олдуғу кими, алтыламада да (тәсдисдә дә) башгаларынын мисраларындан истифадә эдирләр. Гайда бешләмәдәки кими олдуғундан ени мисал вермирик.

Еддилик. Азәрбайчан ше'риндә аз ишләнән е д д и л и к дә вардыр ки, бунун һәр бәндиндәки беш әввәлинчи мисра һәмгафийә олуб ики ахырынчылар өз араларында гафийәләнирләр. Мәсәлән:

.... а Мән билмәз идим бәхтдә бу никбәт олурмуш.
.... а Иззәт дөнүб ахыр белә бир зилләт олурмуш.
.... а Чәрхин әчәба сейри дә мин бабәт олурмуш,
.... а Милләтдә дә яһу белә бир гейрәт олурмуш?
.... б Ялныз нә дейим кетди мәним милләт әлимдән,
.... б Торпаг башыма, чыхды бүтүн иззәт әлимдән.

(Ә. Сабир)

Мүстәзад. Азәрбайчан классик ше'риндә яйылмыш шеир шәкилләриндән бири дә м ү с т ә з а д д ы р. Мүстәзад сөзүнүн лүғәт мә'насы артырма демәкдир. Шеирдә бу, мисранын үзәринә эйни вәзнин мүәййән бир һиссәсини артырмагла яраныр.

Артырылан ярым мисралар һәм әсас мисралар илә, һәм дә өз араларында һәмгафийә ола биләр. Мәсәлән:

.....а Чәһд эйлә сән анчаг нәзәри-халгда пак ол,
.....б мәхлугу инандыр,

(Ә. Сабир)

яхуд:

.....а Эй милләти ислам оян вәгти-сәһәрди,
.....а Көр бир нә хәбәрди.
.....А Бәсдир бу гәдәр ятма чүрүрсән нә хәбәрди,
.....а Дур вәхти-сәһәрди.

(Сәрраф)

Тәрчи-бәнд. Бу, һәр бәнди он вә я он ики мисрадан ибарәт олан бир шеирдир. Классик шаирләрин чох ишләтдийи бу шәкил бу күнки әдәбийятымызда да яйылмышдыр. Тәрчи-бәнддә һәр бәндин гафийәләри айры-айрылыгда эйни олмагла һәр бәндин сонундаки бейт бүтүн дикәр бәндләрлә һәмгафийә олур вә яхуд тәкрарланыр. Мәсәлән:

..... а Бүлбүли-зарәм күли-рухсари-алиндән чида.
..... а Тутийи-лаләм шәкәр нисбәт мәгалиндән чида,
..... а Дер идим сәбр эйләрәм олсам чамалиндән чида,
..... а Билмәдим дишвар имиш олмаг вусалиндән чида.
..... а Тирә олду рүзикарым зүлфү халиндән чида.
..... а Олду сәһра мәнзилим вәһши гәзалиндән чида.
..... а Чыхды чани-натәван ширин зүлалиндән чида.
..... а Олдум әлгиссә рухи-фәрхәндә фалиндән чида.
..... а Му тәк инчәлди тәним назик ниһалиндән чида.
..... а Хәм кәтирди гамәтим мишкин һилалиндән чида.
..... б Сәнсиз олмам айры мөһнәтдән, бәладан бир заман,
..... б Әл'аман һичран бәлавү мөһнәтиндән әл'аман!

(Фүзули).

Бу бәндин сонундаки бейт бүтүн башга бәндләрдә тәкрарланыр.

Тәркиб-бәнд: Тәркиб-бәнддә һәр бәндин ахырында мүхтәлиф гафийәли ени бейт тәкрар олунур. Бундан башга тәркиб-бәндин илк бейтиндә ишләдилән гафийә һәр бәнддә, бир мисра бош бурахылараг, сон бейтәчән тәкрар эдилир. Мәсәлән:

..... а Мәнә гучағыны вәтән ачыбдыр.
..... а Көрпәләр дилини шән-шән ачыбдыр.
..... б Чобан баятысы, эл шикәстәси,
..... а Вәтән дәрясында елкән ачыбдыр.
..... ч Күл-күлә наз эдир, бүлбүл-бүлбүлә,
..... а Готазлы памбыглар эркән ачыбдыр.
..... г Чадраны елләрә атан соналар,
..... а Дәмир ганадлары кен-кен ачыбдыр.
..... д Ленинин ордени дөшләримиздә,
..... а Санки күнәш доғуб, күлшән ачыбдыр.
..... м Һамымыз әскәрик һазыр, Сталин!
..... м Шаир зәфәр маршы языр Сталин!

Тәркиб-бәндин дикәр бәндләри дә юхарыдаки шәкилдә давам эдир. Һәр бәндин сон бейти бүтүн бәндләрин сон бейтләри илә гафийәләнир.

Гошма. Истәр язылы, истәрсә дә шифаһи әдәбийятда ән чох яйылмыш лирик шеирләрдән бири дә гошмадыр. Гошма үч вә я беш бәнддән ибарәт олур. Мөвзу чәһәтдән о конкретдир. Йә'ни мүәййән бир мәсәләдән, ә... чох ашиганә мәсәләләрдән бәһс эдир.

Гошмаларда гафийә гурулушу беләдир:

Биринчи бәндин икинчи мисраы илә дөрдүнчү мисраы һәмгафийә олур. Сонраки бәндләрин үч әввәлинчи мисралары өз араларында гафийәләнир, дөрдүнчү мисралар исә биринчи бәндин сон мисраы илә гафийәдар олур. Мәсәлән:

.... а Гатар-гатар олуб галхыб һавая,
.... б Нә чыхыбсыз асиманә дурналар!
.... а (в) Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
.... б Үз тутубсуз нә мәканә дурналар!
.... 1 Бир баш чәкин дәрдимәндин һалына,
.... 1 Әрзә язсын, гәләм алсын әлинә,
.... 1 Видади хәстәдән Багдад элинә.
.... б Сиз етирин бир нишанә дурналар.

Гошма һәм мүстәгил, һәм дә эпик әсәрләр дахилиндә язылыр. Мә'лумдур ки, Короғлу дастанында бир чох гошма вардыр.

Гошма мүасир ше'римиздә ән чох яйылмыш лирик шеирдир.

Гәзәл. Гәзәл гәдим вә чох мәшһур бир лирик әсәрдир. Ән чох яйылмыш вә бәдии нүмунәләрә малик олан бу шәкил бүтүн Шәрг әдәбиййаты үчүн сәчиййәвидир. Феодализм дөврүндә сарайын тапшырыглары чәрчивәсиндән кәнара чыхмаян вә чох заман истәмәдикләри адамлары зор илә тә'риф эдән шаирләр анчаг гәзәл язаркән интим дуйғуларыны нисбәтән сәрбәст ифадәйә имкан тапмышлар.

Гәзәл—көһнә классик шеир шәклинин ән күтләвисидир. О, мүхтәлиф мусиги мотивләри илә бағланмыш, бу күн дә ханәндәләр тәрәфиндән охунмагдадыр. Гәзәл һәчмчә балача олур. Ән азы 8 вә ән чоху 14—16 мисрадан ибарәт олур. Илк ики мисра һәмгафийә олур, галан мисралардан бири сәрбәст, икинчиси исә гәзәлин илк мисралары илә гафийәләнир.

Гәзәл нөвүнүн сәчиййәви нишанәләриндән бири дә онун сон бейтиндә шаирин тәхәллүсүнүн верилмәсидир.

Бу тәхәллүс бә'зән мүчәррәд йә'ни әсл мөвзу илә әлагәси олмаян бир шәкилдә, бә'зән дә мөвзу илә әлагәдар олараг верилир. Чох заман шаир өз тәхәллүсүнүн ләғәви мә'насыны (Вагиф—бәләд олан, Натәван—күчсүз, Сабир—сәбр эдән вә с.) ше'рин руһу вә мәзмуну илә әлагәдар шәкилдә ишләдир.

Гәзәл—мөвзу чәһәтдән чох заман ашиганә, севки вә мәһәббәт дуйғуларыны тәрәннүм эдәр. Анчаг буна бахмараг чох шаирләр дөврләринин ярамаз чәһәтләрини дә өз гәзәлләриндә әкс етдирмишләр. Азәрбайчанын классик шаири, гәзәлин ән бөйүк устасы Фүзулинин әсәрләриндә бу чәһәти көрмәк мүмкүндүр. Бу күнки әдәбийятмызда гәзәл йох дәрәчәсиндәдир.

Гәзәлдә гафийәләр ашағыдаки шәкилдә олур:

.... а Чан вермә гәми-эшгә ки, эшг афәти-чандыр,
.... а Эшг афәти-чан олдуғу мәшһури-чәһандыр.
..... б Суд истәмә севдайи-гәми-эшгдә һәр киз.
..... а Ким һасили-севдайи-гәми эшг зияндыр.
.... ч Һәр әбруйи-хәм гәтлинә бир хәнчәри хунриз,
.... а Һәр зүлфи-сийәһ гәсдинә бир әф'и иландыр.
..... к Яхшы көрүнүр сурәти мәһвәшләрин, амма—
..... а Яхшы нәзәр этдикдә сәрәнчамы ямандыр.
..... м Эшг ичрә әзаб олдуғун ондан билирәм ким,
..... а Һәр кимсә ки ашыгдыр, иши аһү фәғандыр.
..... з Яд этмә гара көзлүләрин мәрдүми-чешмин,
..... а Мәрдум дейиб алданма ким ичдикләри гандыр.
..... с Кәр дерсә Физули ки, көзәлләрдә вәфа вар,
..... а Алданма ки, шаир сөзү әлбәттә яландыр.

(Фүзули)

Азәрбайчан ше'риндә Фүзули гәзәл нөвүнүн устады һесаб олунур. «Гәзәл билдирир шаирин гүдрәтин» дейән Фүзули бу кичик шеирдә бөйүк һисләр вә фикирләр ифадә этмишдир.

Сон әсрин бөйүк шаирләри гәзәлин дә мәзмунуну дәйишмәйә, онда сияси идеялар ифадә этмәйә чалышмышлар. Сабирин мәшһур «Шәкибаи» әсәри гәзәл нөвүндә язылмыш, Чәннәтинин мүасир фикирләрлә долу:

Әсри-һазырда дейил һейф ки, азад гәләм,
Йохса минләрчә эдәр мө'чүзә ичад гәләм.

бейти илә башланан мәшһур ше'ри гәзәл шәклиндәдир.

Гәсидә. Гәсидә феодализм дөврүндә чох ишләнән, эпик, поэмая яхын бир шеирдир. Гәсидәнин һәчми бөйүк олур (азы 60 мисра). Гафийә гурулушу бурада да гәзәлдә олдуғу кимидир. Гәсидә—Авропа әдәбийятында ода дейилән вә эпик әсәрләрә хас мәзмунда язылан әсәрләрдир. Кечмишдә шаирләрин чоху бу чүр әсәр язмышдыр. Лирик нөв олан гәзәлә нисбәтән гәсидә даһа кенишдир. Азәрбайчанын мәшһур шаирләриндән Низами, Хагани вә Фүзулинин бир сыра гәсидәләри вардыр.

Гәсидә мәдһиййә, тә'рифнамә руһлу бир әсәр олдуғундан, кечмишин рәсми шеир шәкилләриндән сайылыр.

Гәсидәнин үслуби вә шәкли хүсусиййәтләри илә таныш олмаг үчүн ашағыдаки бир парчаны нәзәрдән кечирәк:

Мәйәр гылыр рәгәми-вәсфи-хәтти-яр гәләм,
Ки, хәтти-яр кими олду мүшкибар гәләм.
Мәйәр диләр сифәти-лә'ли-яр эдә тәһрир,
Ки лә'ли-яр кими көһәри-нисар гәләм,
...Гара башын көтүрүб даим элдән элә кәзәр,
Дутарлар исә дәхи эйләмәз гәрар гәләм.

Сияһ бәхтлийи язмыш алнына тәдбир,
Нола кечирсә гара күндә рузикар гәләм.
...Дилилә өз башына мүттәсил бәла кәтирәр,
Ки, хәлгә кизли сөзү эйләр ашикар гәләм.

(Фүзули)

Мәдһиййә. Мәдһиййә дә гәсидә шәклиндә язылан шеирдир. Бунун әсас мәзмуну сарай адамларыны, дин хадимләрини тә'рифләмәкдән ибарәт олмушдур. Гәдим әдәбийятымызда ән сөнүк әсәрләр мәдһиййәләрдир. Чүнки мәдһиййә чох заман илһамсыз, зораки, сүн'и язылмышдыр. Бә'зән шаирә айры-айры адамлары мәдһ этмәк үчүн хүсуси тапшырыглар верилмишдир.

Фәхриййә. Әкәр мәдһиййәдә башгалары мәдһ олунурса, фәхриййәдә шаир өзүндән, өз шаирлик исте'дадындан, сәнәткарлыг гүввәтиндән данышыр. Низами Кәнчәвинин

Мәнәм ол шаһи-мәани ки, фәзиләтим әяндыр,
Ер илә заманә һаким һүнәрим бир асимандыр.

бейти илә башланан фәхриййәси мәшһурдур.

Мәснәви. Мисралары ики-ики һәмгафийә олан шеир нөвүнә мәснәви дейилир. Мәснәвидә ики мисрада битмиш бир фикир сөйләнир. Бу шәкилдән бир чох шаирләримиз истифадә этмиш вә этмәкдәдирләр.

Бу күнки ше'римизин шәкли хүсусиййәтләри дә чох зәнкиндир. О, көһнә шәкилләрин бә'зиләриндән истифадә эдирсә дә онлары тамамилә дәйишиб ени мәзмуна уйғунлашдырыр. Һазырки ше'римиздә: хырда лирик шеир, нәғмә, маршлар язылмагдадыр. Бу күнки эл вә ашыг ярадычылығында гошма, көзәлләмә, кәрайлы, баяты, бешикбашы вә с. вардыр.

Мүләммә'. Классик ше'римиздә чох ишләнән нөвләрдән бири дә мүләммә'дир. Мүләммә'ләрдә бир мисра азәрбайчанча, дикәри башга дилдә язылыр. Бә'зән эйни мә'наны верән мисра һәр ики дилдә дә верилир. XIX әср Азәрбайчан шаирләриндән Һейран ханымын ашағыдаки ше'ри мүләммә'йә мисалдыр:

Эй чүмлә фәгирләр пәнаһи,
Манәнд то нист падшаһи*.
Чох һәсрәтү аризу чәкәрдим,
Ядәм бә кони то каһи-каһи.**

* Йә'ни: Сәнә бәрабәр падшаһ йохдур.
** Йә'ни: Сән тез-тез мәни яд эдәсән.

Мүәмма. Шәрг әдәбийятында мүәмма ады алтында танынмыш шеир нөвү тапмача вә бағламалара чох яхындыр. Мүәмма сөзүнүн мә'насы өртмәк, кизләтмәк демәкдир. Бу шәкилдә язылмыш шеирләрин шәрһи үчүн чох әмәк сәрф этмәк лазымдыр. Мүәммада мүәййән мә'нада бир фикир сөйләмәк шәртдир.

Мүәммаларда чох заман, сөз оюнчағы олса да, зеһнин инкишафы, фикри чәтинликләрә салмаг кими чәһәтләр дә нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, шаир «Нури» адыны демәк үчүн бахын нечә мүәмма язмышдыр:

Нәггаши-чәрх килки-шүаилә сүбһдәм
Күн сәһфәсинә гылды йүзүн нәгшини рәгәм.

(*Фүзули*)

Илк бахышда бу бейтдә шаирин «Нури» демәсини тә'йин этмәк олмур. Бейтин мә'насы беләдир: фәләйин нәггашы сүбһ заманы шуа фырчасы илә үзүнүн нәгшини күн сәһифәсинә чәкди.

Шүбһәсиз бурада да «Нури» сөзү чыхмыр. Бәс мүәмманы нечә баша дүшмәк лазымдыр? Мә'лумдур ки, «йүз» кәлмәсинин нәгши «и», күн сәфһәси исә «нур»дур. «Нур» илә «и» бирләшәндә «Нури» олур.

Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә мүәмма чох кениш яйылмамышдыр. Бунун ән яхшы нүмунәләрини Фүзули вермишдир. Фүзулинин гырх мүәммасы нәшр эдилмишдир. (Бах: Низами адына әдәбийят институту, Әсәрләри, ч. I, 1946).

ДРАМА ӘСӘРЛӘРИНИН НӨВЛӘРИ

Драма әсәрләри һадисәләр вә типләр сечмәк чәһәтдән бир-бириндән фәргләнир. Бу чәһәтдән онлары үч һиссәйә айырмаг олар: фачиә, драм вә комедия (мәзһәкә).

Фачиә. Драма әсәрләринин бу нөвүндә тәсвир олунан һадисә—мүнагишә чох кәркин верилир. Сурәтләр олдугча еһтираслы олур, мүбаризәйә киришир вә мүгавимәтләрлә чидди чарпышырлар. Әсәрин әввәлиндән башлаяраг гәһрәман үчүн, онун мәгсәдләринин һәята кечмәси үчүн имкансыз шәраит көстәрилир. Тәдричи сурәтдә инкишаф этдирилән мүнагишәләрин йүксәк бир нөгтәйә чатмасы нәтичәсиндә мүсбәт сурәт вә я гәһрәман мәғлуб олур, яхуд өз мәгсәдләри уғрунда мүбаризәдә мәһв олур. Мәгсәдләрини һәята кечирмәк үчүн гәһрәманын гаршысындаки мүгавимәтләр ондан гат-гат гүввәтли олур. «Фачиә гәһрәманынын фачиәви һала дүшмәсинә сәбәб ичтимаи мүнасибәтләр вә тарихи шәраит олмалыдыр» (Чернышевски).

Гәһрәман, чәтинликләрә бахмаяраг өз йолундан дөнмүр, мүбаризәдә мәһв олса да өзүнүн бөйүклүйүнү сахлайыр. Гәһ-

рәманын вурушдуғу мүгавимәтләр, фачиәнин мөвзуу вә мәзмунуна көрә мүхтәлиф олурлар. Н. Б. Вәзиров «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәриндә Фәхрәддинин гаршысындаки мүгавимәти—ону өлүмә апаран сәбәбләри көһнә мүлкәдарлыгда көрүр. Гәдим юнан фачиәләриндә исә гәһрәманы мәһв эдән гүя «гәзаву-гәдәрин» һөкмү олурду.

Фачиәнин гүввәтли чыхмасы үчүн һәр шейдән әввәл онун шәраити инандырычы бир шәкилдә ярадылмалыдыр.

Фачиә гәдим бир тарихә маликдир. Һәлә гәдим Юнаныстанда биз буна раст кәлирик. О заманки фачиәләрдә гәһрәманлар «гәзаву-гәдәр» илә, тале илә вурушурдулар. Мәсәлән: Софоклун «Шаһ Эдип» фачиәсиндә Эдипә демишләр ки, гүя о, өз атасыны өлдүрәчәк вә өз анасы илә эвләнәчәкдир... Эдип өзүнү нәзарәт алтына алараг бу иши этмәмәйә чалышыр. Лакин иш элә кәтирир ки, Эдип өзү билмәдән дейиләнләри эдир. Беләликлә дә гүя «гәзаву-гәдәр», гәһрәманын ирадәсинә галиб кәлир, фачиәсинә сәбәб олур.

Һәяты тамамилә гәзаву-гәдәр, бахт, тале илә бағлы көтүрүб фачиә яратмаг нәдән ирәли кәлирди? Бу, һәр шейдән әввәл тәбиәт гүввәләрини, варлығы яхшы билмәмәкдән, ичтимаи инкишафын сәбәбләрини дәриндән анламамагдан ирәли кәлирди. Карл Маркс дейир ки: «Сарсыдычы драмаларда бөйүк юнан шаирләри инсанын билмәдийи һадисәләри гәзаву-гәдәр шәклиндә экс эдирдиләр».

Дүня әдәбийятында мүһүм ер тутан бөйүк реалист фачиәнәвисләрдән бири В. Шекспирдир. О, XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә феодализмин чүрүмәйә башладығы бир заманда яшамышдыр. О, өз әсәрләриндә феодал чәмиййәтиндәки чүрүмәни, кериләмәни тәсвир этмишдир. Бу дөвр һаггында К. Маркс языр ки:

«Әввәлки синифләрин, мәсәлән чәнкавәрлийин мәһви, инчәсәнәтин мөһтәшәм фачиә әсәрләри үчүн мәзмун верә билди».

Доғрудан да белә олду. В. Шекспирин «Һамлет»ини көтүрәк. Һамлетин симасында феодал «ганлы интигам» борчу, буну һәята кечирмәкдә ачизлик тәчәссүм этдирилмишдир. Артыг буржуа мәдәниййәти Һамлети тәрпәтмишдир. О, варлыға феодал дүня көрүшү илә баха билмир. О, ики аләм арасындадыр. Онун өлүмү—психоложисиндәки бу икилийин мүбаризәси илә изаһ олуна биләр.

Сон әср драмнәвисләринин фачиәләри юнан фачиәләринә һеч дә бәнзәмир. Биз көрүрүк ки, әсәрләрдә биринчи планда гәзаву-гәдәр, кизли гүввәләр дейил, чанлы инсанын дахилин-

дәки мүхтәлиф мүнагишәләр әсасдыр. Илк планда верилән чәһәтләр инсанын көрдүйү ишләр, һәрәкәтләр вә бунлардан чыхан нәтичәләрдир.

Инсана вә онун һәятына белә чидди әһәмиййәт вә фикир вермәк реалист драмнәвисләрин инсан сәчиййәсини кениш, һәртәрәфли өйрәнмәйиндән ирәли кәлир. Онларын типләри там мә'насилә һәята бағлы адамлардыр. Онлар айдын вә һәртәрәфлидир. Бу фачиәнәвисләр өз фачиәләриндә чох шәкил ярадыр вә асанлыгла һадисәләри бу шәкилдән дикәринә кечирмәйи бачарырлар. Белә әсәрләр узун заманы әһатә эдир, сәһнәйә чох типин чыхарылмасына сәбәб олурлар. Һәтта бунларын сырасында (әсәрин фачиә олмасына бахмаяраг) комик типләри дә тәсвир эдирләр. Островски вә Н. Б. Вәзировун фачиәләри чанлылығы, реаллығы, инандырычылығы, тә'сирлилийи илә мәшһур әсәрләрдир.

Фачиә мүхтәлиф синифләрин язычыларында башга-башга мәзмунда олур. Буржуа әдәбиййатында элә язычылар олмушлар ки, онлар фачиә язараг һәятын пучлуғуну, яшамағын мә'насызлығыны көстәрмәйә чалышмышлар.

Бизим совет әдәбиййатынын мәгсәди исә тамамилә башгадыр. Драма, комедия вә я фачиә бизим әдәбиййатымызда ени шәкил вә мәзмун газанмышдыр. О, охучу вә тамашачыны силаһландырмаг, тәрбийәләндириб һәята һазырламаг ишинә хидмәт эдир.

Драма. Сәһнә әсәрләринин бири дә драмадыр. Бу кими әсәрләрдә ади вә гейри-ади һадисәләр, типләр гаршылашдырылыр вә әсас бир мәгсәд уғрунда мүбаризә кедир. Бу мүбаризәдә типләр мүхтәлиф чәһәтләрә айрылырса да онлары әсасән бир-биринә зидд ики чәбһәйә бөлмәк олар. Мәсәлән, Чәфәр Чабарлынын «Севил» әсәри сәчиййәви драмадыр. Мүәллифин мәгсәди Азәрбайчан гадынлығынын ингилабдан әввәлки һүгугсуз вәзиййәтини тәсвир этмәкдә онун өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәни вермәк вә бу азадлығын ингилабдан сонра әлдә эдилдийини нүмайиш этдирмәкдир.

Әсәрдә Севил, Күлүш вә Балаш, Мирзә Мәммәдәли, Эдиля кими бир-биринә зидд чәбһәдә дуран сурәтләр вардыр. Бунлара һеч дә бәнзәмәйән Атакиши, Бабакиши кими сурәтләрә дә раст кәлирик. Мүбаризә давам эдир. Балаш Севилин үстүнә Эдиляны алыр. Севил кимсәсиз галыр. Күлүш она көмәк эдир вә ингилабдан сонра о, тәһсилә давам эдәрәк һәтта али мәктәби дә гуртарыр. Нәтичәдә Атакиши, Бабакиши дә, Севил кими ичтимаи һәята атылыб тамамилә ени адам олурлар. Әсәрин сонунда Балаш, Мирзә Мәммәдәли, Эдиля, Әбдүләли мәғлубиййәтә уғрайырлар.

Драма әсәрини фачиә вә комедиядан айыран чәһәтләр вардыр. Драма әсәриндә дә фачиә моментләри вә күлмәли-комик сәһнәләр ола биләр. Лакин бунлар драмада әсас ер тутмурлар.

Драмада гәһрәман чох вахт өз арзуларына чатыр. Мүнагишә мүсбәт гүввәләрин галибиййәтилә битир. Бурада фачиәдә олдуғу кими кәркинлик йохдур.

Драма әсәрләри дә дәйишмиш, инкишаф этмиш вә мүхтәлиф шәкилләрә дүшмүшдүр. Гәдим дөвр драмалары илә орта әср вә я мүасир драмалар арасында бөйүк фәргләр вардыр. Һаким синфин тәләбләринә уйғун олараг драманын да башга нөвләр кими нечә дәйишдийини биз үслуб бәһсиндә көрдүк. Тарих бою ени-ени драмаларын ярандығыны көрүрүк: классик драмалар, романтик драмалар, реалист драмалар вә с.

Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә илк дәфә комедия язылмышдыр. Азәрбайчанда драма әсәрләринин баниси М. Ф. Ахундов гейд эдир ки, бу йол илә (йә'ни комедия илә) нөгсанлары көстәрмәк даһа чох тә'сир бағышлайыр. Драма нөву сонралар Н. Б. Вәзиров вә Ә. Һагвердиевин, сонралар Сүлейман Сани, Чәфәр Чабарлы, Мирзә Ибраһимов, Сәмәд Вурғун вә Сүлейман Рүстәмин ярадычылығында инкишаф этдирилмишдир.

Сәһнә әсәрләринин хүсусиййәтләриндән данышаркән көстәрдийимиз бүтүн тәләбләр драма әсәрләринә дә аиддир.

Комедия. Комедия элә сәһнә әсәрләринә дейилир ки, мүәллиф һәятын, инсанларын бу вә я башга мәнфи чәһәтләрини күлкүйә тутсун, тәнгид, истеһза этсин. Комедия күлүшүн үстүнлүйү илә язылан әсәрләрдир. Биз юхарыда гейд этдик ки, күлүш моментләри фачиә вә драмада да ола биләр. Лакин комедияда о, әсас һаким ер тутур. Бу күлүш һәм айры-айры образлара олан мүнасибәтдә, һәм дә әһвалатын үмуми кедишиндә һисс олунур. Комедиянын гәһрәманы күлүнч вә мәнфи адамлар олурлар. Комедиядакы бүтүн типләр вә я онларын әксәриййәти өз данышыг вә һәрәкәтләри илә күлүш доғурурлар. Мүхтәлиф синфин язычыларында бу күлүшүн һәдәфи дәйишир. Комедияда бир сыра күлүш үсулларындан истифадә эдилир.

1) *Нүмайиш йолу илә яранан күлүш.* «Молла Ибраһим Хәлил кимякәр» әсәриндә һачы Нуру Нуха тачирләрини, онларын өз суаллары илә күлүнч вәзиййәтә салыр вә бу нүмайишлә ифша эдир.

2) *Кейинмә вә кейим васитәләрилә күлүш* доғурмаг. Һачы Гаранын сәфәрә һазырланмасы. «Севил» әсәриндә Балашын атасынын кейими тамашачыда күлүш доғурур.

3) Сәһнә вә ифадәләрин тәкрарланмасы васитәсилә күлүш яратмаг.

4) Типләр арасында бир-бирини баша дүшмәмәк нәтиҹәсиндә яранан күлүш. Гәһрәманлыг көстәрмәк мәгсәдилә сойғунчулуға чыхан Тарверди Фока раст кәлир. Һәр икиси бир-бириндән горхур вә бирдән гачыр, гәфләтән бир-биринә тохушурлар, һәр икиси кисәсини чыхарыб бир-биринә узадыр.

«Тарверди:—Валлаһ мәним вар-йохум будур, ал мәннән әл чәк.
Фок:—Валлаһ бундан артыг тамам сәфәримдә бир зад газанмамышам. Ал. мәни бурах.
Тарверди:—Аллаһы севәрсән мәни гой обая гайыдым.
Фок:—Амандыр, мәни өлдүрмә, языгам.
Тарверди:—Бәс сән гулдур дейилсән?
Фок:—Мән бир фәгир немсәйәм—сән кимсән?
Тарверди:—Мән кимәм? Көрмүрсән ки, мән гулдурам, мәним коллуг ичиндә ики йүз йолдашым ятыр. Сиз нәчисиниз?»

(«Хырс гулдур басан» әсәриндән).

5) Бош өйүнмә вә ловғаланманы тәсвир васитәсилә күлүш доғурма. Мәсәлән, Һачы Гара:

«Тәәччүб эдирәм бир пара гачагчылара ки, һәр йолдан өтәнә малларыны вериб бош гайыдырлар. Истәр һәр либасла олса да бирчә мәнә раст кәләләр. Көрәрләр онларын башына нә кәтирәрәм. Һамысына төвбәләтмә верәрәм ки, дәхи һеч гачаг габағыны кәсмәсинләр».

6) Мүһакимәдә зәиф, күлүнч сүбутлар кәтирмәклә күлүш яратмаг. Мәсәлән: «Севил» әсәриндә Мирзә Мәммәдәли дейир:

«Харичиләр дә мәдәниййәти биздән өйрәнмишләр».

7) Ҹаһиллик, авамлыг вә я өзүнү билмәмәзлийә вурмаг фактыны тәсвир илә күлүш яратмаг. «Хырс гулдур басан» комедиясында Пәризад севкилиси Байрамдан айрылыб кедәркән дейир:

«Байрам:—А залым, мәним үрәйим од тутуб алышыр яныр, элә мәни белә гоюб кедирсән?
Пәризад:—Бәс нечә эләйим?
Байрам:—Бары үрәйимә бир аз су сәп кет!
Пәризад—Одур, су габағында чайдан ахыр ич нә гәдәр истәйирсән!»

Күлүш төрәдән васитәләри даһа чох саймаг мүмкүндүр. Комедиядакы күлүш тәбии вә мә'налы күлүш олмалыдыр. Налайиг сөзләрлә яранан күлүш мә'насыз вә тә'сирсиз күлүшдүр. Белә комизмин ичтимаи вә бәдии әһәмиййәти олмур.

Комедия ичтимаи һәятдакы чиркин ҹәһәтләри, ярамазлыглары, мәнфиликләри көстәрмәк үчүн ән ярарлы бир шәкилдир. Тәсадүф дейил ки, феодал патриархал һәятын чиркинликләрини, буржуа ҹәмиййәтинин ярамаз ҹәһәтләрини көстәрмәк үчүн М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердиев, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Сүлейман Сани кими драмнәвисләримиз гүввәтли комедиялар язмышлар.

ФОЛКЛОР.

Фолклор— ағыз әдәбиййаты, тарихән язылы әдәбиййатдан гәдимдир. Бу әдәбиййатын конкрет ярадычылары вә я айры-айры әсәрләрин язылыш тарихи бәлли дейилдир. Ағыз әдәбиййаты ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәсилә кечәрәк дәйишир, һәр әсрдә вә һәр ердә һәятын мүхтәлиф вә ени тә'сирләрини гәбул эдир.

Ҹәмиййәтдә әмәлә кәлән дәйишмәләрин, сияси-ичтимаи һадисәләрин фолклора бөйүк тә'сири олур.

Халг ярадычылығындакы һәр һансы бир парчанын мүхтәлиф шәкилләри вардыр. Мәсәлән.

Гызыл күл олмаяйды,
Саралыб солмаяйды,
Бир айрылыг, бир өлүм
Һеч бири олмаяйды.

Бу баятынын башга бир шәклинә дә раст кәлирик:

Гызыл күл олмаяйды,
Саралыб солмаяйды
Өлүм аллаһ әмридир,
Айрылыг олмаяйды.

Икинчи шәкилдә «аллаһ» сөзү вардыр ки, бу биринчидә йохдур. Эһтимал, динин, исламиййәтин тә'сири нәтичәсиндә бу сөз баятыя салынмышдыр. Халг әдәбиййатында олан бу дәйишикликләри нағылларда, тапмачаларда, аталар сөзүндә дә ачыг көрмәк мүмкүндүр. Бир нағылын бир чох вариантларда сөйләнмәси дә бундан ирәли кәлир.

Фолклорда халгын психоложиси, һәята мүнасибәти, кечмиш һаким синифләрин ағыр зүлмүнә гаршы олан мүбаризә, үсян, халгын арзулары, үмидләри ифадә олунур. Кечмишдә мәһкум халг бә'зән фәләкләрә, көйләрә, тәбиәтә мүрачиәтлә өз ағыр һәятынын мүдһиш сәһнәләрини тәсвир эдирди:

Аман фәләк, дад фәләк.
Һеч олмадым шад фәләк,
Ичиртдийин шәрбәтдән,
Өзүн дә бир дад фәләк.

Бурада «фәләк» сөзү шубһәсиз халгы ағыр вәзиййәтә салан ичтимаи-сияси гурулуш мә'насында анлашылмалыдыр.

Өз хошбәхт кәләчәйинә инанан халг сосялист ингилабындан сонра бу хошбәхт һәятын гуручусу вә иштиракчысы олдуғундан онун ярадычылығында да бөйүк вә мәфкурәви дәйишиклик әмәлә кәлир. Совет дөврүндә яранмыш ени фолклор, сосялист ингилабынын гәләбәләринә, партия, һөкумәт рәһбәрләринә аид яранмыш фолклор вә ашыг әдәбийяты буна ән чанлы мисалдыр. Ингилабдан сонраки фолклор ичтимаи мәзмун чәһәтдән даһа да зәнкинләшмиш вә долғунлашмышдыр. О ени һәятымызы тәрәннүм этмишдир:

Мән ашыг яза бахдым,
Ачылмыш таза бахдым,
Мәһв олуб көһнә дүня,
Чыхыбдыр яза бахтым.

Кечмишдән галма фолклор мирасы да инди дәриндән өйрәнилир вә онун бүтүн яхшы чәһәтләриндән истифадә олунур. «Фолклор зәнкин бир хәзинәдир. Ондан истифадә этмәк лазымдыр» *(М. Горки)*.

Фолклордан язычылар мүхтәлиф шәкилдә истифадә эдирләр. Язычы бә'зән халг ярадычылығындаки бир мөвзу көтүрүб енидән ишләйир. Мәсәлән, Сүлейман Рүстәмин «Гачаг Нәби» драмасы, Әйюб Абасовун «Мәлик Мәммәд» әсәри, М. Раһимин «Арзу гыз» поэмасы вә с.

Язычылар чох заман фолклордаки мисралары эйнилә өз әсәрләриндә тәкрарламагла фикирләрини гүввәтләндирирләр. Лакин шеирлә язылмыш әсәрләрдә фолклор материаллары чох заман ше'рин вәзнинә уйғун кәлмир. Белә һалларда шаир вәзнин тәләбинә уйғун сурәтдә халг мәсәлләринин шәклини дәйишдирә биләр. Азәрбайчанын мәшһур сатирик шаири Мө'чүз Шәбүстәридән кәтирдийимиз ашағыдаки мисралар фикримизи айдынлашдырыр:

«Кәлин диз үстә гояг бөркү бир көзәл душунәк»,
«Тазыя тут һөкм эдәр, фәрман верәр довшана гач».
«Илан вуран ятар анчаг мәним юхум кәлмәз»,
«Ана дейәрди бала, сәбр илән бишәр һалва».

Бә'зән дә язычы өз әсәрини фолклор руһунда языр, беләликлә дә өз типләринин сәчиййәсини муәййәнләшдирир.

Фолклор жанр э'тибарилә олдугча зәнкиндир. Язылы әдәбийятда сон заманларда яранан бир сыра ени шәкилләр халг ярадычылығында даһа гәдим бир тарихә маликдир. Бу чәһәтдән о, язылы әдәбийята чох тә'сир этмишдир.

Язылы әдәбийятда олдуғу кими фолклорда да нөвләр кет-кедә дәйишмиш вә инкишаф этдирилмишдир. Бу дәйишикликләрдә бир тәрәфдән сияси-ичтимаи һадисәләр, чәмиййәтин мәдәни инкишафы мүһүм рол ойнамышдыр.

Дастан. Фолклорун мүһүм бир һиссәсини дастанлар тәшкил эдир. Дастанлар узун, гәһрәманнамә руһлу, сужетли әсәрләрдир. Онлар чох заман мүштәрәк, нәзмнәсрлә олур. Ашыглар бу вә я башга бир дастаны сөйләркән нәср һиссәсини данышыр, нәзм һиссәсини исә сазла чалыб охуюрлар.

Азәрбайчан дастанлары муәййән устаднамә илә башлайыр. Ашыг дастаны сөйләмәйә кечмәмиш өзүндән габаг яшамыш олан устад бир ашығын яшайыш вә яхуд һәят һаггында нәсиһәт веричи бир гошмасыны охуюр вә сонра әсл әһвалата кечир.

Дастанларын бир һиссәсиндә муәййән тарихи шәхсиййәтләрин гәһрәманлыг сәркүзәштләри сөйләнир (Короғлу, Гачаг Нәби дастанлары), бә'зисиндә азад севки уғрунда мүбаризә тәсвир олунур («Әсли вә Кәрәм» кими); бә'зиләриндә икидлик, гочаглыг вә башга яхшы сифәтләр, сәнәтә, әдәбийята мейл вә мәһәббәт тәблиғ эдилир.

Дастанларда халгын кечирмиш олдуғу тарихи дөврләрин, ичтимаи һәятын реал сәһнәләри яшайыр. Онлар халгын кечмиш тарихиндән йығчам, долғун вә садә бир шәкилдә мә'лумат верир.

Азәрбайчан фолклорунда дастанын яхшы нүмунәси «Короғлу»дур. Бурада, халг гәһрәманы Короғлунун халг дүшмәнләри илә, пашалар, ханлар, тачирләр вә руһаниләрлә апардығы гәһрәман мүбаризә тәсвир эдилир.

Дастанларда ялныз бир сүжет хәтти олмур. Короғлу дастанында ийирмидән артыг сүжет хәтти вардыр ки, буйларын һәр бири гәһрәманын икидлийини көстәрән айры-айры ләвһәләрдир. Короғлунун вә я Гачаг Нәбинин «Короғлуям ашам кәрәк», «Нәби бир оғландыр һәр яны кәзәр» вә с. бу кими сөзләри онларын өзләри тәрәфиндән дейил, халгын тәрәфиндән ярайан вә гәһрәманлара иснад эдилән сөзләрдир.

Нағыл. Фолклорун чох яйылмыш нөвләриндән бири дә нағыллардыр. Нағылларда ән чох халгын һәяты, мәишәти, адәт вә ән'әнәләри верилир.

Падшаһ, вәзир, тачир, молла, мүлкәдар кими мәнфи сурәтләрә нағылларда халг өз мәнфи мүнасибәтини билдирир. Нағылларын мөвзу даирәси кенишдир. Сарай һәятындан, кәндлин талеиндән, нахырчы гызындан тутмуш һейванлар һәятына аид сәһнәләрә гәдәр нағылда ифадә олунур. «Бу нағылларда биз, һейванларын әһлиләшдирилмәси, шәфа отларынын тапылмасы, әмәк аләтләринин ихтиралы кими ишләрин экс олунмасыны эшидирик» (М. Горки).

Нағылларын чоху халгы мүбаризәйә чағырыр. Муздур ишләдиб һаггыны вермәйән, ону тәләф этмәйә чалышан «Кәй-

көз косалар» шәхсиййәтиндә истисмарчыларын вәһшилийи тәсвир олунур.

Нағылларда халг өз ичәрисиндән чыхан адамлары ағыллы, бачарыглы вә үмумән мүсбәт тәсвир едир. Һәмин бу нағылда коса, вахты тамам олан муздура бир күпә гатыг илә чөрәк вериб: «Парая дәймә, бүтүнү кәсмә, күпәни ачма, доғра доюнча е. Йохса сәни өлдүрәрәм» дейир. Муздур, чөрәйин ичини овур, кәнарыны кәсмир, күпәнин алтыны сындырыб, доғрайыр, доюнча ейир. Нәһайәт, о, көрпү үстүндә ятыб ону кечә суя атыб өлдүрмәк истәйән косанын кәләйини дуюр.

Нағылын гурулушундаки садәлик вә мараглылыг, һадисәләрин бир-бирилә сых сурәтдә бағлы олмасы, конкретлик, дилдәки бәдиилик кими чәһәтләр әсәрин ядда галмасына көмәк едир.

Нағыллар әксәрән нәср илә дейилир, лакин бә'зи нағыллар да вардыр ки, нәср илә башладығы һалда, арада нәзм олан ерләри дә вардыр. Ялныз ушаглар үчүн ярадылан бә'зи мәнзум нағыллара тәсадүф едирик («Үшүдүм һа үшүдүм»).

Нағылларын чохунда тәкрар олунан башланғыч вә образлы ифадәләр вардыр: «Бири вармыш, бири йохмуш», «дәрәләрдән сел кими, тәпәләрдән ел кими», «аз кетди, үз кетди, дәрә-тәпә дүз кетди» вә с. кими.

Нағылларда, марагы артырмаг үчүн үмуми вә әсл әһвалат илә әлагәдар олмаян күлмәли ифадәләрә дә раст кәлирик ки, буна «гаравәлли» дейирләр.

Аталар сөзү. Халгын әсрләр бою әлдә етдийи тәчрүбәләр нәтичәсиндә яранан аталар сөзләри олдугча мә'налы әсәрләрдир.

Халг һаким синифләрә гаршы апардығы мүбаризәни аталар сөзләриндә дә екс етдирир. Аталар сөзләринин зәнкинлийини вә синфи мәзмунуну яхшы билмәк үчүн ашағыдаки мисаллары нәзәрдән кечирәк:

«Бәйлә бостан әкәнин тағы чийниндә битәр».
«Моллая ал молла демишләр, вер молла демәмишләр».
«Икид өләр, ады галар».
«Ишләмәйән дишләмәз».

Бу мисалларда халгын истисмарчылара, икиүзлүләрә, һийләкарлара, тәнбәлләрә гаршы нифрәт дуйғулары, икидлийә, әмәйә, сәдагәтә олан мәһәббәти верилир.

Аталар сөзләри әксәрән нәср илә дейилир, лакин шеир илә дейиләнләри дә вардыр. «Сахла саманы, кәләр заманы» кими.

Ени чәмиййәтдә ени аталар сөзләри яраныр ки, бунларын кәләчәк нәсл үчүн бөйүк әһәмиййәти вардыр. Аталар сөзләри әсасән халгын яратдығы әсәрләр олдуғу үчүн халгын фикир вә дуйғуларыны ифадә едир. Анчаг бу сөзләр ичәрисиндә көһнә, дини, мүртәче маһиййәт дашыянлары да вардыр ки, бунлары сечиб атмаг лазымдыр.

Аталар сөзләри илә янашы зәрбүлмәсәлләр, я садәчә мәсәлләр дә вардыр.

Мәсәлләр. Аталар сөзләри мүстәгил олараг ишләдилир вә там бир фикир ифадә едир. Мәсәлләр исә әксәрән бир мүнасибәт, бир һадисә, бир сөһбәт әснасында вә мәтнин ичиндә ишләдилир вә еринә көрә конкрет мә'на верир. Мәсәлән: Сталин йолдаш Москва шәһәри Сталин сечки даирәси сечичиләринин сечкигабағы йығынчағында сөйләдийи нитгиндә белә дейир:

«Елә адамлар вардыр ки, онларын ким олдуғуну дейә билмәзсән; яхшыдырмы, писдирми, чәсарәтлидирми; горхагдырмы, ахырадәк халгын тәрәфдарыдырмы, халгын душмәнинин тәрәфдарыдырмы, дейә билмәзсән».

Сталин йолдаш бир аз ашағыда өз фикрини халг мәсәлләрилә ифадә едәрәк дейир:

«Белә намүәййән адамлар вә хадимләр һаггында биздә халг арасында һабелә чох тутарлы бир мәсәл вардыр: «Бир тәһәр адамдыр—нә балыгдыр, нә әт»*, «Нә аллаһ үчүн шамдыр, нә шейтана атәшкаһ»**.

Ләтифә. Халг әдәбийятында там бир фикри вә я дуйғуну верән вә күлүш үсулу илә дейилән парчалар вардыр ки, онлара ләтифә дейилир. Азәрбайчанда «Молла Нәсрәддин»ә иснад едилән ләтифәләр чохдур.

Молла Нәсрәддинә иснад едилән бу ләтифәләрин чохуну халг өзү ятратмышдыр. Бу парчалар васитәсилә халг, пис адамлара, мәнфи вә зәрәрли хасиййәтләрә күлүр, онлары һөрмәтдән салыр.

Ләтифәләрдәки күлүш олдугча тәбии вә мә'налы күлүшдүр. Ләтифәләрин әләси дә вар ки, бөйүк сияси-ичтимаи вә тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир.

Тапмача. Фикрин вә зеһнин инкишафына ярдым үчүн фолклорда тапмачаларын да әһәмиййәти бөйүкдүр. Тапмача—адындан бәлли олдуғу кими, кизли бир фикрин, мәсәләнин чавабыны арайыб тапмағы тәләб едир. «О нәдир ки, ишыг верир чаһана» дедикдә күнәш олдуғуну тап-

* Азәрбайчанча буна мүвафиг мисал: «Нә өлүйә һай верир, нә дирийә пай».
** Азәрбайчанча буна мүвафиг мисал: «Нә түфәнкә чахмагды нә сүмбәйә тохмаг».

маг асандыр. Анчаг бә'зи тапмачалар вардыр ки, чох фикирләшмәйи тәләб эдир:

Бир гушум вар алача,
Учар гонар ағача.
Өзүнә бир эв тикәр,
Нә гапы гояр, нә бача*.

Тапмачаларын әксәриййәти инсана билик верир. Ону һәят илә, тәбиәт илә таныш эдир. Одур ки, бунларын ушаг әдәбиййатында әһәмиййәти чох бөйүкдүр.

Тапмачалар һәм нәср, һәм дә нәзм илә дейилә биләр.

Ени һәятымызда бир сыра тапмачалар яранмышдыр. Бунлар чох заман индики һәятымызын ениликләрилә әлагәдар эдилир.

«О нәдир ки, өз-өзүнә данышыр».. (Радио).

Уста языб әлийнән,
Бағчасынын күлүйнән,
Языб ону эл үчүн,
Кәзир дилләрдә һәр күн.
Кизлин галсын бурасы,
«К» илә «Я» арасы,
Бурада 11 һәрф вар.
Кәрәк буну ким тапар.

(Конститусия).

Бурада тапманын шәкли дә енидир: һәчми бөйүк, нәзм һалындадыр.

Бағлама. Тапмачаларын даһа мүрәккәб нөви бағламалардыр (гыфылбәндләр). Әксәрән дейишмә заманы ашыглар тәрәфиндән дүзәлән бағламаларын чавабы асанлыгла тапылмыр. Дейишмәдә өз «рәгибини» бағламаг истәйән ашыг чәтин суаллар верир. Ашыг Әләскәрин мәшһур бағламалары вардыр:

Мәғрурлуг эйләйиб, устадам дейән,
О һансы ағачдыр тағы еддидир?
О ағачда бир гуш юва салыбдыр,
Чарпаз синәсинин дағы еддидир?

***

Бир али мәчлисдә вар едди саги,
Доланыр, сейр эдир, йох әл-аяғы,
Нә пилтәси вардыр, нәдә ки, яғы,
Шө'лә чәкән шух чирағы еддидир.

***

Онун кәрдишиндә бир азча ләнк вар,
Аләмә эяндыр көрүнүр ашкар,
Бир каса ичиндә он дөрд рәнк вар,
Гарасы еддидир, ағы еддидир.

---

* Барама гурду.

Әләскәр, сөзләрин де, мүттәсилди,
Нә олду дәһнәдән сую кәсилди,
Онунчун һәр заман баһар фәсилди,
О һансы бағбандыр бағы еддидир?

Яныылтмачлар. Хүсусилә ушагларда нитгин, данышығын инкишафына чох көмәк эдир. Бу әсәрләрдә эйни вә ән яхын сәсли сөзләр янашы ишләдилир:

Бу мис нә пис мис имиш,
Бу мис кашан миси имиш.

Додаг дәймәз. Ашыг ше'риндә бәдии дилин зәнкинлийини, халг ярадычылығынын мәһарәтини билдирән шеир нөвләриндән бири дә додаг дәймәздир. Бурада элә сөзләр ишләдилир ки, онларын тәләффүзүндә додаг додаға дәймир.

Гышда дағлар ағ кейинәр яз гара.
Сағ әлиндә ағ кағыза яз гара,
Истиләшәр гәһр эләйәр яз гара,
Дашар чайлар, селләр кәләр чата-чат.

(Ашыг Әләскәр).

Чинас. Чинас шәкилчә бир, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләрә, гафийәси чинас олан шеирләрә дейирләр. Мәсәлән: яз (фәсил), яз (язмаг) кими. Чинаслардан бу күнки язычыларымыз да истифадә эдирләр.

Дилин бәдии чәһәтдән зәнкинләшмәсиндә чинасларын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бә'зән бир сөзүн бир нечә мә'насы ола биләр. Бу, о демәкдир ки. бир чүмләдә бир нечә сөз ишләтмәк әвәзинә бир сөз ишләтмәк олар.

Чинасын ән яхшы нүмунәләрини Ашыг Әләскәр яратмышдыр. Мисал үчүн онун ашағыдаки ше'рини нәзәрдән кечирәк:

Көнүл сән ки дүшдүн эшгин бәһринә,
Нарын чалхан, нарын силкин, нарын үз!*
Дост сәни бағына бағбан эйләсә,
Алмасын дәр, күлүн ийлә, нарын үз!**

Гәсри-эйван тикдирибсән ода сән,
О севдийин, бу нөкәрин, о да сән.
Гыя бахдын, салдын мәни ода сән,
Инсаф элә, бир көнлүмүн нарын үз.***

Кәл сыныг көнлүмү сары дур кедәк,
Тәлләнсән, овлатма сары, дур кедәк,
Мүрвәт элә бизә сары дур кедәк;
Бир дәрдими эләмисән Нарын үз!****

---

* Нарын—нарын үз.
** Нарыны (мейвәсини) үз!
*** Нар—од демәкдир—одуну сөндүр!
**** Нарын гыз адыдыр; үз—йүз еринә ишләнмишдир.

Ашыг олан сөзүн демәз тәрсинә,
Тәрс кәзән дүнјада кедәр тәр синә,
Тәр синәјә гисмәт олсун тәр синә,
Гој сөјкәнсин нарын үзә, нарын үз*!

Әләскәр дә сөзүн дејәр Гајмаға,
Јүјәр гәссал, гәддим бүкәр гајым аға;
Ләззәт верәр бал гатанда гајмаға,
Онлардан да ширин олар нарын үз**.

Фолклорда ҹинас чохдур. Баятыларда, гошмаларда олдугҹа гүввәтли вә нүмунә олан ҹинаслар вардыр:

Мән ашығам Сәляна***
Дара зүлфүн сал яна****
Неҹәсән бир аһ чәкәм,
Күр гуруя, сал яна.*****

Баяты. Халг әдәбийятында ән чох яйылмыш лирик шеирләр **баятылардыр**. Халгын арзу вә истәкләри, кәдәр вә севинҹләри баятыларда даһа тә'сирли әкс олунмушдур. Баятылар дөрд мисрадан ибарәт олур. Ики әввәлинҹи мисрада чох заман һәят, тәбиәт вә яшайыш һаггында тәсәввүр верилир. Сон мисраларда исә һисс, һәяҹан, бир шәхсиййәтин дахили вәзиййәти верилир:

Әзизим күл ушүдү,
Шеһ дүшдү күл үшүдү.
Күлдүн ағлым апардын,
Бу неҹә күлүш иди?

Мәзмунларына көрә дә баятылар мүхтәлиф олур. Матәм заманы дейилән баятылара ағы дейилир:

Сәнәм ясамы кәлдин?
Дабан басамы кәлдин?
Сағлығында кәлмәдин,
Өлдү ясамы кәлдин?

Бешик башы, яхуд лайлай дейилән шеирләр дә эйни илә баяты шәклиндә яранан парчалардыр:

Хырдаҹасан, мәзәсән,
Сән һәр күлдән тәзәсән.
Гурбан олум о күнә,
Аяг тутуб кәзәсән.

Әйләнҹә заманы гадынлар арасында буланлыг суя үзүк, сырға, санҹаг вә с. салыб сөйләнән баятыя «васфи-һал» дейирләр. Баятыларын мәзмуна көрә башга нөвләри дә вардыр.

* Зәриф үз
** Сүдүн үзү, хама.
*** Сәлян шәһәри
**** Яна сал
***** Күрүн үстүндә ағаҹдан гайрылма сал

Маһнылар. Халг әдәбийятында, мүәййән һава илә охунан парчалара маһны дейилир. Маһнылар лирик әсәрләрдир. Маһны мусиги илә бағлы олдуғундан, даһа күтләви олур:

Салланыбан кәлән дилбәр,
Яхан дүймәлә-дүймәлә.
Мәни дәрдә салан дилбәр,
Яхан дүймәлә-дүймәлә...

Азәрбайҹан фолклорунда «Пәнҹәрәдән даш кәлир», «Апардылар сәлләр Сараны», «Ҹейран бала» кими мәшһур маһнылар вардыр.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИ.

ӘДӘБИ-БӘДИИ ДИЛ.

Бәдии әсәрләрин ярадылмасында **бәдии дилин** ол дугча мүһүм ролу вардыр. Көзәл бир мәнзәрә чәкмәк истә йән рәссам чизкиләрдән, рәнкләрдән, һейкәлтәраш яхшы би һейкәл яратмаг үчүн кирәчдән (кипсдән) вә башга материа лардан, тә'сирли бир маһны бәстәләмәк үчүн мусигишүнас сә ләрдән истифадә этдийи кими һәр һансы бәдии бир әсә яратмаг үчүн дә язычы дилдән, сөзләрдән истифадә эдир.

ӘДӘБИ ДИЛ НӘДИР?

Һәр һансы бир дөврдә һаким синфин дили о дөврүн әдә дили олур. Бүтүн мәтбуат бу дилдә язылыр. Әдәби дили өзүнә мәхсус ганун вә гайдалары вардыр. Бизим һәр кү охудуғумуз гәзет, мәчмуә вә яхуд тарих, чоғрафия вә саи бу кими элми китабларын дили әдәби дилдир.

Әдәби дил кениш халг күтләләринин данышыг дили әса сында гурулур. Совет һакимиййәти дөврүндә бу дил илә да нышыг дили арасында зиддиййәт олмамышдыр. Лакин бур жуа-мүлкәдар һакимиййәти дөврүндә белә зиддиййәтә рас кәлмәк олур. Чүнки бу синифләр кениш халг күтләләрин мәнафеини нәзәрә алмырдылар. Одур ки, Азәрбайчанда инги лабдан әввәлки һаким синфин әдәби дили халис Азәрбайча дили әсасында гурулмамышды. Онларын дили әрәб, фарс в османлы тә'сири илә зибилләнмишди.

Дил—ичтимаи бир һадисәдир. О, чәмиййәтдә яшаян инса ларын бир-бири илә мүнасибәтдә олмасына, фикирләрин бир-биринә баша салмасына көмәк эдир. Һәр һансы бир сө инсанын шүурунда мүәййән мәфһум доғурур.

Дил—тарихи бир һадисәдир, йә'ни о, мүәййән бир дөв дә әмәлә кәлмишдир. Ибтидаи инсанларын дили бизим дили миз кими олмамышдыр. Онлар узун мүддәт сәс дилиндә (А, О, У, Э), идарә дилиндән (әл, аяг һәрәкәтләри), мимик

дилиндән (көз, гаш, үз һәрәкәтләри) вә саирәдән истифадә этмишләр.

Чәмиййәт инкишаф этдикчә дил дә инкишаф этмиш вә дәйишмишдир.

Дилин синфилийи.

Синифләр мөвчуд олан дөврләрдә «чәмиййәтин тарихи синифләр мүбаризәси тарихиндән ибарәтдир». Бу сөзләр дилә дә аиддир. Мүхтәлиф синифләрин дилләриндә бир-биринә бәнзәмәйән чәһәтләр, айрылыглар, мүбаризәләр вардыр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабы бу айрылығы даһа айдын бир шәкилдә исбат этди. Ингилабдан әввәл һаким буржуа-мүлкәдар синифләринә аид олан бир чох сөзләр, пролетар диктатурасы дөврүндә өз мәзмунуну, маһиййәтини дәйишдирди. Бу сөзләри бир нечә һиссәйә айырмаг олар. Онлардан бә'зиләри дилдән тамамилә силиниб кетдийи һалда (мәсәлән, ә'лаһәзрәт, зиллиллаһ вә с.), бә'зиләри дә ени мәзмун газанды. Мәсәлән: йолдаш, гәһрәман, гызыл, зәһмәт кими сөзләр ингилабдан әввәл дә вар иди. Бу сөзләр инди ени мәзмун—мүндәрәчә дашымагдадыр. Биз һәр адама йолдаш демирик.

Ингилабдан әввәл һаким синифләр үчүн мүсбәт сифәт сайылан бир чох сөзләр (мәсәлән: бәй, аға, хан вә с.) инди мәнфи маһиййәтдә олдуғу һалда, о дөврдә мәнфи гиймәтләндирилән бә'зи сөзләр исә инди мүсбәт мә'нада ишләдилир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, дил синфидир. О, һаким синфин арзу вә истәкләри илә бағлыдыр.

Бәдии дил нәдир?

Бәдии дил бәдии әсәрләрдәки дилә дейилир. Роман, һекайә, шеир, драм вә башга бу чүр әсәрләр бәдии дилдә язылыр. Одур ки, бәдии әсәрләри тәһлил этмәк үчүн сурәтләрин дилини дә тәһлил этмәк лазымдыр. Чүнки образлар ярадылышында бәдии дил мүһүм ер тутур. Бу дилдән ялныз бәдии әсәрләрдә дейил, эйни заманда данышыгда, гәзет мәгаләләриндә, һәтта сияси әсәрләрдә дә истифадә олунур. Бу истифадә данышығы, языны нисбәтән кәскин, айдын вә тә'сирли эдир. Маркс, Энкелс, Ленин вә Сталин йолдашлар өз әсәрләриндә вә мә'рузәләриндә бәдии дилдән чох истифадә эдирләр.

Сталин йолдаш 15 октябр 1905-чи илдә яздығы «Иртича гүввәтләнир» адлы мәгаләсиндә көрүн мәчази ифадәләрдән, бәдии дил үнсүрләриндән нечә истифадә эдир:

«Башымызын үстүнү гара булутлар алмагдадыр. Гартымыш мүтләгиййәт баш галдырыр вә «атәш вә гылынчла» силаһланыр. Иртича кәлир! Гой бизә ийрәнч мүтләгиййәти мөһкәмләтмәли олан чар «ислаһатындан» дәм вурмасынлар: «ислаһат» вәһши чар һөкумәтинин бизим үзә-

римизә бу гәдәр сәхавәтлә ағдырдығы күллә вә гамчыларын үстүнү пәрдәләмәкдир» (И. Сталин, Әсәрләри, I чилд, сәһ. 188, Азәрнәшр, 1946).

Буржуа әдәбийятшүнаслары бәдии дили «илаһи бир верки», гейри ади бир дил кими көстәрдикләри һалда марксизм әдәбийятшүнаслығы бу нәзәриййәнин пуч вә зәрәрли олдуғуну чохдан исбат этмишдир. О, исбат этмишдир ки, бәдии дил дә әдәби дил кими һәр шейдән әввәл кениш халг күтләләринин чанлы данышыг дили әсасында яраныр.

Һәр һансы бир язычы өз әсәрини язаркән охучуларыны, тәсвир этдийи типләрин синфи-ичтимаи симасыны нәзәрдә тутур. Бундан әлавә язычынын өз дүнякөрүшү, тәһсили, зөвгү дә бәдии әсәрләрин дилинә тә'сир эдир. Она көрә дә мүхтәлиф синифләрдән олан язычыларын сәнәти башга маһиййәтдә олдуғу кими, дили дә башга-башга олур. Кениш халг күтләләринин мәнфәәтини көзләйән язычыларымыздан М. Ф. Ахундов, Ә. Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадәнин дили илә халг дүшмәнләри олан буржуа язычыларынын дилини мүгайисә этсәк, араларында бөйүк фәргләр көрәрик. Мәсәлән: буржуа мәтбуатында мәктәб нәдир суалына белә чаваб верилир: «Мәкатиб чилвәкаһи-тәл'әти фәйязи гүдрәтдир». Көрүлдүйү үзрә бу дил, халгын данышыг дилиндән әдәби-бәдии дили узаглашдырмаға чалышан буржуазиянын дилидир. Бурада кениш халг күтләләринин сәвиййәси, мәнфәәти нәзәрә алынмамышдыр.

Халг мәнафеини нәзәрә алан язычылар исә өз охучулары илә онларын өз дилиндә данышырлар:

Оғул мәнимдир әкәр охутмурам әл чәкин,
Эйләмәйин дәнкәсәр охутмурам әл чәкин!

Бәдии дилдә көрдүйүмүз бу фәргләр ялныз айры-айры шаирләрин ярадычылығында дейил, синифләрин дилиндә дә өзүнү көстәрир. Әкәр XX әср Азәрбайчан әдәбийятыны нәзәрдән кечирсәк орада чүрбәчүр дил чәрәянларына раст кәлирик. «Молла Нәсрәддин»чиләр ады илә танынан язычылар доғма Азәрбайчан дилиндә яздыглары һалда «фүюзатчылар» исә фарс, әрәб, османлы дилләриндә язырдылар. Бүтүн бунлар бәдии дилин синфи олдуғуну исбат эдир.

Бәдии дилдә сөзләр чох заман мәчази шәкилдә ишләнир. Бурада сөзләрин мүстәгим мә'насына аз раст кәлирик. Мәсәлән:

Гара булутлар ойнашыр инди нәдир әлачымыз?
Чулғалайыр бизи думан, мән дейән олду, олмады!

(Сабир)

Бу шеирдә ишләнән «гара булут», «думан» сөзләри һеч вахт мүстәгим мә'нада дүшүндүйүмүз булут вә я думан демәк дейилдир. Бәллидир ки, Сабир бу ше'ри иртиҹа илләриндә язмыш вә күчләнмәкдә олан чар зүлмүнү—гара булутлара бәнзәтмишдир.

Бәдии дил зәнкиндир. Бу дилдә эйни шәкилдә олан сөзләр мүхтәлиф мә'наларда вә эйни мә'нада олан кәлмәләр мүхтәлиф шәкилләрдә ишләдилмәклә дили зәнкинләшдирир.

Мә'нача бири-биринә яхын, шәкилчә мүхтәлиф олан сөзләрә мүтәрадиф кәлмәләр (синоним) дейирләр. Мәсәлән: чаван, кәнч, ениетмә, чаһыл. Бу сөзләрин һамысы мә'нача яхындыр. Яхшы сәнәткар бир чүмләдә вә яхуд бир тәсвирдә дөрт дәфә кәнч сөзү ишләтмәз. О, ери кәлдикдә о мә'наны верә билән дикәр сөзләри ишләдир.

Мә'нача яхын олан сөзләр һәр заман бир-бирини әвәз эдә билмәз. Бу сөзләри элә ишләтмәк лазымдыр ки, дүрүст, тә'сирли олсун.

КӨҺНӘЛМИШ СӨЗЛӘР.

Букүнкү дил үчүн көһнәлмиш олан сөзләрә архаизм дейилир. Мәсәлән: мәмафиһ, һакәза, бинаәнәлейһ вә с. Бәдии әсәрләрдә ери кәлдикдә көһнәлмиш сөзләрдән истифадә этмәк олар. Хүсусән бә'зи көһнә типләрин сәчиййәсини, шүуруну инандырычы бир шәкилдә тәсвир этмәк үчүн көһнә сөзләр язычыя лазым олур. Ҹәфәр Ҹабарлы сосялизм гуручулуғу дөврүндә көһнә типләрин портретини ярадыркән буна кениш ер вермишдир. Севил әсәриндә Әбдүләлибәй, Алмас әсәриндә Мирзә Сәмәндәрин нитгиндә көһнәлмиш сөзләрдән истифадәнин парлаг нүмунәсинә раст кәлирик.

Көһнәлмиш сөзләр ялныз әчнәби кәлмәләрдән ибарәт дейилдир. Һәр һансы бир милләтин дили инкишаф эдиб зәнкинләшдикчә көһнәлән милли сөзләр дә сырадан чыха биләр. Мәсәлән: сайру (хәстәлик), чин (доғру), әншә (сүфәт), сонмаг (ичмәк), син (гәбр), һанда (һарда), ганы (һаны), һанчары (нечә) кими сөзләр букүнкү дилимиздә ишләдилмир.

Көһнәлән сөзләрин сырадан чыхарылмасы ишиндә күндәлик мәтбуатын да бөйүк ролу вардыр. Мәтбуатда бу вә я башга бир сөз ишләнмәдикдә о сөз кениш халг күтләләринин данышығындан да силиниб кедә биләр. Мәтбуат «гейри гәнаәтбәхш» сөзүнү «ярытмаз» сөзү илә әвәз этдийиндән бу сөз ади данышыгда вә бәдии әсәрләрдә дә яйылмаға башлайыр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра өз шәкилчә милли мәзмунча сосялист мәдәниййәтини инкишаф этдирән

халглар дилин сафлығы, тәмизлийи уғрунда чалышаркән халга јад олан сөзләр сырадан чыхыр, архаизмә кечир.

ЛӘҺЧӘЧИЛИК.

Һәр һансы халг мүхтәлиф район, кәнд вә шәһәрләрдә јашайыр. Биз јухарыда гејд этмишдик ки, айры-айры ерләрин дили мүхтәлифдир. Һәмин бу мүхтәлифлик чүрбәчүр ләһчә вә шивәләр әмәлә кәтирир.

Јазычы чанлы типләр јаратмаг үчүн чох заман бу ләһчәләрдән истифадә эдир. Чәфәр Чабарлынын «1905-чи илдә» әсәриндә Аллаһверди вә Имамверди типләри Гарабаға мәхсус бә'зи сөзләр ишләдирләр. Бу һал М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Ә. Һагвердиев вә башга јазычыларымызын да әсәрләриндә өзүнү көстәрир. Әдәби типләрин чанлы чыхмасы үчүн ләһчәләрдән истифадә этмәк мүмкүндүр.

Ләһчәчилик бә'зән јазычынын өз дилиндә дә нәзәрә чарпыр. Мәсәлән:

> Үклү алыглы кәндимиз.
> Кирли јамалыглы кәндимиз,
>
> *(Сәмәд Вурғун)*

Бурадакы (үк, алыг, јамалыг) сөзләри анчаг Газахда ишләнән кәлмәләрдир. Јахуд Гарабағ һәјатындан јазан вә орада јашамыш олан Сүлејман Рәһимов «Шамо» романында бир чох сөз ишләдир ки, бу сөзләр анчаг Гарабағ тәрәфләриндә баша дүшүлүр. Мәсәлән: «кәмәрә», «шив», «чәбә», «чавымаг», «тилиш», «кәфә» вә с.

Бәдии типләрин јарадылмасы ишиндә ләһчәчиликдән истифадә этмәк мүсбәт һадисә исә, јазычынын өз дилиндә бу тәгдир эдилә билмәз. Чүнки јазычы үмуми әдәби дилә рәајәт этмәли вә дилин сафлығы, үмумилији уғрунда чалышмалыдыр.

Ләһчәчилик исә јазычыны үмуми әдәби бәдии дилдән узаглашдыра биләр. Буржуа әдәбијјатында дилин тәмизлијинә фикир верилмәдији үчүн јазычылар ләһчәчилији бир ганун кими мүдафиә эдирләр. Бә'зән элә китаблар бурахылмышды ки, онда јүзләрчә анлашылмајан, јә'ни јалныз бир района аид олан кәлмәләр вар иди.

Бизим дөврүмүздә саф, тәмиз, үмуми әдәби дил јарандығы үчүн бу гарышыглыға, ерли шивәчилијә гәт'ијјән јол вермәк олмаз. В. И. Ленин, А. М. Горки дәфәләрлә өз мәгаләләриндә дилин тәмизлији уғрунда чалышмыш вә дилимизи зибилләјәнләри кәскин тәнгид этмишләр. Јалныз бир района аид олан сөзләр халгын әдәби дилинә еридилә билмәз.

ӘЧНӘБИ СӨЗЛӘР.

Истәр чанлы данышыгда, истәрсә дә јазыда ерсиз ишләнән әчнәби сөзләрә раст кәлирик ки, әдәбијјатшүнаслыгда буна барбаризм дејилир.

Әчнәби сөзләрин тәбии јол илә дилә дахил олмасы мүәјјән ичтимаи, сијаси, игтисади вә мәдәни әлагәләр нәтичәсиндә олур.

Букүнки дилимиздә јүзләрлә кәлмә тапмаг олар ки, онлар кечмишдә башга дилләрдән алынмышдыр. Мәсәлән: чарпајы (фарсча), мәктуб, аләм, алим (әрәбчә), самавар, паравоз, пароход, лампа (русча) вә с.

Анчаг бу сөзләрин әчнәби сөз олдуғуну биз гәтијјән дүшүнмүр, өз сөзүмүз кими ишләдирик. Бу һал бүтүн милләтләрдә вардыр. Дүнјада элә бир халг тапмаг олмаз ки, онун дилиндә башга милләтләрин сөзләриндән кәлмәләр алынмамыш олсун.

Дилимизин инкишафына мане олмаға чалышан буржуа милләтчиләри чох заман белә «әчнәби» сөзләрин гәбул олунмасы әлејһинә чыхыр, хүсусән рус—Авропа сөзләри илә дилимизин зәнкинләшмәсини истәмирдиләр. Матор, электрик, танк вә с. бу кими һамынын гәбул этдији. таныдығы сөзләри онлар ујдурма сөзләрлә әвәз этмәјә чалышырдылар. Дилләрин инкишафы нәтичәсиндә јаранан ени сөзләри гәбул этмәмәк кери галмаг демәкдир.

Дилимизә дахил олан: совет, рајком, коммуна, колхоз, пионер, комсомол, совхоз кими сөзләр әчнәби сөзләр дејил, инкишафымыз илә бағлы вә доғма һәјатымызда јаранан ени сөзләрдир. Бу сөзләр ингилабдан сонра, Совет гурулушунда јарандығындан бунлара советизм сөзләри дә дејилир. Сәмәд Вурғун бир нечә ше'риндә рус, күрчү, эрмәни сөзләрини мәһарәтлә ишләдир:

> Бирләшиб олсунлар даһа да бир чан;
> Јолдаш Азәрбајчан, һинкер Һајыстан,
> Бир дә амханаго гызыл Күрчүстан!

вә јахуд:

> Бу гоча Гафгазын дилилә сәнә
> Сөјләјирәм јаша, кетсе, ваша!

Белә һаллар классик јазычыларымыздан М. Ф. Ахундов, Закир, Сејид Әзим вә Сабирин шеирләриндә, Чәлил Мәммәдгулузадә. Н. Б. Вәзиров, Һагвердиев, Чәфәр Чабарлынын әсәрләриндә дә вардыр.

ЕНИ СӨЗЛӘР.

Чәмијјәтин сијаси, ичтимаи вә мәдәни инкишафы илә әлагәдар олараг бир сыра ени сөзләр јараныр ки, буна неолокизм

дә дейилир. Ени сөзләри язычылар, шаирләр дилдә мөвчуд олан сөзләр әсасында ярадырлар. Биз юхарыда демишик ки, дил инкишаф эдир, енилә шир. Одур ки, ени сөзләрин яранмасы дилдә ади бир һадисәдир. Бу кими сөзләр һәр заман ярамыш, яраныр вә яраначагдыр.

Элм вә техниканын инкишафы нәтичәсиндә кәшф олунан шейләрә ени ад вермәк вә яхуд чәмиййәтин инкишафы илә әлагәдар олараг яранан ени ичтимаи һадисәләри адландырмаг ени сөзләрин яранмасыны тәләб эдир. Ени сөзләр ики йол илә яраныр:

1) көһнә сөзләрә ени мәзмун вермәк,
2) тамамилә ени сөзләр яратмаг йолу илә.

Биринчи йол илә яранан сөзләрә мисал олараг «зәрбәчи», «ярыш», «йолдаш» кими сөзләри көстәрә биләрик. Бу сөзләр кечмишдә дә вар иди. Лакин онларын ичтимаи мә'насы ени мәзмунла әлагәдар олараг дәйишмиш, ениләшмишдир. Дикәр тәрәфдән дә, «колхоз», «совхоз» кими тамамилә ени сөзләр яранмышдыр ки, бунлар кечмишдә йох иди.

Язычы тәрәфиндән яранан һәр һансы ени бир сөз дәрһал әдәби-бәдии дилә кечә билмәз. Ени яранан сөз күнүн тәләбләринә, дилин гайда-ганунларына чаваб вермәклә дилдә вәтәндашлыг һүгугу газандыгдан сонра әдәби-бәдии дилә кечә билир.

Бә'зән язычы көһнәлмиш вә данышыг дилиндән чыхмыш сөзләрдән истифадә эдәрәк ени сөзләр ярадыр. Мәсәлән, вахты илә «сәламәлейкүм» әвәзинә азәрбайчанлылар «күн айдын» дейирдиләр. Букүнки дилимиз үчүн көһнәлмиш олан «күн айдын» сөзүнү Чәфәр Чабарлы Севил әсәриндә «күн айдын, көһнә достлар!» дейә ишләдир ки, бу, көһнәлмиш сөзләрдән әмәлә кәлмиш ени сөздүр. Яхуд Рәсул Рза «Чин өлкәсинин чин хәбәрини» вермәк истәркән, букүнкү дилимиз үчүн көһнәлмиш олан чин (доғру мә'насында) кәлмәсини ени сөз олараг ишләдир.

Бунларын һәр икиси уйдурмадыр вә белә бир ени сөзә һеч эһтияч йохдур. «Доғру» сөзүнүн нәйи писдир ки, атаг, әвәзинә өлүб кетмиш олан вә һеч кәсин баша дүшмәдийи «чин» сөзүнү алаг?

ҮСЛУБИЙЯТ (СТИЛИСТИКА).

Дилин образлы вә бәдии олмасы үчүн язычылар үслубиййатдан кениш сурәтдә истифадә эдирләр. Бу элм үмумиййәтлә дилин даһа тә'сирли вә бәдии олмасына чалышыр. О, бәдии әсәрләри тәдгиг эдәрәк газанылмыш мүсбәт чәһәтләри үмумиләшдирир.

Үслубиййат дилин сәрф-нәһв ганунларына зидд дейилдир. Анчаг бу ганунларла онун арасында эйниййәт дә йохдур. Мәсәлән, нәһв элми бизә өйрәдир ки, хәбәр һәмишә чүмләнин ахырына кәлмәлидир. Лакин үслубиййат бу ганунун бә'зән позулмасыны гәбул эдир. Мәсәлән:

«Ничин сән эримәйирсән эй инсанын бәдәни!»
(Һ а м л е т д ә н)

вә яхуд

«Йохдур аллаһ, мәнәм аллаһ!»
(О д к ә л и н и н д ә н)

Бу чүмләләрдә хәбәрләр чүмләнин ахырында дейилдир.

Үслубиййат язычыдан даһа тә'сирли, даһа долғун, даһа аһәнкдар сөзләрин ишләдилмәсини тәләб эдир.

Дилин образлы олмасы үчүн язычылар бир сыра васитәләрдән истифадә эдирләр.

Бәдии тә'йин (сифәт). Дили тә'сирли этмәк мәгсәдилә язычылар айры-айры кәлмәләрә бәдии тә'йинләр верирләр. Мәсәлән, Сәмәд Вурғун гаялары тәсвир эдәркән «гуш гонмаз гаялар», Сүлейман Рүстәм «Сталин» ше'риндә өз сөзләринә «дәмир сәтирләрим, одлу сөзләрим» сифәтләрини вермишләр. Бунлардан мәгсәд охучунун көзү гаршысында тәсвир олунан һадисәнин вә я шәхсин әсас чизкиләрини чанландырмагдыр.

Бәдии тә'йин васитәсилә язычы тәсвир этдийи һадисәйә вә я варлыға өз мүнасибәтини дә билдирир.

М. Горки чар Русиясында яшаян фәһләләрин ағыр һәятыны тәсвир этмәк үчүн илк һекайәләриндә элә сөзләрдән истифадә этмишдир ки, онлар һәм язычынын о һәята олан мүнасибәтини билдирир һәм дә о һәяты реал, инандырычы бир шәкилдә бизим көзүмүзүн габағында чанландырыр.

Фәһләләрин ингилаби һәятына Горкинин һәср этдийи «Фыртына гушу» әсәриндә исә тамамилә башга бәдии тә'йинләрә раст кәлирик.

Бәдии тә'йинләр мүхтәлиф сәрфи дәрәчәләрдән әмәлә кәлир. Мәсәлән:

С и ф ә т—чичәкли йоллар.
З ә р ф—юхары мәртәбә.
И с и м—даш эвләр.

Бүтүн сифәтләрин һамысы бәдии тә'йин ола билмәз. Язычы һадисәләри, шейләри даһа тә'сирли, даһа кәскин көстәрмәк үчүн бә'зи сифәтләри бәдии тә'йин шәклиндә ишләдир. «Күнәшли күндүзләр, айлы кечәләр» дедикдә сифәтдән әмәлә кәлмиш «күнәшли, айлы» сөзләри бәдии тә'йиндирсә, «фәһлә мәнзилләри», «чиб дәфтәри» кими сөзләрдәки сифәтләр бәдии

тә'йин дейилдир, чүнки бурада язычы тә'сир оятмаг мәгсәдини дашымыр. О, көстәрмәк истәйир ки, сөһбәт фәһлә мәнзилләри әтрафындадыр—кәнд эвләриндән данышылмыр. Белә тә'йинләрә бәдии йох, мәнтиги тә'йин дейилир. Эйни сөз һәм бәдии тә'йин, һәм дә мәнтиги тә'йин ола биләр. Мәсәлән «гайнар һәят» ифадәсиндәки «гайнар» бәдии тә'йин олдуғу һалда «гайнар су» ифадәсиндә мәнтиги тә'йиндир. Чүнки гайнар сую гайнар олмаян судан айырыр.

Бәнзәтмә. Бәдии әсәрдәки ифадә гүввәтли олсун дейә язычы тәсвир этдийи варлығын әсас чизкиләрини вермәклә кифайәтләнмәйиб ону башга шәхс, шей вә я һадисә илә мүгайисә дә эдир. Бу мүгайисәйә б ә н з ә т м ә (тәшбиһ) дейилир. Мәсәлән:

Москвада нумайишдә дүз үч милйон чан ериди,
Гызыл байраг далғаланды, элә билдим дан ериди.

(Ашыг Мирзә).

Яхуд:

Синәм энир вә галхыр нәфәс алыр дәниз тәк,
Битмәз сөз ләпәсилә мәнчә дейил дәниз тәк.

(С. Рустәм).

Бу мисаллардан көрүнүр ки, бәнзәтмәләр мүәййән сөзләрин—әдатларын ярдымы илә әмәлә кәлир. Мәсәлән: кими, тәк, тәкин, санки, элә бил ки, охшайыр вә с.

Бә'зән бәнзәтмәләр әдатсыз да верилә биләр:

«Сталин күнәшдир» чүмләсиндә Сталин күнәшә бәнзәдилдийи һалда һеч бир әдатдан истифадә эдилмәмишдир.

Һәр һансы там бәнзәтмә дөрд һиссәдән әмәлә кәлир:

1. Бәнзәйән,
2. Бәнзәдилән,
3. Бәнзәтмә әдаты,
4. Бәнзәйән илә бәнзәдилән арасында уйғунлуг—бәнзәмә сәбәби вә яхуд бир-биринә яхын олан сифәт. Мәсәлән:

Тәййарә	Гуш	кими	учур
Бәнзәйән	бәнзәдилән	бәнзәтмә әдаты	бәнзәмә сифәти

Там бәнзәтмәни тәшкил эдән үнсүрләрин сайына көрә дөрд нөв бәнзәтмә вардыр. Әкәр дөрд үнсүрүн һамысы иштирак эдирсә буна там вә я мүфәссәл бәнзәтмә дейилир. Мәсәлән:

Хыдыр гочаглыгда аслан кимидир.

Бәнзәтмә әдатындан башга дикәр үч үнсүрә малик олан бәнзәтмәләрә сәрбәст бәнзәтмә дейилир:

Хыдыр гочаглыгда асландыр.

Бәнзәтмә сәбәби ихтисар эдилән бәнзәтмәйә исә йығчам бәнзәтмә дейилир:

Хыдыр аслан кимидир.

Нәһайәт бәнзәтмә сәбәби вә бәнзәтмә әдаты олмаян бәнзәтмәләр дә вардыр ки, буна тә'кидли бәнзәтмә дейилир:

Хыдыр асландыр!

Бәнзәтмәләр гүввәтли вә я тә'сирли олмаг үчүн һәмишә бәнзәдилән варлыг бәнзәйәндән гат-гат гүввәтли олмалыдыр. «Һәсән илдырым кими кечди» дедикдә бәлли олур ки, Һәсән чох сүр'әтлә кечмишдир. Бурада илдырымын сүр'әти артыг олдуғу айдындыр. Әкәр бәнзәйән чәһәт бәнзәдиләндән үстүн олса о заман бәнзәтмә әмәлә кәлә билмәз. Йә'ни «Илдырым Һәсән кими кечди» дейилмәз.

Бу һал ялныз мүбалиғәләрдә позула биләр. Язычы бәнзәйәнлә бәнзәдиләнин ерини дәйишдирә биләр. «Хәялым дәниз кими далғаланыр» чүмләсини «Дәниз далғаланыр хәялым кими» дә демәк олар. Шүбһәсиз бу даһа гүввәтли, даһа чанлыдыр.

Юхарыдаки мисаллардан айдын олур ки, бәнзәтмәләрдә харичи уйғун сифәтләр нәзәрдә тутулур. Анчаг харичи көрүнүшдә вә я мүәййән хасиййәтләрдә бир-биринә охшаян һәр шей бәнзәтмә тәшкил этмәз. Мәсәлән шам илә күнәши көтүрәк, һәр икисиндә яндырмаг, янмаг, парламаг сифәтләри вардыр. Лакин: «Шам күнәш кими янып» вә я әксинә «Күнәш шам кими яныр» дейилмәз. Чүнки, күнәш мәфһумунда олан бөйүклүк шамда йохдур.

Биз юхарыда гейд этдик ки, бәнзәтмәләрдә әсасән харичи уйғунлуг көтүрүлүр. Бу, дәйишмәз бир ганун дейилдир. Бә'зән язычы харичи көрүнүшләриндә һеч бир уйғунлуг олмаян шейләри дә бәнзәдә биләр. Мәсәлән: «Мәним севким күнәш кими тәмиздир» дедикдә севки илә күнәш арасында һеч бир харичи уйғунлуг йохдур. Анчаг күнәш язычы үчүн ән тәмиз бир шей олдуғундан өз севкисини она бәнзәдир.

Һәр һансы бир бәнзәтмәдә язычынын өз дүня көрүшү, һадисә вә шейләрә мүнасибәти нәзәрә чарпыр.

Эйни бир дөврдә бәнзәтмә ярадан мүхтәлиф синфин шаирләри вә я мүхтәлиф заманларда яшаян айры-айры шаирләр тамамилә башга-башга бәнзәтмәләрә мүрачиәт эдирләр. XIX әсрдә яшамыш рус шаири Державин ше'рә тә'риф верәркән дейир ки. «шеир, инсана яй фәслиндә ичилән даллы лимонад кими ләззәт верир». Совет шаири Маяковски исә ше'ри белә гиймәтләндирир:

«Нәғмә-шеир бомба вә байраг кимидир». Демәк, дүня көрүшү башга-башга олан шаирләрин бәнзәтмәләри арасында фәрг ола биләр.

Язычылар типләри тәсвир эдәркән яратмыш олдуглары тәшбиһләрдә өз әлагәләрини дә билдирмиш олурлар. М. С. Ордубади «Дөйүшән шәһәр» романында меншевикләри белә тәсвир эдир:

«Бу сөздән сонра меншевик рәһбәрләринин башы, ағача дырманмыш тағдан салланан балгабаг кими әйилди. Доктор Араратян Рая ханымы тәгдим этдикдә деди:

— Бу ханым һөрмәтли, әзәмәтли, миралай Тиг Чонсонун нишанлысы Рая ханымдыр!—Рәһбәрләрин башы ушаг әйләнчәләриндә биринчи ер тутан вә кипсдән гайрылмыш пишикләрин башы кими әйилиб енә галхды».

Бурадаки тәшбиһләрдән айдын олур ки, язычы меншевикләрә тамамилә мәнфи әлагә бәсләйир, онлары ифша эдир.

Эйни бир һадисәйә башга-башга сияси көрүшлә янашан адамларын бәнзәтмәләриндә нә гәдәр фәрг олдуғуну енә М. С. Ордубадинин «Дөйүшән шәһәр» романындан кәтирдийимиз ашағыдаки мисаллардан айдын көрә биләрик:

«Әввәлчә Эстер, Баки лиманыны үч тәрәфдән гучан ишыглары нәзәрдән кечирәркән:

— Бахыныз!—деди—һазырда бизим кәмимиз электрик лампаларындан дүзәлмиш бир ат налынын ичәрисиндәдир.

Лейла ханым столун башындан галхараг, лиманын әтрафыны көздән кечирмәклә:

— Йох Эстер!—деди—тәшбиһинииздә уйғунлуг варса да бәдиилик йохдур, чүнки бәдии олмаян сурәт, сурәт дейил тәһрифдир. Баки лиманы әтрафындаки ишыглар ат налына дейил, һилала бәнзәйир ки, биз дә онун ичәрисиндәки алты кушәли улдузларыг.

Рая күлүмсәйәрәк:

— Лейла ханым ичазә версә мән бу тәшбиһә дә э'тираз эдәрдим—деди—мән тәшбиһатчы, һәтта бир шаир дә олмаг истәмирәм. Лакин дүшүнчәни там сөйләмәк вә бир мәнзәрәни тәһрифсиз ифадә этмәк шаирлик йох, һәссаслыгдыр.

Баки лиманы нә ай, нә дә ат налыдыр. Баки һазырда болшевик шәһәридир, лиманын әтрафындаки ишыглар исә диггәтлә нәзәрдән кечирилдикдә көрүнүр ки, ораг вә чәкич шәклиндәдир».

Бу мисалдан көрүлүр ки, мүхтәлиф сияси дүшүнчәйә малик олан үч шәхс эйни варлығы (Баки лиманы) гәтиййән бири-биринә бәнзәмәйән (ат налы, һилал вә ораг-чәкич кими) шәкилдә тәсәввүр эдирләр. Бу һал язычыларда да беләдир.

Бәнзәтмәләрин фәргләнмәсиндә язычынын яшадығы дөвр, көрдүйү ичтимаи-сияси һадисәләрдән башга яшадығы ерин дә бөйүк тә'сири вардыр. Бүтүн өмрүнү кәнддә кечирән бир язычы илә бөйүк шәһәрләрдә яшаян язычынын бәнзәтмәләри арасында бөйүк фәрг вардыр. Мисал үчүн дағлара шеир дейән кәндли ашыг Әләскәрлә Сүлейман Рүстәмин дағлар ше'рини мугайисә эдәк:

Язын бир айыдыр чох яхшы чағын,
Кәсилмәз чешмәндән көзәл йығнағын,
Ахтарма, моталын, яғын, гаймағын,
Зәнбур чичәйиндән бал алы дағлар!

***

Яйын әввәлиндә дөнүрсән хана,
Сон айында бәнзәр исән бостана,
Пайызын зәһмәри гоюр виранә,
Дағыдыр үстүндән чәлалы дағлар!

Бу шеирдәки «чешмә, ахтарма, мотал, гаймаг, зәнбур, бостан, зәһмәр» кими сөзләри ашыг нә гәдәр ериндә ишләтмишдир. О, кәнд һәятыны яхшы билдийиндән мүтләг белә сөзләри ишләтмәли иди.

Сүлейман Рүстәмин эйни мөвзуа һәср олунмуш ше'риндә исә белә сөзләрә раст кәлирик:

Гойнуна кирәли Апрел күнләри,
Гәлбиндә севинчләр гайнар а дағлар!
Гызлар сачларыны чичәкләриндә,
Бәзәйиб синәндә ойнар а дағлар!

***

Бешикдир гучағын дүкүнләр үчүн,
Дүшмәнләр ағлайыр бах ичин-ичин.
Сән күлдүкчә онлар билмәм ки, нечин
Сәнә көзләрини юмар а дағлар!

Көрдүйүмүз үзрә ашыг Әләскәрин тәсвири үчүн асан сайылан сөзләр—бәнзәтмәләр бу шеирдә йохдур.

Мәчазлар. Сөзләри, һәгиги-мүстәгим мә'наларыны дәйишдирәрәк башга мә'наларда ишләтмәйә м ә ч а з дейирләр. Мәсәлән: мейвә ачыдыр дедикдә «ачы» мүстәгим мә'нада ишләдилмишдир. Лакин «сәнин дилин ачыдыр» чүмләсиндәки «ачы» мәчаздыр.

Мәчазы сөзләрдән истифадә этмәк ифадәнин тә'сирини артырыр:

Кечәнин гулағына күндүз кәлир гач дедим,
Севкилим, күнәш доғур пәнчәрәни ач дедим.

(С. Рүстәм).

Бу шеирдә «кечәнин гулағы», «күндүзүн кәлмәси», «кечәнин гачмасы», «күнәшин доғмасы» мәчази сөзләрдир,

Мәчазлардан яхшы истифадә эдән язычы һәгиги образлы дил ярадыр. Сабир:

Чырманырыг кечмәйә чай кәлмәмиш,
Башлайырыг гызмаға яй кәлмәмиш.

дедикдә «чырманмаг, кечмәк, гызмаг» сөзләрини һеч дә мүстәгим мә'нада ишләтмәмишдир. Она көрә дә шаирин ифадәси гүввәтли вә тә'сирли олмушдур.

Ән бөйүк классик язычыларымызын әсәрләри мәчазларла долудур. Фүзули өз гәзәлләриндә мәчазларын классик нүмунәләрини яратмышдыр:

Шәби һичран янәр чаным, төкәр ган чешми кирянім,
Оядар халгы әфганим, гара бахтым оянмазмы?

***

Күли-рүхсаринә гаршу, көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

Мәчазлар мүхтәлифдир. Истиарә, рәмз, мүбалиғә вә с. йолларла мәчаз яратмаг мүмкүндүр. Мүхтәлиф йолларла ярадылан мәчазларын бә'зи нүмунәләрини нәзәрдән кечирәк.

Истиарә. Мәчази сөзләрдән истифадә эдәрәк бир шейин уйғун олан мә'насыны вә я сифәтини башга бир шей үзәринә көчүрмәйә и с т и а р ә дейилир. Истиарә дә бир нөв бәнзәтмәдир. Лакин фәрг бурасындадыр ки, бәнзәтмәдә олан әдатлар вә яхуд сифәтләрин охшадылан чәһәти истиарәдә йохдур. Одур ки, истиарәдә ики шей вә я һадисә арасында бәнзәтмәйә нисбәтән даһа яхшы, даһа сыхы әлагә вардыр. «Тәбиәт инсан кими күлүр» дедикдә бәнзәтмә олурса «тәбиәт күлүр», «далғалар нәғмә охуюр», «дәниз чошур» ифадәләри истиарәдир. Бурадакы «күлмәк», «охумаг», «чошмаг» сифәтләри чанлылара—инсана аид олан сифәтләрдир. Бунлар билаваситә чансыз тәбиәт үзәринә көчүрүлмүшдүр.

Демәк истиарәдә чанлыларда олан сифәтләр чансызларда олан сифәтләрлә вә эксинә мүгайисә эдилә биләр.

Бурада тәбиәт һадисәләри, инсан әһвал-руһиййәси вә һәрәкәтләринә уйғунлашдырыла биләр:

Ай узагларда күсүб кендә дурур,
Мәни елкән кими фикрим үчүрүр.
Дөйүр әтрафымы шиддәтлә боран,
Севкилимдир башым үстүндә дуран.

Бу шеирдә «айын күсмәйи, кендә дурмағы, боранын әтрафы дөймәйи» истиарәдир. Демәк инсана мәхсус сифәтләр тәбиәт үзәринә көчүрүлмүшдүр.

Истиарәләр бир вә я бир нечә сөздән ибарәт ола биләр. «Күнәш сачларыны дарайыб күлүмсәйирди» дедикдә «дарамаг», «күлүмсәмәк» кими ики истиарәдән истифадә эдилмишдир. Белә истиарәләр ифадәнин тә'сирини даһа да артырыр ки, буна к е н и ш вә я м ү р ә к к ә б и с т и а р ә дейилир.

Истиарә мүхтәлиф сәрфи дәрәчәләрдән әмәлә кәлә биләр.

С и ф ә т—Ағ сачлы далғалар күлүмсәйирди,

И с и м—Булутлар ордусу туғяна кәлди.
Ф е и л—Тәбиәт күлүр.
З ә р ф—Далғалар зәиф сәсләнирди.

Әкәр истиарәдә чансыз тәбиәт чанландырылырса белә истиарәләрә ш ә х с л ә н д и р м ә вә яхуд чансыз тәбиәт данышдырыларса н и т г л ә н д и р м ә дейилир. Шәхсләндирмә вә нитгләндирмә һадисәси истәр эл әдәбийятында, истәрсә дә язылы әдәбийятда чохдур.

Шәхсләндирмәйә мисаллар:

Ай кетди батан ерә,
Мәләкләр ятан ерә,
Синәм нишанә олду,
Яр охун атан ерә.

***

Бу дағлар улу дағлар,
Чешмәли сулу дағлар,
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көй кишнәр, булут ағлар.

Нитгләндирмәйә мисал:

Алма, палыд, шам ағачы һал илә,
Эйләдиләр бәһс бу минвал илә:
Башлады тә'рифә палыд гаматин,
Өйдү өзүн, зорбалығын, һалэтин.

Белә истиарәләр язылы әдәбийят вә фолклордан башга бизим ади данышығларымызда да өзүнү көстәрир. Бундан мәгсәд ифадәни гүввәтләндирмәкдир. Истиарә йолу илә ярадылан мәчазлардан башга дикәр мәчазлар да вардыр.

Мәчазын дикәр нөвләри. Бә'зән язычы мүстәгим сурәтдә дейил, әвәз йолу илә мәчаз ярадыр ки, буна с ә р б ә с т м ә ч а з дейирләр. Мәсәлән:

Әскәр һәр тәрәфдән бүрүдү дүзү,
Гатды бир-биринә кечә-күндүзү.

(Низами)

Бурада кечә гара зәнчиләрә, күндүз исә ағ румиләрә ишарәдир. Шаир зәнчи зә руми сөзләрини кечә вә күндүз сөзләри илә әвәз эдәрәк мәчаз яратмышдыр.

Һәр һансы язычы өз тәсвириндә элә сөзләр ахтарыр ки, оxлығы шәхс, һадисә вә я һәрәкәтин әсас хүсусиййәтләрини һәтта элә билсин.

Биз али данышығымызда да мәчазлардан истифадә эдирик. Белә тәсәввүр эдәк ки, мәдәни бир мәчлисдә бир нәфәр папаглы шәхс отурмушдур. Ону чағырмаг үчүн ән ярарлы сифәт вә яхуд ону мәчлисдәки башга адамлардан айыран чәһәт папаг олдуғундан биз о шәхси «Папаг!» дейә чағырырыг. Шүбһәсиз бу чағырышда биз папаға йох, папаглы шәх-

сэ мүрачиәт эдирик. Белә сәчиййәви чизкиләрдән истифадә нәтичәсиндә ярадылан мәчазлара бәдии әдәбиййатда чох раст кәлирик.

Чох заман данышыгда вә я языда мүәййән бир шәхси онун олдуғу ер әвәз эдир. Мәсәлән, мән Москвада олан бир йолдашымла телефонла данышаркән «йолдашым мәни яхшы эшитди» әвәзинә «Москва мәни яхшы эшитди», яхуд «мән Москваны яхшы эшидирдим» дейирәм. Бу, үмумиләшдирилмиш ифадә олдуғундан даһа тә'сирлидир. Белә үмумиләшдирилмиш шәкилдә данышыға биз һәр күн тәсадүф эдирик. «Синиф дәрси мәнимсәди», «Кировабад памбыг планыны долдурду», «данышыр Бакы!» вә с. Айдындыр ки, бу нөв мәчазлар мәкан әлагәси нәтичәсиндә яраныр.

Бә'зән мүәййән мәшғәлә, оюн вә я иши мәчазла ифадә этмәк мүмкүн олмур. Тутаг ки, бир нечә саат чалыб, ойнайыб охуюруг. Гыса сөзләрлә бунларын әсас хүсусиййәтләрини вермәк үчүн «охумағымыз яхшы кечди», «ойнамағымыз яхшы кечди», «чалмагымыз яхшы кечди» чүмләләринин һеч бирини ишләдә билмирик. Чүнки, бу чүмләләрин һеч бири «чалыб ойнамаг, охумаг» һадисәсинин әсас хүсусиййәтини айры-айрылыгда верә билмир. Одур ки, биз бу һадисәни даһа тә'сирли ифадә эдә билән башга сөзләр ахтармаға чалышырыг. Шүбһәсиз юхарыдакы чүмләләр әвәзинә «күнүмүз яхшы кечди» десәк о шәнлийи даһа дүзкүн ифадә этмиш оларыг.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мәчазларда ашағыдакы хүсусиййәтләрә рәайәт этмәк лазымдыр:

1. Адамлар әвәзинә ерләрин ады (Кировабад планы долдурду).
2. Һадисәләр әвәзинә заман (күнүмүз яхшы кечди).
3. Әсәрләр әвәзинә язычынын ады (мән Пушкини охуюрам).
4. Нәһайәт, иш әвәзинә истеһсал аләтләринин адыны чәкмәк олар. (мән гәләмимлә чөрәк газанырам).

Бүтүн юхарыда көстәрдикләримиздән айдын олур ки, мүрәккәб һадисәләри бүтүнлүклә көстәрмәк үчүн, мәчази сөзләрдән истифадә этмәклә о һадисәйә аид олан сәчиййәви кәлмәләр ишләтмәк мәчазын әсас әламәтләридир.

Мәчазын башга бир шәкли дә вар ки, бу шәкилдә тәклә[р] чәми, үмуми мәфһумлар хүсуси мәфһумлары ифадә эдир. Мәсәлән: «Алма пайызда етишир» дедикдә бу бир алмая аид олмайыб бүтүн алмалара аиддир.

«Көнүл севән яхшыдыр» кими үмуми ифадәни бә'зән биз хүсуси шәкилдә шәхси севкимиздә дә ишләдирик.

Рәмз. Максим Горкинин «Фыртына гушу» әсәри (1901) фәһләләрин ингилаби һәрәкатыны тәрәннүм этмәклә ингилабын яхынлашдығыны габагчадан хәбәр верир. Фыртына вә фыртына гушу сурәтләриндә язычы ингилабчылары нәзәрдә тутур. «Әгилсиз пингвин» сурәтиндә о, ингилабда башыны итирән бир синфи көстәрир. Демәк бу сурәтләр рәмзли верилмишдир.

Рәмз истиарә илә әлагәдардыр. Һәр икиси һадисәләри мүәййән мә'нада бири-биринә бәнзәдир. Әкәр истиарәдә бир шейин сифәти башга бир шей үзәринә көчүрүлүрсә, рәмздә һаман сөз сурәт һалына салыныр. Мәсәлән: Максим Горкинин «Фыртына гушу» әсәриндә фыртына—ингилабын сурәти кими верилир.

Әдәбиййатда бу кими рәмзләрин верилмәсинин мүәййән ичтимаи-сияси сәбәбләри вардыр. Бәлли олдуғу үзрә XX әсрдә буржуа-феодал гурулушу илә разылашмаян бир чох язычылар өз фикирләрини рәмзләрлә ифадә этмишләр.

Рәмз вә я символ сөзү башга саһәләрдә дә ишләнир. Мәсәлән: ораг-чәкич, фәһлә вә кәндлиләрин иттифагыны көстәрән бир рәмздир.

Аллегория. Аллегория рәмзә яхындыр. Бунларын фәрги орасындадыр ки, аллегорик сурәтләр рәмзә нисбәтән даһа кениш саһәни әһатә эдир.

Аллегорик сурәтләр изаһата мөһтачдырлар. Бу изаһат заманы аллегория пәрдәси алтында ифадә олунан фикирләр, истиарә вә бәнзәтмәләр айдынлашдырылыр.

Аллегорик һадисәләр тәмсилләрдә даһа чох өзүнү көстәрир. Бурада мухтәлиф сәчиййәли инсанлар түлкү, айы, гурд, меймун вә с. шәклиндә тәсвир олунур.

Крыловун «Балыг өрдәк вә хәрчәнк» адлы тәмсилиндә һадисә белә верилир:

Бир балыг, өрдәк илә бир хәрчәнк,
Бир заман олду үчү һәмаһәнк.
Йүклүчә бир араба чәкмәк үчүн,
Өз ериндән ону дәбәртмәк үчүн,
Гошулуб чәкдиләр нсә нә гәдәр,
Олду зәһмәтләри ахырда һәдәр.
Араба кетмәди әсла габаға,
Дейәсән батмыш иди бир батаға.
Бәс нәдән өтрү бу иш мүшкүл иди?
Йүк дейил чох да агыр, йүнкүл иди,
Өрдәйин мейли көйә учмаг иди,
Балығын гәсди суя гачмаг иди,
Кәрчи хәрчәнк дә күч этмәкдә иди,
Фикри һейфа кери кетмәкдә иди.
Бурда ким һаглы? Мүгәссир кимдир?
Гой ону билсин о ким һакимдир.
Бу гәдәр биз билирик ким бу чәһәт,
Галмыш орда араба биһәрәкәт.

(Чевирәни *Аббас Сәһһәт*)

Бу тәмсилдә көстәрилән һадисә шүбһәсиз өрдәйин, балығын вә я хәрчәнкин иши дейилдир. Язычы буну мүәййән инсанлара бәнзәдир.

Ейни усулла язылмыш «Фил вә алабаш» тәмсили дә тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир. Бурада нәһәнк фил гаршысында ловғаланмагла өзүнү биабыр едән алабашын һәрәкәтләринә истеһза едилир. Шүбһәсиз шаир чәмиййәтдәки әлагәдар һадисә вә адамлары нәзәрдә тутмушдур.

Ушаглар үчүн язылмыш аллегорик парчаларда язычылар онлары чалышганлыға, йолдашлыға, чәсурлуға, ата-аналара мәһәббәт бәсләмәйә чағырыр.

Азәрбайчан әдәбиййатында Фүзули, Закир, Сейид Әзим Ширвани, Аббас Сәһһәтин көзәл аллегорик парчалары чохдур.

Аллегорияда бә'зән чох мүрәккәб, сияси фикирләр дә верилә биләр.

Аллегорик әсәрләрә ел әдәбиййатында да раст кәлирик. Нағылларда бунун яхшы нүмунәләрини тапмаг мүмкүндүр.

Аллегорик әсәрләрдә һейванлардан вә тәбиәтдән алынан сурәтләрә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Бәлли олдуғу үзрә тәмсилләрдә түлкү—һийләкәр, гузу—күнаһсыз, гурд—ачкөз, гарышга—чалышган, чырчырама—тәнбәл көстәрилир. Башга һейванларын да сурәтини ярадан язычы һейванлардакы хүсусиййәтләри нәзәрә алмалыдыр. Әкәр бу хүсусиййәт дүзкүн верилмәсә, о заман әсәр инандырычы олмаз. Тутаг ки, бир язычы ары вә я гарышганы тәнбәл кими көстәрир. Ары вә гарышга үчүн бу сифәт сәчиййәви олмадығындан әсәрин инандырычылыг дәйәри ашағы дүшәчәкдир.

Аллегорик әсәрләрдә язычы тәсвир етдийи саһә, шәхс вә я һадисә һаггында ушаглара там билик вермәлидир. Әкәр язычы памбыгдан аллегорик бир әсәр язырса, ери кәлдикдә памбығын нә заман, һарада, нечә әкилмәсиндән, фабрикә көндәрилдикдән сонра ондан алынан малын нөвүндән вә башга бу кими чәһәтләрдән даныша биләр.

Аббас Сәһһәтин «Көл вә чай» адлы аллегорик ше'рини тәһлил едәк. Шаирин мәгсәди чалышганлығы тәнбәлликлә мугайисә етмәкдир. Одур ки, чай ахыр, кәми, гайыг, йүк дашыйыр, халга көмәк едир. Көл исә бир ердә галыб зәһмәти севмир вә нәһайәт сую гуруюр. Сәһһәт бу ше'риндә чайы вә көлү тәсвир едәркән бунлар әтрафында ушаглара лазыми мә'лумат да верир.

Көл сөйләди бир күн гоншусу чая:
Нә ахырсан текүлүрсән дәряя?
Каһ кәрәчи дашыйырсан, каһ гайыг,
Йорулмазсан мәйәр сән һеч ай языг?
Йүк-миник чәкәрсән беләдән-белә,
Ишләмәк олмаз а чаным бир белә.
Сәнин гәләр мән ишләсәйдим әкәр
Гурумушдум, йох олмушдум мүхтәсәр.

Белә хүсусиййәтләрә малик олмаян вә мүәййән билик өйрәтмәк мәгсәдини дашымаян тәмсилләр ушаглар үчүн тә'сирсиз олур.

Сәмәд Вурғунун «Бүлбүл вә бағбан» ше'рини тәһлил едәк. Әсәр белә башлайыр:

Көзәл бир бағда бир бүлбүл охуюр. Йолдан өтән бир атлы бүлбүлү алдадыб өз бағына апармаг истәйир. Бүлбүл исә: «Мән бурада бөйүмүшәм, бу бағын һәр күлү, чичәйи мәнә танышдыр. Мән бу бағдан кедә билмәрәм» дейир. Атлы әлачсыз галыб бағбанын янына кәлир вә бүлбүл барәсиндә она ялан мә'лумат вериб, ағлая-ағлая дейир: бу бүлбүл бир заманлар мәним бағымда иди. Бир вахт көрдүм ки, бағын күлләри, чичәкләри саралыб солур. Чох адама мүрачиәт етдим, дедиләр ки, сәнин бағында бәдугур бир гуш вардыр. Ахтарыб тапдым, һәман бәдуғур гуш инди сәнин бағында өтән бүлбүлдүр, аман күнүдүр, ону тез гов, йохса сәнин дә бағын виранә олар.

Бағбан атлыны йола салыр, анчаг бағыны шәнләндирән бүлбүлү яхшы танıдығындан йолчунун яланларына инанмыр. О, бүлбүлү чағырыб дейир ки, бағ сәниндир, асудә, азад өтә биләрсән. Бүлбүл исә бир будаға гонуб өз бағыны, азад, шән һәятыны тәрәннүм едән бир нағыл охуюр.

Көрүлдүйү үзрә бу әсәр тәмиз адамларымызы ләкәләмәйә чалышан дүшмәнләри ифша едир. Белә аллегорияларын тәһлилиндә изаһата кечмәк, әсәр әтрафында лазыми сияси мә'лумат вермәк лазымдыр.

КИНАЙӘ, ТӘ'РИЗ, МҮБАЛИҒӘ.

Кинайә. Әсәрин тә'сирини артырмаг үчүн истифадә едилән бәдии васитәләрдән бири дә кинайәдир.

Бир шәхсә вә я бир шейә ярашмаян сифәти вермәйә кинайә дейирләр. Тәнбәл бир шакирдә «сән алимсән», хәсис бир адама «сәхаватлисән» демәк кинайәдир. Бәдии әсәрләрдә, хүсусән мүәййән типләрин, сурәтләрин ярадылмасында кинайәдән кениш истифадә едирләр. Мисал үчүн Сабирин «Түлкү вә гарға» ше'рини тәһлил едәк. Бәллидир ки, гарға көзәл гушлардан дейилдир. Онун сәсиндә мәлаһәт йохдур. Әкәр она ярашмаян көзәллик сифәтини версәк, о заман кинайә етмиш оларыг. Сабир ашағыдакы сәтирләрдә кинайәнин яхшы нүмунәсини верир:

Деди: «Әһсән сәнә а гарға аға,
Нә назакәтлә гонмусан будаға?
Бәзәдин сән бүкүн бизим чәмәни,
Шад гылдын бу кәлмәйинлә мәни.
Нә көзәлсән, нә хошлигасан сән,
Ери вар сөйләсәм һүмасан сән

Түкләриндир ипәк кими парлаг,
Бәдәнләрдән вүчудун олсун ираг.
Бу йәгиндир ки, вар севимли сәсин,
Оху, версин мәнә сәфа нәфәсин.

Сабир «Ят киши» ше'риндә «ятма», əвəзинә «ят» дейәрәк керидә галмыш бир шәхсин әвамлығына күлүр:

Дурма йыхыл ят һәлә Фәрһад киши,
Әсри көрүб галма белә мат киши.
Инди олуб йорғанын үч гат киши,
Чәк башына йорғаныны ят киши!

Чәлил Мәммәдгулузадә «Пролетар шаири» адлы кичик һекайәсиндә «пролетар шаири»ни белә тәсвир эдир:

Чыхдым онларын янына. Ики шәхс иди: бири оларды он сәккиз-ийирми яшында, чох сәлигәли кейинмиш, башынын телләри гыз сачы кими дараныб, алнына дүзүлмүш, гыз кими үзү түксүз, тәмтәзә френч вә галифели, бели инчә, парылдаян узун боғаз чәкмәли бир чентилмен иди.

О бири садә вә һәгир кейимли отуз вә я бир гәдәр артыг синли бир адам иди...

— Бағышлайын пролетар шаири һансынызсыныз? Чаваб чентилмендән кәлди:

— Бәндәниздир».

Белә кинайәләрә юмор әсәрләриндә даһа чох раст кәлмәк олур.

Тә'риз. Кинайәнин ән йүксәк шәклинә тә'риз дейилир. Бәдии әсәрләрдә бу чох заман сатираларда көрүнүр. Әкәр язычы кинайәдә гаршысындакы шәхсин, һадисәнин чатышмаян чәһәтләрини лаға гоймагла ислаһ этмәк истәйирсә, тә'риздә тәнгид һәдәфинә өлдүрүчү зәрбә эндириб, ифша эдир. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» адлы п'есиндә Искәндәрин Шейх Нәсруллаһа мүнасибәти тә'ризә көзәл мисалдыр:

«Искәндәр—Дадаш, онда гонагдан тәвәггә элә ки, габагча мәни дирилтсин, чүнки мән дә өлү кими бир шейәм».

Башга бир мисал: Ч. Чабарлынын «Севил» әсәриндә Күлүш мешшан Дилбәрә өз нифрәтини билдирмәк үчүн тә'риздән истифадә эдир:

Дилбәр—Күлүшчан, дилиниз чох ити дейилми?
Күлүш—Бағышлайыныз, тәзәчә итиләтдирмишәм, чархдан инди кәлмишдир.
Дилбәр—Дейирәм ахы... Анчаг көзләйиниз, даша тохундурмаясыныз.
Күлүш—Горхусу йохдур... Сынамышам, дашдан кечир, анчаг бирчә дана көнүнә ишләмир, һей санчырам, батмыр ки, батмыр.

Мүбалиғә. Бир һадисәнин һәддән артыг бөйүдүлмәсинә мүбалиғә дейилир. Мәсәлән:

Мәндә сығар ики чаһан мән бу чаһана сығмазам,
Көвһәри ламәкан мәнәм көвнү чаһана сығмазам.
Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһр илә һәм заман мәнәм.
Көр бу ләтифәйи ки, мән дәһри-замана сығмазам.

(Нәсими).

Белә мүбалиғәләр бүтүн язычыларда вардыр. Мүбалиғә нә гәдәр инандырычы олурса тә'сири бир о гәдәр артыг олур. Хүсусән мәчазлардан истифадә илә верилән мүбалиғәләрин тә'сири даһа чох олур:

Шәби-һичран янар чаным,
Төкәр ган чешмәи-киряным
Оядыр халгы әфганым,
Гара бахтым оянмазмы!

Вә яхуд:

Фәләкләр янды аһымдан,
Мурадым шәм'и янмазмы.

(Фүзули).

Бу парчада чанын янмағы, көзүн ган төкмәйи, фәләкләрин янмағы, гара бахтын оянмағы мәчази сөзләрдән әмәлә кәлмишдир. Бу ифадәләр эйни заманда мүбалиғәдир. Чүнки, инсанын көзүндән ган яшларын төкүлмәси, онун аһындан фәләкләрин янмағы ади һәяти һадисә кими йох, мүбалиғәли шәкилдә верилмишдир. Бу нөв ифадәдән шаирин мәгсәди һәддиндән артыг гүссә билдирмәкдир.

Һәр һансы бир мүбалиғәдә мүәййән бир мәгсәд вә инандырычылыг принсипи көзләнилмәлидир.

Мүбалиғәдәки мәчази сөзләри мүстәгим мә'нада алмаг олмаз. Язычы өз һисс вә һәйәчанынын йүксәклийини көстәрмәк үчүн бә'зән дәрялары бир дамла суя да бәнзәдә биләр, бурада һеч дә мүстәгим мә'на нәзәрдә тутулмур. Чүнки, дәряларын бир дамла олдуғу һеч кәси инандырмаз. Лакин язычы өз йүксәк һисс вә һәйәчанларыны билдирмәк үчүн белә мүгайисә эдә биләр. Шүбһәсиз бу мүгайисәдә дәряларын бир дамла олдуғу дейил, тәрәннүм олунан мөвзуун бөйүклүйү охучуя тә'сир эдир.

Сурәтин сәчиййәси илә әлагәдар олмаян мүбалиғә күлүнч бир нәтичә верәр. Мирзә Фәтәли Ахундов Һачы Гара сурәтинин күлүнчлүйүнү даһа да тә'сирли этмәк үчүн мүбалиғәдән истифадә этмишдир. Горхаг Һачы Гара дейир:

Һачы Гара—... Чифайда мән сәнә архайын олдум, далда дурдум. Йохса булара зәрби-дәстими көстәриб бу надүрүстләрин кәләчәк йолларыны тәмизләрдим.

Әскәр бәй—Яхшы бир өзкә дәфә раст кәләндә зәрби-дәстин көстәрәрсән, инди кечди дәхи.

Һачы Гара—Аллаһ гойса сиз дә эшидәрсиниз».

Һачы Гара—Мән өзүм танрыдан истәрәм ки, бир муров ясавлуна раст кәләм, олардан бир гисас алам.

Һейдәр бәй—Баракаллаһ һачы! Машаллаһ, чох гочаг имишсә

Һачы Гара—Бир-ики ясавул мәнә раст дүшсүн, онларын башына бир иш кәтирим ки, гиямәтәдәк дады дамагларындан кетмәсин, бундан сонра халг олар сарыдан фәрагәт олсунлар. Та бу ясавулларын бир нечәсинә той тутулмазса, өлкә онларын әлиндән динчәлмәз.

Һейдәр бәй—Әчәб олар һачы, биз дә һүнәрини эшидәрик.

БӘДИИ ТӘСВИР ВАСИТӘЛӘРИ.

Бәдии ифадәнин тә'сирли олмасы үчүн даһа бир чох васитәләрдән истифадә эдирләр ки, бу васитәләр бәдии дил үнсүрләринә дахилдир. Бунларын башлычалары ашағыдакиләрдән ибарәтдир:

Ручу. Язычынын мүәййән бир мәсәләдән данышдығы һалда бирдән-бирә о мәсәләни битмәмиш гоюб онун экси вә я ондан гүввәтли олан башга бир мәсәләйә кечмәсинә ручу дейилир. Бу һал тәсвир олунан мәсәләнин тә'сирини гүввәтләндирмәк мәгсәдилә эдилир. Язычы бу чыхышдан сонра енә әввәлки һадисә үзәринә гайыдыр, артыг бу заман һадисә әтрафында язычынын мүнасибәти охучуя бәлли олдуғундан, давам этдирилән мәнтиги нитг даһа гиймәтли, даһа кәсәрли олур. Сәмәд Вурғун «Бәсти» адлы ше'риндә әввәлчә памбыг тарласы гәһрәманы Бәсти Бағыровадан белә данышыр:

Юрдумуз силкиниб чыхалы ясдан,
Алдым сорағыны Күрдән, Арасдан,
Адына бағлайым бир ени дастан,
Көзүмдә чанланыр хәялын сәнин,
Лалали чөлләрдә доғрудан да сән,
Тәрлан сәһәрләрин илк мүждәсисән.
Бахыб һүнәринә саз тутанда мән,
Ачылыр күл кими чамалын сәнин.

Шаир давам эдәрәк Бәстинин анадан олмасындан, нә үчүн адынын Бәсти гоюлмасындан данышдығы һалда бирдән бирә бу мөвзуу битмәмиш гоюб үмуми гадынлыг һаггында бәһс ачыр:

Енә тарих ачылды хәялымда узагдан,
Дүня мәнә көрүнду бир гаранлыг отагдан.
Аһ, мүгәддәс аналыг нәләр кәлмиш башына,
Ахар сулар гарышмыш күнаһсыз көз яшына.
Сән бой атыб галханда зинданлара атылдын,
Гочулара, бәйләрә бир гул кими сатылдын.

Бу кими чыхышы давам этдирдикдән сонра шаир енә әсас мөвзуу олан Бәсти үзәринә гайыдараг дейир:

Бәсти, гәләм чәкдик о күнләрә биз,
Күнәшдән пай алды азад нәслимиз.

Ручу әсас мөвзуун тә'сирини азалтмамалыдыр.

Шаир Сүлейман Рүстәм Чапаев ше'ринин бирериндә Чапаевин өлүмүндән данышыр:

Һейһат, Чапай о гызыл күнәш батды суларда,
Чапай, чаваб вер Чапай, сөйлә һардасан, һарда?
Нә Чапай чаваб верди, нә дә бу ганлы сулар,
Чапайы араянлар өз үрәйиндә булар.

Шаир бу сөзләри даяндырараг ручудан истифадә эдир вә Чапаевин өлмәдийини, онун гәлбләрдә яшадығыны сөйләйир:

Хайыр өлмәмиш яшар Чапай мәним гәлбимдә,
Чапай һала атыны чапар мәним гәлбимдә.

Тәкрир. Нитги гүввәтләндирмәк үчүн бир-биринә яхын олан сөзләрин, фикирләрин эйни заманда вә яхуд мүхтәлиф мисраларда верилмәсинә тәкрир дейилир. Мәсәлән, Сабир өз вахтында язмышды:

Һәр етән кечди чамаат башына,
Һәр өтән силсиләчүнбан олду.

Бурада «һәр етән, һәр өтән» мүхтәлиф мисраларда ишләдилмиш яхын сөзләрдир. Сөзләрин бу шәкилдә ишләнмәси фикри гүввәтләндирир. Бә'зән бир мисрада эйни сөзү тәкрар этмәклә дә тәкрир яратмаг олар:

Сәниндир овалар, сәниндир элләр,
Әтәйи елләнән памбыглы чөлләр.

(С. Вурғун).

Шаир эйни фикри бир мисрада сығышдыра билмәдийиндән тәкрирдән истифадә этмәклә ону бир нечә мисрада ифадә эдәбиләр. Шүбһәсиз дикәр мисралар биринчидә верилән фикри гүввәтләндирмәлидир.

Тәкририн мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бә'зән һәр мисранын башында эйни сөзүн тәкрар эдилмәсилә дә тәкрир ярадылыр. Тәкририн бу нөвүндә әсас тутулачаг принсип будур ки, сәтр башында тәкрар олунан сөз һәм шәкилчә, һәм дә мә'нача эйни олмалыдыр. Мәсәлән:

Бири лачын көзлү тарлан гәмзәли,
Бири гырғы башлы, сона чилвәли,
Бири шәкәр сөзлү, ширин ләһчәли,
Бири гәнд ағызлы, набат додаглы.

(Вагиф)

Гой күлләри я ган суласын, яхуд әдаләт,
Гой я бәшәриййәт яшасын, яхуд әсарәт!

(Чәфәр Чабарлы).

Бурадакы (гой) нидалары фикри даһа да гүввәтләндирир. Бу нөв тәкрирдән ялныз шеирдә дейил, ади данышығымызда да истифадә эдирик.

Бәдии әсәрләрдә эйни сөзүн һәр заман тәкрар эдилмәси тәкрир доғурмаз. «Мән охумаға кәлмишәм, мән чалышырам, мән яхшы гиймәт алачағам» чүмләсиндә мән сөзүнүн үч дәфә тәкрар эдилмәси ифадәни гүввәтләндирмәк мәгсәдини дашымадығындан тәкрир йох, садәчә тәкрардыр. Тәкрары тәкрирдән айыран чәһәт биринчинин гейри бәдии тә'сир бағышламасындадыр. Тәкрар нитги гүввәтләндирмир, даһа да зәифләдир.

Ер дәйишмә. Ифадәдә бә'зи кәлмәләрин тә'сирини артырмаг үчүн ону—чүмлә ганунларынын тәләб этдийи ердән көтүрәрәк башга ердә ишләтмәйә ер дәйишмә дейилир. Мәсәлән:

«Ничин сән эримәйирсән эй инсанын бәдәни!»

(Һамлетдән)

Бу чүмлә нәһв ганунларына көрә «Эй инсанын бәдәни, сән ничин эримирсән» шәклиндә язылмалыдыр. Шүбһәсиз әввәлки ифадә даһа тә'сирлидир. Сөзүн тә'сирини артырмаг үчүн ону чох заман я хәбәр ериндә вә яхуд хәбәрә яхын бир ердә ишләтмәк лазымдыр.

«Кировабаддан дүнән мәнә мәктуб кәлди». Бу чүмләдә «мәктуб» сөзүнүн тә'сири дикәр сөзләрдән чохдур. Чүнки о хәбәрин яхынлығындадыр. Чүмләдәки башга сөзүн тә'сирини артырмаг истәсәк онун ерини дәйишмәлийик. Тутаг ки, Кировабад сөзүнү тә'сирли этмәк истәйирик, о заман чүмлә белә гурулмалыдыр: «Дүнән мәктуб мәнә Кировабаддан кәлди». Әкәр биринчи чүмләнин суалы «нә кәлди?» исә, икинчи чүмләнин суалы «һарадан кәлди?» олачагдыр.

Ифадәни тә'сирли этмәк үчүн бу ганундан истифадә эдирләр. «Яшасын Бөйүк Октябр сосялист ингилабы!» дедикдә «яшасын» сөзү хәбәр олдуғундан чүмләнин ахырында язылмалы иди. Анчаг чүмлә тә'сирли олсун дейә ону әввәлә кәтиририк. Демәк ер дәйишдирмәдә әсас мәгсәд һәр һансы бир чүмләнин вә я сөзүн даһа тә'сирли олмасына чалышмагдыр.

Тәзад. Ифадәнин бәдии вә тә'сирли олмасы үчүн бири-биринә зидд олан кәлмә вә фикирләрин бирликдә ишләдилмәсинә тәзад дейилир. Мәсәлән:

«Ағарыб сачлары гочалдыгча
Кәнчләшир һәят.

(С. Вурғун).

Бурада «гочалмагла» «кәнчләшмәк» кими зидд ифадәләр гаршылашдырылмышдыр. Шаир бизим һәятымызын кет-кедә

даһа шән олмасыны көстәрмәк үчүн белә бир ифадә яратмышдыр.

Бәдии әдәбийятда бә'зән айры-айры сөзләр дейил, сурәтләр, һадисәләр, даһа доғрусу фикирләр системи дә гаршы гаршыя гоюлур. Бу шәкилдә яранан тәзада контраст да дейилир. Мәсәлән: бир шейин гара олдуғуну көстәрмәк үчүн ону ағ шейләрлә гаршылашдырырыг. Гара онсуз да гарадыр, лакин онун ағ шейләр ичәрисиндә көстәрилмәси гаралығыны даһа да гүввәтләндирир.

Тәзадын бу нөвү чүмләләрдә дейил, әсәрдәки бүтүн һадисә вә яхуд сурәтләрдә дә ола биләр. Мирзә Фәтәли Ахундов А. С. Пушкинин өлүмүнә аид яздығы поэмасында тә'сири чанландырмаг үчүн тәзадын бу нөвүндән кениш истифадә этмишдир. Язычы өз мүһитини белә тәсвир эдир:

Чөл көчән гызлара бәнзәр, бәзәниб санки кәлин,
Тәпәләр әтрини йығмыш әтәйә гөнчәләрин,
Санки әл'ан бу чәваһирләри әтрафа сәпәр,
Чансыза чан верир һәр сәмти саран мәнзәрәләр.
Һәр тәрәф шөвгли алмас кими нурланмышдыр,
Нәркизин көзләри мәстанә хумарланмышдыр.

Беләликлә тәбиәтин һәр кушәсиндә бөйүк бир шәнлийин олдуғуну тәсвир этдикдән сонра:

Унудуб гүссәни һәр шей кәдәри, наләни бах,
Тәк мәним көнлүм узаг, нәш'әли ерләрдән узаг.

дейә өз гәмкинлийини, кәдәрини тәсвир эдир. Бурада Пушкинин өлүмүндән мүтәәссир олан шаирин көнүл чырпынтылары һисс олунур. Һәр тәрәфин нәш'әли, шаирин исә гәмли олмасыны көрән охучу язычынын һәйәчаныны даһа тез баша дүшүр.

Бәдии әсәрдәки образлар арасындаки тәзада кәлинчә бунун ән яхшы мисалыны Шекспирдән ала биләрик. Шекспир «Отелло» әсәриндә Дездемона илә Яго кими зидд образлар яратмышдыр. Бурада Дездемона нә гәдәр мә'сум, тәмиз, садиг, көзәл бир сурәтсә, Яго она нисбәтән бир о гәдәр һийләкәр, мурдар, аравуран, чиркин хасиййәтли бир типдир. Шүбһәсиз, там тәзад тәшкил эдән бу сурәтләрин эйни сүжет хәттиндә верилмәси әсәрин бәдии тә'сирини гүввәтләндирир. Охучу Ягонун мурдар һәрәкәтләрини көрдүкдә Дездемонaя бир о гәдәр һүсн-рәғбәт бәсләйир.

Бәдии сурәтләр яратмаг ишиндә тәзаддан (контрастдан) истифадәйә романтик язычыларда даһа чох мисал вардыр. Виктор Һүгонун романларында бир-биринә зидд сурәтләр силсиләси ярадылмышдыр.

Фикирләр дә тәзад шәклиндә верилә биләр. Бунун ән яхшы мисалыны Фүзулинин ашағыдаки гәзәлиндә көрүрүк:

Тутушду гәм одуна шад көрдүйүн көнлүм.
Мүгәййәд олду ол азад көрдүйүн көнлүм.

вә яхуд:

Фәрагин одуну көрдүкчә мум тәк эриди,
Сәбатү сәбрдә фулад көрдүйүн көнлүм.

Бурада шад көнлүн гәм одуна тутулмасы, азад көнлүн бағланмасы, полад көнлүн мум тәк әримәси кими фикирләр тәзад шәклиндә ифадә олунмушдур.

Гәт'. Бәдии данышығын тә'сирини артырмаг үчүн сөзүн вә я чүмләнин көзләнилмәйән бир ердә бирдән бирә кәсилмәйинә **г ә т '** дейилир. Мәсәлән:

«Артыг шәһәрин ири. кениш күчәләри илә кедирик. һәр заман көмүзүн алышдығы кениш күчәләр, бөйүк эвләр, ири чамлы мағазалар...»

(Абдулла Шаиг).

Бу парчаны давам этдирмәк вә шәһәрин башга көрүнүшләрини тәсвир этмәк мүмкүн иди. Лакин язычы буну этмир, о, бир нечә нөгтә дүзәрәк фикрини гәт' эдир.

Шиддәтли һәйәчан билдирмәк үчүн гәт'дән чох кениш сурәтдә истифадә эдирләр. Абдулла Шаиг «Көч» һекайәсиндә бир ушаг тәсвир эдир. О. шәһәрдәки атасынын йолуну бөйүк һәйәчанла көзләйир. Көзләнилмәйән бир вахтда һаман ушаг атасыны көрдүкдә шүбһәсиз һәйәчанлы олачагдыр. Шаиг бу һәйәчанын тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн гәт'дән белә истифадә эдир:

«Сүрүләр. нахырлар тәпәләрдә мәләшә-мәләшә обая догру гошурду; мән дә бир тәпәйә отуруб о курултуну динләйир, о чанлы левһәни сейр эдирдим. Бирдән-бирә чадырымызын ағзындан ат кишнәмәси эшитдим. Дөнүб бахдыгча нә көрдүм, атам...»

Севинчдән әмәлә кәлән һәйәчаны әксәриййәтлә гәт' илә ифадә этмәк лазымдыр. Чүнки. инсан чох севинәндә бә'зән бир ики сөз демәклә кифайәтләнир, даныша да билмир. Чәфәр Чабарлы «Севил» әсәриндә белә һәйәчан сәһнәси яратмышдыр. Севил сон шәкилдә Күлүшлә көрүшәркән «Аһ Севил!... Күлүш...» кими гәт'ләрә раст кәлирик.

Тәдрич. Ифадәнин һәйәчан э'тибарилә мүнтәзәм оларат йүксәлмәсинә вә я алчалмасына **т ә д р и ч** дейирләр. Мәсәлән:

Эй шәрг сәнин үстүндә чаһан чарпышыйоркән,
Аләм сәни бөлмәклә сәадәт бөлүшүркән,
Эвладын әсарәтдә языг чан чәкиширкән,
Һала да сүкут этмәдәсән эй эви бәрбад!
Кимдән әчәба уммадасан кәндинә имдад!

(Чәфәр Чабарлы).

Кет-кедә йүксәлмәкдә олан бу хитаблар, шеирин сонунда белә бир кәскинлийә чатыр:

Топла нә күчүн варса кириш гәт'и чидалә!
Я һаггыны ал, я әбәди өл ламәһалә!
Гой, күлләри я ган суласын, яхуд әдаләт!
Гой, я бәшәриййәт яшасын, яхуд әсарәт!

Мүстәмләкә олан шәргин ачыначаг һалына янан шаир өз нитгини тәдричи сурәтдә йүксәлдир.

Биз юхарыда гейд этмишдик ки, тәдрич юхарыдан ашағыя доғру да энә биләр. Буна мисал олараг Чәфәр Чабарлынын «Ана» адлы ше'рини ала биләрик:

Янымда кәр дура чәллад әлиндә шәмшири,
Өлүм күчилә мәнә һөкм эдә олум тәслим,
Әйилмәрәм енә һаша! Өлүм нәдир ки, онун—
Күчилә халга һәгиранә эиләвим тә'зим?

***

Чаһанда йох элә бир гүввә баш әйим она мән,
Фәгәт нә күчлү. зәиф бир вичуд вар, яһу!
Ки, һазырам йыхылыб хаки-пайинә һәр күн,
Өпүм аяғыны ичз илә, кимдир о? Нәдир о?

***

Ана! Ана! О адын гаршысында бир гул тәк,
Һәмишә сәчдәдә олмаг мәнә фәхарәтдир.

Биз бу ше'ри охуяркән истәр-истәмәз сона яхын сәсимизи алчалтмалыйыг.

Тәдрич ифадәнин һәр саһәсиндә көзләнилмәлидир:

Күнләр, айлар дейил илләр кечсә дә,
Мән Ленини һеч бир заман унутмам!

Бурадакы «күн, ай, ил» сөзләриндә тәдрич көзләнилмишдир. Белә бир чүмлә: «Күнләр, илләр, айлар» шәклиндә тәдричсиз гурулса тә'сири аз олар.

Тәдрич әсәрин сүжет хәттиндә дә көзләнилмәлидир. Роман, һекайә вә я драмаларда һадисәләр бәситдән мүрәккәбә вә я әксинә инкишаф этдирилдийи һалда үмуми үслуб, аһәнк позулмамалыдыр.

Нитгин тә'сирини артырмаг үчүн истифадә эдилән васитәләрдән бири дә бәдии нида вә бәдии суалдыр.

Бәдии нида. Динләйәнләрдә һәйәчан оятмаг мәгсәдилә ифадәйә верилән йүксәк аһәнкә **б ә д и и н и д а** дейилир. Мәсәлән:

Алгыш эй гызыл әскәр!
Ағлы, гәлби сәфәрбәр!

Ойнат, атыны ойнат!
Бизимдир бу шан һәят!
Вур гылынчы дөрд яна!
Нишанә ал, нишана!

(М. Раһим)

Яхуд:

Көнүл дейир декабрын 12-си хош кәлир!
Гыш айында баһар доғур, күнәш бойча йүксәлир!

(С. Вурғун)

Севинҹли бир фикир нида илә ифадә олундуғу кими кинли, гәзәбли, кәдәрли бир фикир дә нида илә ифадә олуна биләр.

Сиз эй гызыл сәрһәдләрдән бир азча пай уманлар!
Унутмайын, һәр гаянын далында бир аслан вар!

Бу нидаларда дүшмәнә һүҹум вә нифрәт һисси вардыр.

Бәдии суал. Һәйәҹанларымызы ифадә этмәк үчүн вердийимиз соргулара **б ә д и и с у а л** дейилир. Мәсәлән:

О гарлы дағлара ким ачачаг йол?
Комсомол, комсомол, ялныз комсомол!

(С. Вурғун)

Бә'зи суаллар да вардыр ки, онлар ялныз кәдәр, һәсрәт, гәмкинлик ифадә эдәрләр. Белә суалларын да мүхтәлиф нөвләри вардыр: онларын бә'зиләри ҹаваблы, бә'зиләри исә ҹавабсыз олур.

Бөйүк шаиримиз Фүзули өз кәдәрини көстәрмәк үчүн бәдии суалдан белә истифадә этмишдир:

Шәби-һиҹран янар ҹаным,
Төкәр ган чешми-киряным,
Оядар халгы әфғаным,
Гара бахтым оянмазмы?

Бу суала биз «оянар» вә яхуд «оянмаз!» ҹавабларыны вермирик вә верә дә билмәрик. Чүнки шаир о мәгсәди дашымамыш, о гәмкинлийини билдирмәк үчүн суалдан ҹаваб алмаг мәгсәдилә вә я бир шейин ҹавабыны билдирмәк мәгсәдилә дейил, бәдии тә'сири гүввәтләндирмәк мәгсәдилә истифадә этмишдир.

Демәк, бәдии ифадәни гүввәтләндирмәк үчүн верилән суалларын ҹавабы чох заман ахтарылмаз. Әсәри охудугда бәлли олар ки, язычы нә демәк истәйир:

Истәрәм гачмағы, лакин йүк ағыр, йол да йохуш
Насыл учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

(Аббас Сәһһәт)

Бурадаки суал гәтиййән ҹаваб алмаг мәгсәдилә верилмәмишдир. Шаир «бу вәзиййәтлә учмаг мүмкүн дейилдир» фикрини суал васитәсилә вермишдир. Бу да бир нөв бәдии үсулдур.

Тәсвир вә ифадә васитәләриндән бүтүн язычылар эйни дәрәҹәдә, эйни гүввәтдә истифадә эдә билмәдикләри кими, суалдан да эйни дәрәҹәдә, эйни тә'сирдә истифадә эдә билмирләр. Яхшы язычы бундан даһа сәмәрәли истифадә этдийи һалда, зәиф язычылар бу мүһүм саһәдән яхшы истифадә эдә билмирләр. Одур ки, һәр һансы бир язычынын бәдии дилини таһлил этдикдә бу саһәйә дә фикир вермәк лазымдыр.

Эйһам. Бәдии әдәбийятда бир фикри мүстәгим йох, өртүлү йолларла—ишарәләрлә ифадә этмәйә эйһам (тәлмиһ) дейирләр. Мәсәлән:

Һейиф бир сән билмәдин ки, баша салдым дашы мән.

Бу мисрада шаир дашы баша салмаг мәфһумуну ики мә'нада ишләтмишдир: һәм дашы баша вурмаг, һәм дә баша салмаг (анлатмаг). Шаир һәр ики мә'нада өз мүхатибинә эйһамла ишарә эдир, онун баша дүшмәйини арзулайыр.

Бә'зән язычы эйһамдан истифадә эдәрәк халг ичәрисиндә мәшһур олмуш шәхсләр, ифадәләр, мәфһумлар йолу илә өз фикирләрини охуҹулара чатдырыр:

Күлүнкү дағлары яран ашигин,
Дилиндә һәр заман Ширин долашыр.

Бу ифадәдә «күлүнкү дағлары яран ашигин» Фәрһад олдуғуну изаһа эһтияҹ йохдур. Шаир буну эйһам йолу илә демишдир.

Айдынлыг. Ифадәнин тә'сирли олмасы үчүн истифадә эдилән васитәләрдән бири дә ифадә айдынлығыдыр (вүзуһдур). Айдынлыг фикрин сәлис вә мә'налы ифадә эдилмәсинә дейирләр. Сабирин «бәнзәрәм бир гоҹаман дағаки, дәряда дурар» ифадәсиндә фикир һәм айдын, һәм дә мә'налыдыр.

Айдынлыгла садәлик гарышдырылмамалыдыр. Сәмәд Вурғун: «Күнәш гаранлыгла барыша билмәз» дедикдә һәм айдынлыгдан, һәм дә садәликдән истифадә этмишдир. Лакин:

Алма атдым нар кәлди,
Гатан көйнәк дар кәлди.

мисралары нә гәдәр садәдирсә дә фикир илк бахышда айдын дейилдир. Бәдии әдәбийятда айдынлыгдан истифадә сәнәткарын ярадыҹылыг гүдрәтини көстәрән ҹәһәтләрдәндир.

БӘДИИ ДИЛ ВӘ ӘСӘРЛӘРИН МҮНДӘРӘЧӘСИ

Бәдии әсәрләрин дили зәнкин вә рәнкарәнк олур. Һәр һансы бир драманы вә я башга нөвдә язылмыш әсәри тәһлил етдикдә орадаки типләрин мүхтәлиф шәкилдә данышдығыны көрүрүк. Һачы Гара әсәриндә Һейдәр бәй илә Кәрәмәлинин, молла илә кәндлиләрин дилләри бири-бирләринә бәнзәмир. Чүнки, онларын шүурлары мүхтәлифдир. Одур ки, бу шүур әсәрдә тамамилә башга-башга сөзләрлә ифадә эдилмәлидир. Мәсәлә айры-айры кәлмәләрин фәргләнмәсиндә дейилдир. Бу сурәтләрин дилиндә үслуби фәргләр вардыр. Гачагчылыг вә гулдурчулугла мәшғул олан Һейдәр бәйин данышығындаки үслуба бахын:

«Бир белә дөйүш олсун, һамыдан ирәли дәстә башында кедән мән оләрам! Бир һүнәр көстәрәрәм ки, Рүстәми дастан да көстәрмәмиш ола!»

Зәһмәтлә, әмәклә әлагәси олмаян Һейдәр бәй бу хүсусда белә данышыр:

«Куя ки, мән Баназор эрмәнисийәм ки, кәрәк күндүз ахшамадәк котан сүрәм вә я ләкәм ки, кәндләрдә чәрчилик эдәм...

Мәним атам Гурбан бәй ону этмәйиб, мән ки, онун оғлу Һейдәр бәйәм, мән дә этмәйәчәйәм».

Бу сөзләрдә Һейдәр бәйин шүуру, идеясы ифадә олунмушдур. Һәмин әсәрдә бичинчиләрин сөзләринә бахын:

«Аракел—Әкинчилийә аллаһ бәрәкәт версин. Дүнйада ондан яхшы пешә йохдур».

«Мкртыч—А чаным, дүнйада бизим сәнәтимиздән яхшы сәнәт вармы? Бизим пешәмиз олмаса аләм чөрәк тапмаз».

Шүбһәсиз бу чүмләләрдә һәмин сурәтләрин мәфкурә вә шүурлары ифадә олунмушдур.

Реалист сәнәткар типләри өз дилләриндә данышдырмаға чалышыр.

Һәр һансы бир типин дили язычынын өз дили ола билмәз. Бә'зән язычы өмрүндә ишләтмәдийи сөзләри типләрин дилинә верә биләр. Һачы Гара әсәриндә охуюруг:

«Түкәз—Сәни көрүм боғазын элә тутулсун ки, су да кетмәсин. Ай көйәрмиш! Ушаг ашыг йыған кими бу гәдәр пулу йығыб нә эләйәчәксән?»

Бу сөзләр Мирзә Фәтәли Ахундовун өз мүәллифлик дилинә вә үслубуна уйғун дейилдир. Түкәз кими гадынлара хас олан ифадәләрдир. Демәк, Түкәз сурәтини вә я үмумән типләри инандырычы, чанлы реал вермәк үчүн сәчиййәви ифадәләр, сөзләр тапмаг лазымдыр.

Типләрә көрә дилин рәнкарәнк олмасы бүтүн реалист язычыларда өзүнү көстәрир.

Чәлил Мәммәдгулузадә мәшһур «Өлүләр» әсәриндә фырылдагчы Шейх Нәсруллаһы онун һәрәкәтләри илә ифша этдийи кими, онун данышығы илә дә ифша этмишдир. Фикри фырылдагчылыгдан ибарәт олан бу тип әвам халгы алдатмаг үчүн бир чох әрәб, фарс сөзләриндән истифадә эдир. Бу сөзләри чох заман Шейх Нәсруллаһын өзү дә баша дүшмүр. Она көрә дә әрәбчә позуг бир дилдә данышыр. Буну белә көстәрмәкдә язычынын мәгсәди һаман типи ифша этмәкдир. Шейх Нәсруллаһ вә онун әлалтысы олан Шейх Әһмәд чох яхшы билирләр ки, әвам чамаат үзәриндә әрәб вә фарс дилинин тә'сири вардыр. Одур ки, бачардыгча бу сөзләрдән даһа чох истифадә эдирләр. Һәтта үчүнчү пәрдәдәки монологуну азәрбайчанча «кимдир дейән өлүләр дәхи бу дүняя гайытмаячаглар» кими сөзләрлә гуртаран Шейх Нәсруллаһа, Шейх Әһмәд хатырладыр ки, «Әрәбчә де! Әрәбчә де!» Бундан сонра о, тез-тәләсик позуг әрәб дилинә мүрачиәт эдир.

Язычыларын өз дилләриндә тәсадүф этдийимиз мүхтәлифлик дә онларын шүурлары илә бағлыдыр.

ШЕИР ВӘ НӘСР.

ШЕИРЛӘ НӘСРИН ФӘРГИ

Бәдии әсәрләр дилин, бәдии ифадәнин тәшкили е'тибарилә я шеир вә яхуд нәср шәклиндә язылыр. Шеир, вәзн, гафийә, бөлкү вә саир хүсусиййәтләри илә нәсрдән фәргләнир ки, бу хүсусда ашағыда бәһс эдиләчәкдир.

Ше'рә нисбәтән нәср мүәййән дәрәчәдә сәрбәстдир. Шеирдә тәләб олунан вәзн, гафийә, өлчү вә саирә нәсрдә йохдур. Нәсри яраданлара насир, ше'ри яраданлара исә шаир дейилир. Әдәби әсәрләрин драм нөвүнә кәлинчә бурада һәм шеирдән, һәм дә нәсрдән истифадә эдилә биләр. Одур ки, мәнзум вә мәнсур драмалар вардыр.

Әдәбийят тарихиндә шеир нәсрә нисбәтән даһа гәдим бир тарихә маликдир. Әсасән зәһмәтлә бағлы олараг инкишаф эдән шеир ибтидаи инсанларда рәгс вә мусиги илә гарышыг бир шәкилдә олмушдур. Ибтидаи инсанлар ова чыхаркән, ағыр бир шей галдыраркән, даһа сонралар ер газыб эв тикәркән, үмумән зәһмәт чәкәркән аһәнкдар сөзләр дейә-дейә һәрәкәт эдәрләрмиш. Белә аһәнкдар парчалар ишин сәмәрәли кетмәсинә сәбәб олмушдур.

Инди дә әмәк просесиндә белә аһәнкдар сөзләрдән истифадә эдирләр.

Ибтидаи шеир букүнки шеир кими аһәнкдар, гафийәли, бөлкүлү олмамышдыр. Азәрбайчан фолклорунун ән гәдим абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаныны тәһлил этсәк X—XI әсрләрдә Азәрбайчан ше'ринин ибтидаи шәкилләрини көрә биләрик:

Бәри кәлкил башым бахты, эвим тахты,
Эвдән чыхыб йүрүйәндә сәрви бойлум,
Топуғунда сармашанда гара сачлым.
Гурулу яя бәнзәр чатма гашлым!
Гоша бадам сығмаян дар ағызлым!
Күз алмасына бәнзәр ал янаглым!

Көрүлдүйү үзрә бурада ше'рин шәкли тәләбләринә о гәдәр дә әмәл эдилмәмишдир. Гафийә, вәзн вә бөлкү кими чәһәтләр ше'рин сонраки инкишафында ганунилә шмишдир. Мә'лумдур ки, мусиги илә бағлы олан шеирләрдә букүн белә шәкли тәләбләр позула биләр. Ибтидаи шеир исә рәгс вә мусиги илә бағлы олдуғундан бу һал ше'рин шәкли хүсусиййәтләринә дә тә'сир этмишдир.

Шеир чәмиййәтин йүксәлиши илә әлагәдар олараг кет-кедә инкишаф этмиш, мүкәммәлләшмиш, ени шәкилләрә дүшмүшдүр. Зәнкин эл ярадычылығында аһәнкдар парчалар инкишаф этмишдир. Һәтта нәср илә дейилән нағылларда белә бә'зән вәзн, гафийә көзләнилмишдир: «Бири вармыш бири йохмуш», «аз кетди, үз кетди, дәрә тәпә дүз кетди», «тәпәләрдән ел кими, дәрәләрдән сел кими» ифадәләрдә ше'рин тә'сири ачыг көрүнүр. Һәтта нағылларын бир гисми һәм шеир, һәм дә нәср илә гарышыг дейилмишдир. Бүтүн бунлар ше'рин фолклор илә яхындан бағлы олмасыны көстәрир.

Фолклордан сонра яранан вә ондан чох истифадә эдән язылы әдәбийяты нәзәрдән кечирсәк орада да ше'рин даһа әввәл башланмасыны көрәрик. Ән гәдим әсәрләрин әксәри шеир илә язылмышдыр. Она көрә дә халгларын әдәбийятында узун мүддәт шеир инкишаф этмишдир.

Ялныз Азәрбайчанын язылы әдәбийятыны нәзәрдән кечирсәк бурада XIX әсрә гәдәр ше'рин инкишаф этдийини көрәрик. Нәср исә Азәрбайчан әдәбийятында әсасән XIX әсрдән сонра өз инкишафыны тапа билмишдир.

Бәдии нәсрин инкишафы, орада мүхтәлиф әдәби нөвләрин яранмасы, бу саһәдә мүнтәзәм чалышан язычыларын әмәлә кәлмәси ән чох интибаһ дөврүнә тәсадүф эдир.

Гәдим заманларда исә нәср элми саһәдә тәтбиг эдилир, алимләр өз әсәрләрини нәср илә язырдылар. Кет-кедә мәдәниййәт йүксәлдикчә бәдии әдәбийят саһәсиндә дә нәср кениш тәтбиг олунмаға башлайыр. Ени дөвр роман, повест, һекайә кими ени әдәби нөвләрин инкишафы үчүн кениш шәраит ярадыр.

Ени дөвр ше'рин гаршысында да ени тәләбләр гоюр. Гәдимдә кениш яйылмыш олан шеир шәкилләри артыг ени дөврүн тәләбләринә чаваб верә билмир. Даһа доғрусу ени мүндәрәчә илә әлагәдар олараг ени шеир шәкилләри яраныр. Феодализм дөврүндә чох яйылмыш шеир шәкилләри олан гәсидә, мүначат, мәдһиййә вә с. нәсрин инкишаф этдийи бир дөврдә өз «габагчыллыг» мөвгеләрини итирмәйә башлайыр. Шүбһәсиз бүтүн халгларын әдәбийятларында тәсадүф олунан бу кими көһнә шәкилләр бирдәнбирә әдәбийят тарихиндән силинмир. Ялныз Азәрбайчан ше'рини нәзәрдән кечирәрсәк бу кими шеир нөвләринин ингилабдан аз әввәл, һәтта бә'зи

шаирләрин ярадычылығында ингилабын илк илләриндә дә галдығыны көрә биләрик. Чүнки ени шеир шәкилләрини ярат. маг садә бир һадисә дейилдир. Мә'лумдур ки, чәмиййәт инкишаф этдикчә, ени фикирләр, ени дүнякөрүшү илә бағлы олан бә'зи мүртәче шеир шәкилләри вә нөвләри ени чәмиййәт. дә гәбул олунмур. Мисал үчүн мәрсийә шәклини көтүрәк. Бу мүәййән сияси-ичтимаи һадисәләр вә тәләбләрлә әлагәдар олараг яранан шеирдир.

Бу шеир ингилабчы синфин сиясәтинә тамамилә зидд олдуғундан әдәбиййатымыздан силинмишдир. Чәмиййәт вә мәдәниййәт инкишаф этдикчә көһнә шеир нөвләринин бир гисми галса да мүртәче маһиййәтдә олан гисимләри сырадан чыхырлар. Ени зөвгү тәрәннүм этмәк үчүн яранан нәср әсәрләрилә бир сырада шеир саһәсиндә дә ениликләр әмәлә кәлир. Нәср шеирлә янашы олараг тәрәгги этдикчә бә'зән ше'ри керидә гоян вә ондан чох-чох ирәлидә кедән бөйүк бәдии әсәрләрин ярандығыны көрүрүк. Виктор Һүгонун «Сәфилләр»и, Толстоюн, «Һәрб вә Сүлһ», «Анна Каренина» әсәрләри, Горкинин «Ана» романы белә нәср әсәрләридир. Бу кими бөйүк нәср әсәрләринин яранмасы капитализмин инкишаф этдийи дөврә тәсадүф эдир. XIX әсрдә о гәдәр бөйүк нәср әсәрләри яраныр ки, һәтта дөврүн мәшһур шаирләри дә бә'зи әсәрләрини нәср илә язырлар.

Нәср саһәсиндә кет-кедә чәмиййәтин зөвгү илә әлагәдар олараг ени нөвләр дә яраныр, Насирләр бәдии һәйәчаны даһа артыг вермәк үчүн нәсрлә дә лирика яратмаға башлайырлар. Бунун нәтичәсидир ки, нәср илә шеир арасында бир нөв яхынлыг әмәлә кәлир.

М ә н с у р ш е и р дейилән ени нәср нөвү нәсрин инкишафы илә әлагәдар олараг яраныр ки, буна аһәнкдар нәср дәхи дейирләр. Мәнсур шеир һисс вә һәйәчанын йүксәк ифадәсини вермәк үчүн нәсрә лирики хүсусиййәт кәтирир. Чох заман бөйүк повест вә романларда да айры-айры тә'сирли һадисәләр ярадаркән мәнсур шеирдән истифадә эдирләр.

Беләликлә нәсрдә кениш яйылан ени нөвләр шаирләри дә марагландырыр. Өз инкишафыны әсасән нәсрдә тапан роман, һекайә вә үмумән эпик әсәрләр яваш-яваш шеирдә дә өзүнү көстәрир вә нәтичәдә мәнзум романлар (мәсәлән, «Евкени Онекин»), мәнзум һекайәләр нағыллар (мәсәлән, «Гызыл хоруз», «Балыгчы илә балыг нағылы») вә саирә әмәлә кәлир.

Бүтүн бу көстәрдийимиз һадисәләр шеир илә нәсри эйниләшдирмир. Йә'ни бунларын арасында олан әсас фәргләр енә галыр. Лакин бу фәргләр әввәлләрдә олдуғу шәкилдә дейилдир. Шеир илә нәср арасындаки фәрг шәкли бир һадисә дейилдир. Даһа доғрусу ше'рин вәзнли, гафийәли, өлчүлү олмасы ону нәсрдән айыран еканә әламәт дейилдир. Бу фәрг һәйәчан-һисс вә һадисәләри әһатә этмәкдә дә өзүнү көстәрир. Инди дә һәддән артыг романтик зирвәләрә галхмаг, йүксәк лириканы ифадә этмәк, һәддән артыг руһ йүксәклийини тәсвир этмәк үмумиййәтлә руһ йүксәклийи вә һәйәчан доғурмаг нәсрә нисбәтән шеирдә даһа чохдур.

Бәдии дил чәһәтдән дә шеир илә нәср дили арасында олдугча бөйүк фәргләр вардыр.

Шеирдә бир чох сөзләрин гыса, сыхлашмыш шәкилдә ишләнмәсинә раст кәлирик ки, нәсрдә бу зәрури дейил. Нәсрдә әксәрән хәбәрләр там верилдийи һалда, шеирдә хәбәр шәкилчиләри чох заман ихтисар эдилир, сөзләр йығчам ишләдилир, бә'зи сәсләр дүшүр, мүхтәлиф вәзнләрин, хүсусән әруз вәзнинин гайдаларына көрә узадылыб гысалдылыр.

Нәсрдәки паузалар чүмләнин битмәси илә әлагәдар олдуғу һалда шеирдә вәзнин тәләбләринә көрәдир:

«Гатар-гатар олуб галхыб һавая» бу шеирдә үч пауза вардыр:

I	II	III
гатар-гатар	олуб галхыб	һавая

Нәсрдә исә буна охшар чүмләнин бир паузасы олмалыдыр.

Шеирдә аһәнк олдуғу кими нәсрдә дә вардыр. Анчаг бу шеирдәки кими өлчү даирәсиндә дейилир:

1	2	3	4
Әрәбистан	торпағында	шаһ Ростәван	һөкмдармыш
Әдаләтли	мәрһәмәтли	мөһтәшәммиш	бәхтиярмыш

(Шота Руставели)

Бу парчанын биринчи мисраы 4 ерә вә һәр бири 4 һечая бөлүндүйү үчүн бүтүн шеирдә бу гайда көзләнилир. Нәсрдәки аһәнкдә исә белә өлчү йохдур. Орадаки дурғулар үмуми шәкилдә йох, һәр һансы парчанын хүсуси ифадәсинә көрә олур. Мәсәлән:

(«Чәнуб күләкләри) (Хәзәр дәнизинин һәйәчанлы гәлбини) (бир даһа чошдурду). (далғалар суя энмиш тәйярәнин ганадлары кими) (саһилә һүчум эдирди»).

(Ордубади)

Көрүлдүйү үзрә бурадаки дурғулар мүәййән өлчү даирәсиндә дейилдир. Эйни заманда бу парчада олан пауза ондан сонра кәлән чүмлә үчүн (шеирдә олдуғу кими) гануни ола билмәз.

Бүтүн бунлардан башга шеирдәки бәдии һәйәчанын үсгүнлүйү бир чох васитәләр тәләб эдир ки, бунлар нәсрдә о

шәкилдә олмур. Бу фәрг ән чох бәдии суал, бәдии нида, тәкрир, чинас вә бу кими чәһәтләрдә өзүнү көстәрир.

Ше'рин дахили гурулушу үчүн дә бир сыра зәрури шәртләр вардыр ки, бунлар ашағыдакиләрдән ибарәтдир.

Мисра. Ше'рин һәр сәтринә м и с р а дейилир. Мәсәлән:

«Хумар-хумар бахмаг көз гайдасыдыр».

(Вагиф)

Мисра бир вә я бир нечә кәлмәдән ибарәт ола биләр:

«Мән
Нәфәсләри бензин вә күкүрд гохулу
Милйонларын шаирийәм».

(С. Вурғун)

Бу парчада үч мисра вардыр. Көрүлдүйү үзрә ше'рин һәр бир мисраында там фикир олмая да биләр. Бә'зән бир нечә мисра бир фикри верә биләр. Йә'ни там бир чүмлә бир нечә мисрада ола биләр:

Бакинин сайрышан улдузларындан,
Чадрасыз боясыз шән гызларындан,
Учан дурналарын хош авазындан,
Бизим ашыгларын симли сазындан,
Мәнә көнүл верән өз севкилимдән,
Азад илһамымдан, азад элимдән,
Салам кәтирмишәм һүзуруна мән.

(С. Вурғун)

Көрүрсүнүз ки, бир чүмлә 7 мисрадан ибарәтдир. Көһнә әдәбийятда исә бачарынча һәр мисра бир чүмләдән ибарәт олмалы иди. Әксәрән бир чүмлә икинчи вә я үчүнчү мисрая кечирилмәзди:

Пәнбейи-дағи-чүнун ичрә ниһандыр бәдәним,
Дири олдугча либасим будур, өлсәм кәфәним.
Чаны чанан диләмиш, вермәмәк олмаз эй дил,
Нә низа эйләйәлим ол нә сәниндир, нә мәним.

(Фүзули)

Мисрада сөз нә гәдәр чох олса бир о гәдәр аһәнки позулар, тә'сири аз олар.

Азад мисра. Мүстәгил фикир ифадә эдән мә'налы мисралара азад мисра дейирләр. Мәсәлән:

«Ағларам хатирә кәлдикчә күлүшдүкләримиз».

Шаһ мисра. Ше'рин ән долғун, ән мә'налы мисраына шаһ мисра дейилир: мәсәлән:

«Мән бир китаб һәр вәрәгим мин китабдыр».

(М. Һади)

...уд:

Шаирин фикри хәялы кәрәк азада ола.

(Сәһһәт)

Бейт. Ше'рин ики мисраына б е й т дейирләр:

Хумар-хумар бахмаг көз гайдасыдыр.
Лалә тәк гызармаг үз гайдасыдыр.

(Вагиф)

Бу парчада (көз, үз) гафийәдир. Бейт гафийәли олдуғу ...мы гафийәсиз дә ола биләр:

Кәл ше'римә көмәйә мәним одлу сөзләрим,
Элләрин байрамыдыр комсомолун байрамы.

(С. Рүстәм)

Бейти тәшкил эдән мисралар бири-бирини тамамлаярса о ...ман о бейтин тә'сири артыг олар.

Байрам олду һеч билмирәм нейләйим,
Бизим эвдә долу чувал да йохдур.

(Вагиф)

Бурада икинчи мисрадаки фикир шүбһәсиз биринчи мис...а илә әлагәдардыр. Бөйүк шаирләрин шеирләри онун үчүн ...'сирлидир ки, онлар мисралар арасындаки фикри вә мәнтиги ...агәни сахлайырлар:

Күлү рүхсарына гаршы көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим, фәсли-күлдүр бу, ахан сулар буланмазмы?

(Фүзули)

Биринчи мисрадаки фикир—онун күл үзүнә бахаркән көз...риндән ганын ахмасы фикри—икинчи мисра илә әлагәдар...ыр. Чүнки, баһар фәслиндә сулар буланыг олур. Демәк шаир ...евкилисинин үзүнү баһара, өз көз яшларыны исә баһар су...ларына бәнзәтмишдир. Одур ки, бейт фикрән бири-биринә бағ...ы олдуғундан гүввәтли чыхмышдыр.

Шаһ бейт. Ше'рин ән долғун, ән мә'налы бейтинә шаһ бейт дейирләр:

Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Бөйлә мөвсимдә ятан кимсәләрә ар олсун!

(А. Сәһһәт)

Бәнд. Ше'рин бир нечә мисрадан олан айры-айры һиссәләрә бөлүнмәсинә б ә н д дейилир. Бәнд ...зү әсасән дөрдләмәләрдә ишләдилир. Вагифин «Дурналар» ...е'ри беш бәнддән ибарәтдир. Бәнд сөзү ше'рин башга жанр...арына да аиддир. Вагифин «Көрмәдим» ше'рини алаг. Ора...а һәр бәнд беш мисрадан ибарәт олмагла шеир 14 бәнддән

ибарәтдир. Беләликлә бәнд ше'рин мүәййән бир һиссәсини әһатә эдир. Азәрбайҹан әдәбийятында ше'рин һиссәләрә бөлүнмәк нөгтейи-нәзәриндән бир чох шәкилләри вардыр.

Гафийә. Мисраларын ахырларында бир-бирилә уйғун, аһәнкдар сөзләрә г а ф и й ә дейилир:

Ҹамалын күнәшдир гәмәрдир үзүн,
Шәкәрдир дәһанын, шириндир сөзүн.

(Вагиф)

Бурада «үзүн» вә «сөзүн» кәлмәләри гафийәдир. Гафийәләр исимдән, феилдән, сифәтдән вә башга сәрф дәрәҹәләриндән әмәлә кәлә биләр. Һәр һансы дәрәҹәдән олурса-олсун анҹаг сөзләрин көкүндә олан аһәнкдарлыг нәзәрдә тутулмалыдыр. Әкәр сөзләрин көкләри һамаһәнк дейилсә, о заман гафийә ола билмәз. «Дәфтәрләр», «гәләмләр» сөзләрини алаг, һәр икисинин сонунда «ләр» вардыр. Анҹаг бунлар гафийә дейилдир, чүнки сөзләрин көкү «гәләм» «дәфтәр» олдуғундан аһәнксиздир. Лакин сөзүн көкү аһәнкдар оларса онлар ҹәм эдилә биләр, «дәфтәр» сөзү «сәһәр» сөзү илә һамаһәнкдир. Одур ки, «дәфтәрләр», «сәһәрләр» шәклиндә гафийә гурула биләр.

Әкәр гафийәнин бири шәкилчи гәбул этмиш сөздән, дикәри исә шәкилчисиз көкдән ибарәт исә, о заман әввәлинчи сөзүн көкү нәзәрә алынмадан һәмин сөзүн шәкилчиси, дикәр сөзүн көкү илә гафийә ола биләр. «Дәмирчиләр», «нәр» сөзләрини көтүрәк, бурада гафийәдәки аһәнки «дәмирчи» сөзү дейил она әлавә олунан «ләр» шәкилчиси тәшкил эдир. Одур ки, «ләр» илә «нәр» гафийәдар олур.

Гафийә феилдән әмәлә кәлдикдә мүтләг фе'лин көкү, йә'ни әмр шәкли нәзәрдә тутулмалыдыр. «Языр», «газыр» сөзләрини алаг. Бурадакы сөзләрин көкү «яз». «газ» олдуғундан һәмгафийәдир. Лакин «языр» сөзү «алыр» сөзү илә гафийә тәшкил этмәз. Чүнки, биринҹинин көкү «яз» икинҹинин көкү исә «ал»дыр.

Сөзләрин һәмгафийә олмасында һеҹалар нәзәрдә тутулмур. Ола биләр ки, гафийәләрин һеҹалары бир-биринә бәрабәр олсун: «китаб» «хитаб» кими. Бунларын һәр икиси ики һеҹадан ибарәтдир. Лакин һеҹалары бәрабәр олмаян сөзләрдән дә гафийә әмәлә кәлә биләр. «Азәрбайҹан», «ҹан» кими. Бурада биринҹи сөз дөрд, икинҹи исә бир һеҹадан ибарәтдир.

Бә'зи гафийәләр вардыр ки, онлара гулаг гафийәси дейилир. Белә гафийәләрдә сөзүн көкү дейил, аһәнкҹә яхынлығы нәзәрдә тутулур. «Көзәлләр», «кәзәрләр», «алмас», «батмаз» кими.

Бә'зән гафийәләр эйни шәкилдә олан сөзләрдән әмәлә кәлир:

Гышда дағлар ағ кейинәр, яз гара,
Сар әлинлә ағ кағыза яз гара!

(Ашыг Әләскәр).

Белә эйни кәлмәләрдән олан гафийәләр анҹаг ҹинаслардан әмәлә кәлә биләр. Белә гафийәләрдә мә'на мүхтәлиф олмалыдыр. Көстәрдийимиз мисалын биринҹи мисраындаки «яз гара» сөзү «яз фәслиндә гара кейинмәк» фикрини ифадә этдийи һалда, икинҹи мисрадаки «яз гара» «ағ варағә гара яз!» фикрини ифадә эдир.

Мисраларын ахырларында тәкрар олунан сөз вә ифадәләрә р ә д и ф дейилир.

Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан,
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?

Бу парчада гафийә «санырсан» сөзләри дейил, онлардан әввәл кәлән «инсанмы», «асанмы» сөзләридир. Рәдиф исә, «санырсан» сөзләридир.

Рәдиф бир вә я бир неҹә сөздән әмәлә кәлә биләр. Рәдифләр бә'зән шеирдәки аһәнки гиймәтли эдир. Бөйүк бир ше'рин бир неҹә ериндә рәдифдән истифадә эдирләр. Анҹаг бүтүн шеир рәдифдән ибарәт ола билмәз. Әкәр белә һаллар оларса, о заман шеирдә уйғунсуз бир аһәнк яранар.

Бөлкү. Ше'рин һәр бир мисраында олан паузалара (дурғулара) бөлкү дейирләр. Мәсәлән:

Гатар-гатар	олуб галхыб	һава я
4 һеҹа	4 һеҹа	3 һеҹа

Демәк, он бир һеҹадан ибарәт олан бу мисра үч ерә бөлүнмүшдүр. Бөлкүләр мүхтәлиф шеир шәкилләриндә, мүхтәлиф вәзнләрдә мүхтәлифдир. Бә'зән эйни вәзндә, эйни өлчүдә олан ше'рин бөлкүсү мүхтәлиф ола биләр. Юхарыда он бир һеҹалы ше'рин үч бөлкүйә айрылдығыны көрдүк. Он бир һеҹадан ибарәт олан башга бир шеир башга ҹүр бөлкүләрә айрыла биләр.

Бакинин сайрышан	улдузларындан
6 һеҹа	5 һеҹа

Бу, 6 вә 5 һеҹа олмагла ики ерә айрылмышдыр. Һәр бир вәзнин өзүнә көрә бөлкүсү вардыр. Һеҹа вәзниндә олан бөлкүләр, әруз вәзниндәки бөлкүләрә бәнзәмир. Бөлкүләр һаггында кениш мә'лумат «Вәзн» бәһсиндә вериләҹәкдир.

Аһәнк. Ше'ри нәсрдән айыран ҹәһәтләрдән бири дә ондаки аһәнкдир. Шеирдә аһәнки вәзн вә өлчүләр ярадыр. Өлчү ше'рин мүәййән аһәнкдә дейилмәсини тәләб эдир. Мәсәлән:

Ашыг кәрәк	сөйләмәсин	өз сиррини	бир инсана
4	4	4	4

Бу парчада 7 кәлмә вардыр. Онларын көстәрдийи шәкилдә дүзүлмәси мүәййән бир аһәнк әмәлә кәтирмишдир. Һәмин сөзләри башга шәкилдә, өлчүсүз дүзсәк о заман шеир әмәлә кәлмәз:

«Ашыг өз сиррини кәрәк бир инсана сөйләмәсин».

Бурада да 7 кәлмә—һаман кәлмәләр вардыр. Фикир дә эйни фикирдир. Лакин аһәнк олмадығындан шеир дейилдир.

ВӘЗНЛӘР

Ше'ри нәсрдән айыран мүһүм чәһәтләрдән бири дә өлчү, вәзндир. Вәзн сөзүнүн мә'насы ше'рин өлчүсү демәкдир. Ше'рин вәзни әсасән ону тәшкил едән мисраларын һәчми демәкдир. Шеир ганунуна көрә биринчи мисраын һәчми нә гәдәрсә икинчи, үчүнчү вә саир мисраларын да һәчми эйни олмалыдыр. Мәсәлән:

Инсана яхшылыг бир адәт олсун.
Дүня башдан-баша гой чәннәт олсун!

(С. Вурғун)

Башга хүсусиййәтләри бир тәрәфә бурахыб бу мисраларын һәчминә, вәзнинә фикир версәк һәр икисинин эйни мигдарда һечадан ибарәт олдуғуну көрәрик. Бунларын һәр бири 11 һечадан ибарәтдир.

Ин-са-на-ях-шы-лыг-бир-а-дәт-ол-сун=11
Дүн-я-баш-дан-ба-ша-гой-чән-нәт-ол-сун=11

Лакин вәзн өзү мүхтәлиф олдуғундан һәмишә һечаларын сайы илә ше'рин вәзнини мүәййән этмәк олмаз.

Азәрбайчан ше'риндә әсасән ики вәзн—өлчү вардыр:

1. Һеча вәзни.
2. Әруз вәзни.

Сәрбәст шеир—дейилән шәклә кәлинчә бу, һәм һеча һәм дә әруз вәзниндә языла биләр.

Һеча вәзни. (бармаг һесабы) Һеча вәзни Азәрбайчан халгынын әсас, әна шеир шәклидир. Зәнкин халг ярадычылығы бүтүнлүклә бу вәзндә ярадылмыш вә ярадылмагдадыр. Фолклор вә онун бир һиссәси олан ашыг ярадычылығы (шеир һиссәси) тамамилә һеча вәзниндә яранмышдыр. Кечмишдә әрәб истилалары заманында әрәб, фарс әдәбийятынын тә'сирилә ше'римизә әруз вәзни кәтирилмишдир.

Узун бир заман һөкм сүрән бу вәзн халг ярадычылығына кечә билмәмишдир.

Сосялист ингилабындан әввәл Азәрбайчан халгынын мәдәниййәт вә әдәбийятыны, онун милли ән'әнәләрини боғмаға, мәһв этмәйә чалышан истилачылар, һаким синифләр һеча вәзниндә, Азәрбайчан халг ше'ри шәклиндә язылмыш әсәрләрә хор бахырдылар. Онлар бу вәзндә язанлары савадсыз адландырырдылар. Азәрбайчан дилинин хүсусиййәтләринә яд олан әруз вәзнинин ағыр шәкилләри, буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә әсас шеир шәкли сайылырды.

Һалбуки һеча вәзни халгымызын бүтүн тарихи бою биздә яранмыш вә биллурлашмыш көзәл бир шеир шәклидир. Аналар бешик башында дедикләри лайлалары, чобанлар баятыларыны, ашыглар гошмаларыны, дастанларыны бу вәзндә ятмышлар вә ярадырлар.

Адындан да мә'лумдур ки, бурада өлчү, һечаларын сайына әсасланыр. Ше'рин биринчи мисраында нечә һеча варса башга мисраларда да бир о гәдәр һеча олмалыдыр. Мәсәлән:

Гаранлыг дүшмәмиш гулағыны чат=11
Аста кет, налыйын сәсини алчалт=11
Десинләр устадыр миндийим бу ат=11
Чандан әзиз тутум сәни мән атым=11
Бә'зән инсан кими дүшүнән атым=11.

(С. Вурғун)

Он бир һеча илә язылан бу ше'ри һечаларына айырсаг ашағыдаки шәклә дүшәчәкдир:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
Га	ран	лыг	дүш	мә	миш	гу	ла	ғы	ны	чат
Ас	та	кет	на	лы	йын	сә	си	ни	ал	чалт

Ше'рин һәр бир мисраыны саитләр әсасында бөлмәйә һеча бөлкүсү дейилир. Һәр мисрада нечә саит варса бир о гәдәр дә һеча олмалыдыр. Һеча бир вә я бир нечә сәсдән, һәрфдән ибарәт ола биләр.

Бә'зи һалларда һеча сөзләрин дейилиши принсипи әсасында гурулур. Йә'ни бә'зи сөзләр вардыр ки, онларын дейилишиндәки һечаларын сайы язылышы илә дүз кәлмир. Мәсәлән:

Сөзләрин дейилиши	Һечаларын сайы	Сөзләрин язылышы	Һечаларын сайы
декабыр	3	декабр	2
октябыр	4	октябр	2
һөкмүдар	3	һөкмдар	2

Бу кими сөзләр шеирдә ишләндикдә сөзләрин дейилиши чәдвәлиндәки һечалар әсас көтүрүлүр. Лакин язылышда исә сөзләрин язылыш чәдвәлиндәки дүзкүн шәкли сахланыр. Мәсәлән:

Көнүл дейир декабрын он икиси хош кәлир—15 һеча
4 һеча

(С. Вурғун)

вә яхуд:

Буйруг сизинкидир адил һөкмдар—11 һеча
3 һеча

(С. Вурғун)

Октябр байрамында дүз үч милйон чан ериди—16 һеча
4 һеча

(Ашыг Мирзә)

Ше'рин һәр бир мисраы һечалардан башга бир дә бөлкүләрә айрылыр. Ше'рин охунушунда бөлкүләрдән сонра даянмаг лазым кәлир. Эйни һечая малик олан бир шеир аһәнкин тәшкили чәһәтиндән башга-башга охуна биләр вә башга-башга бөлкү хүсусиййәтләринә малик ола биләр. Мәсәлән: Сүлейман Рүстәмин һәр бири он бир һечадан ибарәт олан «Шаирин байрамы» вә «Азмыдыр» ше'риндәки бөлкүйә бахын:

4 һеча	4 һеча	3 һеча	чәми 11 һеча
Дағларынын	көйдән гардыр	алдыҒы.	» » » »
Бағларынын	бардыр ерә	салдығы.	» » » »
Синәндәки	мешәләрин	чалдығы.	» » » »
Сөйләсәнә	каманмыдыр	сазмыдыр?	» » » »

(С. Рүстәм)

Бу ше'рин һәр бир мисраы үч бөлкүйә (4+4+3=11) айрылдығы һалда «Шаирин байрамы» ики бөлкүйә (6+5=11) айрылмышдыр.

6 һеча	5 һеча	Чәми 11 һеча
Мән бир ашыг кими	чалдығым сазла.	» » » »
Дүнәндән, бу күндән	данышачағам.	» » » »
Сазымдан йүксәлән	сәслә, авазла.	» » » »
Йол ерийәчәйәм	дағ ашачағам.	» » » »

Мисралардан айдын олур ки, бөлкү чәһәтдән һеча вәзнилә язылмыш шеирләрдә биринчи мисра нечә гурулурса бүтүн мисралар о шәкилдә давам эдир. Бә'зән шаирләр бу бөлкүләри дүзкүн олмаяраг позурлар. Бә'зи шеирләрин илк мисралары (4+4+3) илә бөлүндүйү һалда дикәри. (6+5) илә бөлүнүр ки, бу шеир ганунларына көрә дүзкүн дейилдир.

Бөлкү (тәгти) әруз вәзниндә дә вардыр. Лакин һеча вәзниндәки бөлкү гануну әруздан фәрглидир. Әруз вәзниндә, пауза ериндә кәлмәләр парчалана билдийи һалда һеча вәзниндә кәлмәләр парчаланмаз, һеча вәзни үзрә мисрада һәр бир бөлкү кәлмәнин сонуна дүшмәлидир. Бөлкү ериндә һеч бир кәлмә парчаланмамалыдыр. Әруз вәзниндә исә ирәлидә көрәчәйимиз кими, вәзнин тәләбинә көрә кәлмәнин бә'зән бир парчасы мисраын бир бөлкүсүндә, башга бир һиссәси мисраын сонраки бөлкүсүндә олур.

Мисрадаки һечаларын сайы әсасында, һеча вәзниндә чүрбәчүр шәкилләрә раст кәлирик. Үч һечадан башламыш 16 һечалы өлчү илә язылан шеирләр вардыр. Лакин бунларын һамысы кениш яйылмамышдыр. Азәрбайчан ше'риндә ән чох ишләнән, 7, 11, 14 һечалы шеир шәкилләридир. Халг әдәбиййатында исә ән чох яйылан баятылар 7 һечалыдыр. 3-дән 7-йә гәдәр һечалы шеир шәкилләриндә бөлкү мүхтәлиф олур. Мүхтәлиф шеир нөвләриндән бу мисаллары көстәрмәк олар.

Һеча вәзнинин нөвләри.

Азәрбайчан әдәбийятында ишләнән һеча нөвләри ашағыдакиләрдир:

3 һечалы шеир

Аз кетди,
Үз кетди.

4 һечалы шеир

Ағыр-ағыр,
Гарлар яғыр.

Яхуд

Бу элә сиз
Хош кәлдиниз.

5 һечалы шеир

Ачылды язым,
Сөһбәтим сазым.
Сән һүнәр көстәр,
Мән шеир язым.

6 һечалы шеир

Гаршыда яғы вар,
Әлиндә ағы вар,
Атыныз топлары,
Титрәсин гаялар.

7 һечалы шеир

Едли һеча илә язылан парчалар чохдур. Бу гисм шеирләрдә бөлку[illegible] шәклиндә олур (4+3), (3+4), (5+2).

4	3
Сән эй сулар	сонасы,
Инсанлығын	анасы,
Меһрибандыр	гучағын,
Саф вичданын	бөйүкдүр,
Ишығы чох	сөнүкдүр
Сәнсиз янан	очағын.

(С. Вурғун).

3	4
Бу дағлар	улу дағлар,
Чемшәли	сулу дағлар,
Бурда бир	гәриб өлмүш,
Көй кишнәр	булут ағлар.

(Баяты).

5	2
Бир кичичик гуш	идим,
Будаға гонмуш	идим,
Нийә үркүтдүн	мәни,
Мән сәнин олмуш	идим.

8 һечалы шеир

Сәккиз һечалы шеирләр әксәрән (4+4) бөлкүсүндә бә'зән дә (5+3) бөлкүсүндә олур:

4	4
Бәсти! Бизим	бу дағларын,
Шыр-шыр-ахан	булагларын,
Үзәринә	күн доғалы,
Сәфасы вар	йайлагларын.

вә яхуд:

5	3
Мәни бинадан	бәсләди,
Дағлар гойнунда	гойнунда.
Түләк тәрланлар	сәсләди,
Дағлар гойнунда	гойнунда.

(Короғлу)

9 һечалы шеир

Бу шәкил чох аз ишләнир. Бөлкүсү исә (5+4) шәклиндә олур:

5	4
Уча барыдан	ашарам мән,
Ярыма кәниз	гошарам мән.

(Эл маһнысы)

10 һечалы шеир

Бу форма да аз ишләнир. Бөлкүсү исә әксәриййәтлә (5+5) шәклиндә олур.

11 һечалы шеир

Бу шәкил әң чох яйылмышдыр. Гошма чох ишләнән шәкилдир. Совет шаирләримизин яратдыглары шеирләрин чоху бу шәкилдәдир. Бунун бөлкүсү әксәриййәтлә (4+4+3) вә (6+5) шәклиндә олур:

4	4	3
Ахшам сабаһ	чешмә сәнин	башында,
Билирсәнми	нечә чанлар	доланыр.
Алма янаг	билур бухаг	ай габаг,
Шаһмар зүлфү	пәришанлар	доланыр.

(Ашыг Әләскәр).

яхуд:

6	5
Чох севир бу элдә	адам адамы,
Кәзир додагларда	рәһбәрин ады.
Чалышмаяң йохдур	чалышыр һамы,
Сталиндән алыр	элләр илһамы.
Доғрусу язмысан	аз Сүлейман, яз,
Сталин әсридир	яз Сүлейман, яз!

(С. Рүстәм)

12 һечалы шеир

Бу шәкилдә олан шеирләр (4+4+4) яхуд (3+3+3+3), (6+6) вә яхуд (7+5) бөлкүсүндә олур. Ән чох яйылан шәкилләриндән бири ашағыдакидир:

7	5
Кәләчәк инсанларын	ағ күнләриндән,
Гулаг верин сизләрә	дастан дейим мән.

(М. Раһим).

13 һечалы шеир

Бу шәкил аз ишләнир. Әксәрән (4+4+5) бөлкүсүндә олур:

4	4	5
Бир биз идик	бир дүз иди	бир дә ал боя,
Дағ башында	учан гушлар	эндиләр чая.
Сән дедин ки	бүтүн дүня	гой дөнсүн тоя;
Күлдү ярпаг	чошду ирмаг	күлләр ойнады.
Гәлбимдәки	каман кими	телләр ойнады

(Ч. Чабарлы.)

14 һечалы шеир

Бу шәкил чох яйылан шеир нөвүдүр. Бурада бөлкүләр әксәрән (7+7) олур. Һәр едди һеча да өз арасында 7 һечалы ше'рин бөлкүләри әсасында чох заман (4+3), (3+4) вә яхуд (5+2) шәклиндә бөлүнүр. Әсас бөлкүсү исә беләдир:

7	7
Енә тарих ачылды	хәялымда узагдан,
4 3	4 3
Дүня мәнә көрүндү	бир гаранлыг отагдан.
4 3	4 3

(С. Вурғун).

15 һечалы шеир

Бу шәкил (8+7) бөлкүсүндә олмагла һәр тәрәфдә едди вә сәккиз һечалы шеирләрин тәләби үзрә тәкрар бөлүнүр:

8	7
Азад һәят азад илһам	азад саза сәс верәк.
4 4	4 3
Сталинин көзләриндә	күлән яза сәс верәк.
4 4	4 3

(С. Вурғун).

16 һечалы шеир

Бу шеирдә бөлкү (4+4+4+4) шәклиндә олур:

4	4	4	4
Сиз эй мәним	дәрс алдығым	дәрс вердийим	гәһрәманлар,
Садигсиниз	унудулмаз	вердийиниз	имтәһанлар.
Һәр арзуму	көлкә кими	изләдиниз	бир заманлар.
Охуюн бу	фәрманымы	сизә ени	бир сөзүм вар!

(Шота Руставели).

Он алты һечадан юхары шеирләр дә олур ки, онлар сәчийјәви дейилдир, чох аз ишләнир.

Әруз вәзни. Әруз вәзни әрәб ше'ринин милли шәклидир. Бу, вәзн шәкилләри әрәбләрдән фарслара, онлардан да Азәрбайчан ше'ринә кечмишдир. Лакин Азәрбайчан әдәбийятынын инкишафы илә әлагәдар олараг бу вәздә бир сыра дәйишикликләр яранмыш вә Сабир кими шаирләримизин әсәрләриндә бир сыра хүсусиййәтләрини дәйишәрәк дилимизә табе тутулмушдур.

Әруз вәзни язылы әдәбийятда кениш яйылмышдыр. Низами, Фүзули кими бөйүк классикләримиз вә Сабирә гәдәр (о да дахил олмагла) бир сыра көркәмли шаирләримиз бүтүн әсәрләрини әруз өлчүсүндә язмышлардыр. Лакин сон дөвр әдәбийятымызда халгланшма вә садәләшмә йолу илә кедән ше'римиздә әруз өлчүсү өз һаким мөвгеини, чох тәбии олараг, итирди.

Әруз вәзниндәки бу дәйишмә ингилабдан әввәлки ше'римиздә дә өзүнү көстәрир. Вагиф, Закир, Сабир, Аббас Сәһһәт кими шаирләримизин ярадычылығында әрәб вәзнинә уймаян, һеча вәзнинә чох яхын олан әруз нүмунәләринә раст кәлирик. Мәсәлән:

Кәл-кәл а яз күнләри,
Илин әзиз күнләри!
Дағда әрит гарлары,
Бағда әрит гарлары.
Чайлар дашыб сел олсун,
Тахыллар тел-тел олсун.
Ағачлар ачсын чичәк,
Ярпағы ләчәк-ләчәк.

вә яхуд:

Чох ятма дур а тәнбәл,
Ятсан олар иш әнкәл.
Күн дағлара яйылды.
Һәр бир ятан айылды.

Азәрбайҹан фолклорунун бир һиссәси олан ашыг ярадыҹылығында чохһеҹалы шеирләр илә әруз вәзнинин мүхтәлиф шәкилләри арасында яхынлыг көрүрүк. Мәсәлән:

Мәним өз ярыма бах көр нә ҹалал илән кәлир,
Өзү ҹейран баласы бир ҹүт марал илән кәлир.
Дад әлиндән ай кәлин, фәряд әлиндән ай кәлин,
Ашарам Дағыстаны, сәнин әлиндән ай кәлин.

Халг ашыгларынын сазда ҹалараг охудуглары бу шеир илә Сабирин әруз вәзниндә яздығы ашағыдаки ше'ри арасында көрүн нә гәдәр яхынлыг вардыр:

Демирәм булвара бунлар нә хаял илә кәлир,
Кишиләр бәлкә дә бир башга маал илә кәлир.
Бу гәдәр вар дәйишик сурәти-һал илә кәлир,
Гәмү һәсрәтлә кедир, дәрди-мәлал илә кәлир.

(Сабир)

Бу мисралар көстәрир ки, Азәрбайҹан ше'риндә әрузун инкишафы һеҹа вәзнинә, милли шеир шәкилләринә яхынлашмаға доғру кедир.

Әруз вәзни бу күнки шеиримиздән тамамилә силинмәмишдир. Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рүстәм кими шаирләримизин ярадыҹылығында да онун бә'зи нүмунәләрини көрүрүк. Лакин онларын истифадә етдикләри әруз, дилимизин ана ганунларыны позмур вә буна уйғун шәклә салыныр.

Сән бир айлыг кетдин,
Демә лап тәрк етдин.
Бизи гойдун ялныз,
Әләми инсафсыз?

(С. Рүстәм).

Беләликлә әсл әруз вәзни Азәрбайҹан әдәбиййатында дәйишдирилмиш, дилин тәбии тәләбләринә уйғунлашдырылмышдыр.

Әруз вәзни, мисралардаки һеҹаларын сайына йох узун вә я гыса һеҹаларын тәнасүбүнә вә нөвбәләнмәсинә әсасланыр. Мә'лум олдуғу үзрә әрәбләрдә саитләр, мәсәлән *а* сәси үч ҹүрдүр: у з у н, о р т а, г ы с а. Әса сөзүндәки *а* гыса олдуғу һалда к а т и б вә а л и м сөзләриндәки *а* узундур. Әруз вәзниндә һәр мисрада һәмин узун вә гыса һеҹалар мүәййән тәнасүб илә гурулур вә бу, бүтүн мисралар үчүн ганун гәбул олунур.

Әруз вәзни бизим дилимизә яд олдуғундан сөзләрин ади данышыгдаки шәкилләри онда чох заман позулур.

Бу позуглуг ики шәкилдә олур.

Вәзнин тәләбинә көрә:

Һеҹалар я узадылыр, я гысалдылыр.

Һеҹаларын узадылмасына ағырлыг дейилир.

Мәсәлән:

Бир гарынын бир хорузу вар иди
Һәр күн обашдандан о банлар иди.

(С. Ширвани).

Бурада вәзни долдурмаг үчүн «вар» вә «банлар» сөзләриндәки *а*-ны узатмаға, *аа* шәклиндә охумаға мәҹбур олуруг.

Ән бөйүк шаирләримиз дә әруз вәзниндәки бу тәләбә әсасән бә'зән сөзләри узатмаға мәҹбур олмушлар, Фүзулинин:

Нәркис ки, көз ачды баға кирди.

мисраындаки б а ғ а сөзүндәки *а* узадылмышдыр. Шаир истәр-истәмәз бу тәләбә рәайәт едир. Һәтта әрузун бир чох ганунларыны позуб ше'ри данышыг дилинә яхынлашдырмаг истәйән Сабир ярадыҹылығында да биз сәсләрин узадылмасына раст кәлирик:

Бағын, әкинин хейрини бәйләр көрәҹәкмиш.

Бу мисрада вәзнин тәләбинә көрә бағ сөзүндәки *а* узадылмалыдыр. Мүасир ше'римиздәки әруз нүмунәләрини нәзәрдән кечирдикдә шаирләримизин бу кими сүн'иликдән узаглашмаға ҹәһд етдикләрини көрүрүк.

Сөзләрин вә я һеҹаларын гысалдылмасына исә й ү н к ү л л ү к (зүһаф) дейилир. Мәсәлән:

Даға дерсәм ешидир сонра верир екси-сәда,
Даша дөнмүшләрә екс еиләмәди фәрядым.

(М. Һади).

Бу парчадаки «дерсәм», «дейир исәм» сөзүнүн гысалдылмышыдыр. Вәзнә рәайәт үчүн шаир белә етмишдир.

Демәк беләликлә айдын олур ки, һеҹа вәзниндә көрдүйүмүз хүсусиййәтләр әруз вәзниндә йохдур. Һеҹа вәзниндә һәр бир мисраын бәрабәр һеҹая малик олмасы тәләб олундуғу һалда әрузда һеҹаларын мүсави олмасы мәҹбури дейилдир. Мәсәлән:

Пендир ағзында бир гара гарға,
Учараг гонду бир уча будаға.

(Сабир)

Бу ше'рин һеҹаларыны сайсаг, биринҹи мисрада (10), икинҹидә исә (11) һеҹанын олдуғуну көрәрик. Әруз вәзниндә белә чатмаян һеҹалары әрәб вә фарс сөзләриндәки узанан һеҹалар долдурур.

Мәһз буна көрәдир ки, Азәрбайҹан дилиндә әрәб вә фарс кәлмәләриндә ейни һеҹая малик олан сөзләр әрәб вә фарс сөзләрини әвәз едә билмәзләр. Мәсәлән, «балая» (учая) сөзү үч һеҹадыр. Сәһһәт бу сөзү белә ишләдир:

Ал мәни шаһпәрин үстүндә апар балая!

Биз «балая» сөзүнү «учая» илә әвәз этсәк ше'рин вәзни позулар. Чүнки әввәлинчи сөздәки «а» узандығы һалда икинчи сөздә узана билмәз.

Демәк әруз вәзниндә узун вә гыса һечалар вардыр. Ше'рин биринчи мисрасында илк һечалар узун исә, дикәр мисраларда да бу ганун көзләнилмәлидир. Фикримизи айдынлашдырмаг үчүн узун һечалары бөйүк (—) гыса һечалары исә кичик (-) чизкиләрлә көстәриб бир бейтин шәклини чәкәк:

Бә'зән бир узун һечаны ики гыса һеча әвәз эдә биләр.
Бу ганун әсасында ашағыдакы бейти һечалара бөләк:

О күн ки фәсли яз олур,
Кечә күндүз тәраз олур.

О күн ки фәс ли я зо лур

Ке чә кү нүз тә ра зо лур

Узун вә гыса һечаларын бу нисбәтдә давамы ше'рин сонуна гәдәр бүтүн мисралар үчүн зәруридир.

Беләликлә әруз вәзнинин һәр бир мисрасы мүхтәлиф, бир-биринә мүсави парчалара айрылыр ки, бу билдийимиз бөлкүдүр. Әруз вәзниндәки бөлкүләр һеча вәзниндәки гайдалара табе дейилдир.

1	2	3	4
Бүтүн элләр	гәбиләләр	од ичиндән	чыхачагдыр
Сталинин	мәрд әлини	дөнә-дөнә	сыхачагдыр

(С. Вурғун).

Бу парчалар аһәнк э'тибарилә бир-биринә бәрабәрдир. Һәр парчада дөрд һеча вардыр.

Дөрд һиссәйә бөлүнмүш бир мисрасын һәр бөлкүсүндә сөзләр бүтүн галмышдыр. Әруз вәзниндәки бөлкүдә исә бир сөз ики ерә парчалана биләр.

Мәсәлән:

1	2	3	4
Мән чаһан мүл	күндә мүтләг	доғру һаләт	көрмәдим

Она көрә дә әруз вәзни бизим ана дилимиздә олмаян ганунлара табе олдуғундан, кениш халг ичәрисиндә—фолклорда яйылмамышдыр.

Һеча вәзнинин мүхтәлиф шәкилләри олдуғу кими әруз вәзнинин дә шәкилләри чохдур. Бунларын адына «бәһр» дейилир. Бәһрләрин сайы 20-дән артыгдыр. Азәрбайчан әдәбийятында исә бунларын һамысы яйылмамышдыр.

Әрузу ярадан өлчүләр: фәулүн, фаилүн, мәфаилүн, фаилатүн, мүстәф'илүн, мүтәфаилүн вә саирә бу кими сөзләрин бирләшмәсидир. Һәр һансы бәһр бу сөзләрдән биринин тәкрары вә я дикәри илә бирләшмәси нәтичәсиндә яраныр. Мәсәлән, Фүзулинин ашағыдакы бейтинин бәһрини тапаг:

Мәни чандан усандырды, чәфадан яр усанмазмы,
Фәләкләр янды аһимдән мурадым шәм'и янмазмы?

Тәһлил этдикдә көрүрүк ки, бу бәһр «мәфаи'лүн» сөзүнүн дөрд дәфә тәкрары илә ярадылмышдыр. «Мәфаи'лүн» сөзүнүн эксилдилмәси вә яхуд она әрузу ярадан башга бир сөзүн гошулмасы һаман бәһрин дикәр шәкилләрини ярадыр.

Әрәбләр әрузун бәһрләринә өз дилләриндә мүхтәлиф адлар вермишләр. Бу адларын мә'насы бәһрин аһәнкинә вә тә'сиринә көрәдир. Биз классик шеирләримиздә чох ишләнән бу бәһр адларыны ени истилаһларла әвәз этмәйи мәсләһәт көрмәдик. Чүнки бу истилаһлары ятратмағын тәчрүби әһәмиййәти йохдур. Һәм дә классик ше'римизи яхшы баша дүшмәк үчүн һәмин истилаһлары билмәк лазымдыр.

Азәрбайчан ше'риндә ән чох ишләнән бәһрләр ашағыдакылардыр.

1. ҺИЗӘЧ БӘҺРИ. Һизәч сөзүнүн лүғәти мә'насы хош аваз, үрәйә ятан демәкдир. Үмумиййәтлә бу бәһрдә лирик әсәрләрә даһа чох раст кәлирик. Бу бәһр ән чох ишләнән бәһрләрдәндир. Азәрбайчан әдәбийятында бунун 10-дан артыг нөвү вардыр. Бунун өлчүсү беләдир:

Мәфаи'лүн-Мәфаи'лүн-Мәфаи'лүн

Бә'зән (мәфаи'лүн) ики дәфә, үч дәфә вә яхуд она башга бир өлчү әлавә эдиләрәк дә ишләдилә билир,

Бу бәһрдә язылмыш бир ше'ри һиссәләрә айыраг:

Мәфаи'лүн	Мәфаи'лүн	Мәфаи'лүн	Мәфаи'лүн
Эй ол вахты	көрән мәс'уд	унутма биз	ләри яд эт.
Бу йолда һәс	рәтилә чан	верән әһба	би тә'дад эт.
Мәзарим үз	рә кәл дур гәм	ли-гәмли ағ	ла фәряд эт.
Оху бу ше	ри гәбримдә	әләттәкра	ри өврад эт,
Дур эй зинда	ни нисянда	ятан азад	олуб аләм.
Сүрур аба	ди һүриййәт	кәлиб дилшад	олуб аләм.

(Һади)

II. РӘМӘЛ БӘҺРИ. Бу бәһрин 10 шәкли вардыр. Азәрбайҹан ше'риндә ән чох ишләнәни будур:

Фаилатүн	Фаилатүн	Фаилатүн	Фаилүн
Мән чаһан мүл	күндә мүтләг	доғру һаләт	көрмәдим.
Һәр нә көрдүм	әйри көрдүм	өзкә бабәт	көрмәдим.
Ашиналар	ихтилатын	да сәдагәт	көрмәдим.
Бейәтү иг	рарү има	нү дәянәт	көрмәдим.

(*Вагиф*)

III. МҮНСӘРИ БӘҺРИ. Бу бәһрин 3 шәкли вардыр. Азәрбайҹан ше'риндә ән чох ишләнәни будур:

Мүфтәилүн	*Фаилат*	*Мүфтәилүн*	*Фаилат*
Оғул мәним	дир әкәр	охутмурам	әл чәкин.
Әйләмәйин	дәнкәсәр	охутмурам	әл чәкин.

(*Сабир*).

IV. МҮЗАРЕ БӘҺРИ. Бу бәһрин дөрд нөвү вардыр. Азәрбайҹан ше'риндә ән чох ишләнәни будур.

Мәф'ул	*Фаилату*	*Мәфаилу*	*Фаилүн*
Кәлдик ҹа	һанә һәгги	тапаг молла	гоймады.
Күллән е	ди чаһаны	енә гарны	доймады.

(*Гарадағы*).

V. МҮҸТӘС БӘҺРИ. Бу бәһрин дә дөрд нөвү вардыр. Әсасы будур:

Мәфаилүн	*Фәүлатүн*	*Мәфаилүн*	*Фәүлүн*
Башымда фөв	ҹи хәялат	ахын-ахын	долашыр
Үфүгдә пар	чаланан бир	сәһаб шәк	линдә.

(*Шаиг*).

Яхуд:

Нолурду мәҹ	лисимиз бир	дәгигә хәл	вәт олайды

(*Сабир*).

VI. СӘРИ БӘҺРИ. Бунун ики нөвү вардыр:

Мүфтәилүн	*Мүфтәилүн*	*Фаилат (фаилүн)*
Та кәлирик	биз дә бир аз	анлаяг,
Мәһзәри үр	фанда вурур	тәк сәбир.
Я дейирик	ишләри са	манлаяг,
Мәҹлиси ә'	янда вурур	тәк сәбир,

(*Сабир*).

VII. ХӘФИФ БӘҺРИ. Бу бәһрин үч нөвү вардыр. Башлыҹасы будур:

Фәүлатүн *Фаилатүн*	*Мәфаилүн* *Мәфәилүн*	*Фәүлүн* *Фә'лүн*
Пәндир ағзын	да бир гара	гарға
Учараг гон	ду бир уча	будаға

(*Сабир*).

VIII. МҮТӘГАРИБ БӘҺРИ. Бу бәһр классик ше'римиздә ән чох ишләнмишдир Беш нөвү вардыр. Әсас өлчүсү будур:

Фәүлүн	*Фәүлүн*	*Фәүлүн*	*Фәүл*
Гаҹ оғлан	гаҹ ат бас	ды милләт	кәлир,
Дөйүшдән	чыхан бир	ҹамаат	кәлир.

(*Сабир*).

IX. КАМИЛ БӘҺРИ. Бу бәһр Азәрбайҹан ше'риндә аз ишләнир. Әсас өлчүсү будур:

Мүтәфаилүн	*Фәүлүн*	*Мүтәфаилүн*	*Фәүлүн*
Нә рәвадыр әғ	ниялар	баха аҹ гала	нә ярәб.
Бу нә сөз ки аҹ	галанә	олуна иа	нә ярәб.

(*Сабир*).

X. РӘҸӘЗ БӘҺРИ. Бу бәһрин дөрд нөвү вардыр. Әсасы будур:

Мүстәф'илүн	*Мүстәф'илүн*	*Мүстәф'илүн*	*Мүстәф'илүн*
Чеври-ҹәфа	йи эшгдән	фәрядә бах	фәрядә бах

Ән чох ишләнән бу бәһрләрдән башга бир дә «бәһри-тәвил» (узун өлчү) адланан бәһр вардыр. Азәрбайчан ше'риндә бу өлчү вахтилә ишләнмишдир. Сабир буна «узун дәря» дейирди. Бәһри-тәвил язылыш э'тибарилә нәсрә бәнзәйир. Мисралар айрылмыр, лакин онда аһәнк вә гафийә вардыр. Сабирин бу бәһри-тәвили мәшһурдур.

«Эй фәләк зүлмүн әяндыр, бу нечә дөври-замандыр, ки, ишим аһү фәғандыр,. һамы дәрддән бу ямандыр.. Үрәйим доп-долу гандыр..».

Классик Азәрбайчан ше'ри әсасән әруз вәзниндә язылмышдыр. Илк дәфә Азәрбайчан ше'ри тарихиндә вәзн чәһәтдән бөйүк дөнүш ярадан Вагиф, әсасән һеча вәзниндә язмыш вә өз ширин, көзәл шеирләрилә бу вәзнин үстүнлүйүнү исбат этмишдир.

Хүсусән совет шаирләринин әруз илә яздыглары шеирләрдә, көһнәләрдә олдуғу кими вәзн хатырына сөзләри узатмаг вә я сыхышдырмаг фактларына һәр заман раст кәлмәк олмаз. Тәрсинә, бурада әруз вәзнинин көһнә нормаларынын атылдығыны көрүрүк.

Сәрбәст шеир. Мүасир ше'римиздә һеча вә әруздан башга ени бир шеир нөвү дә вардыр ки, она сәрбәст шеир дейилир.

Сәрбәст шеирдә вәзн вә гафийә шәртләри э'тибарилә шаир доғрудан да сәрбәст һәрәкәт эдир. Сөзүн, ифадәнин, аһәнкин, мә'нанын гүввәти үчүн шаир, шеирдәки заһири нормалардан кәнара чыха да билир. Лакин сәрбәст шеир тамамилә вәзн вә гафийәдән азад дейилдир. Бу шәртләр сәрбәст шеирдә хүсуси бир шәкилдә ишләнир.

Сәрбәст шеирдә мисраларын узунлуғу, бөлкүләрин сайы мүхтәлиф олур:

Фикрим бир сап кими,
Илишмишдир парылдаян бир хәнчәрә.
Өнүмдәки бөйүк шәһәр,
Бир пәнчәрә!

(М. Рәфили).

Мисраларын бу шәкилдә гурулушу ше'рин аһәнкинә көрәдир.

Сәрбәст шеирдә, мисраларын охунмасында аһәнкә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Бә'зән бир чүмлә бир нечә мисрадан ибарәт олур.

Мән истәрәм,
Гәләм тутулсун сүнкүләрлә янашы.
Гурултайда ше'р ишиндән,
Һесаб версин Сталин!

(Маяковски).

Бу парчадаки аһәнки ифадә үчүн ики әввәлинчи мисраы бир, ики ахырынчылары исә дикәр чүмләдә бирләшдириб охумалыйыг.

Бә'зән ики дейил бир нечә мисраы бирләшдирмәк лазым кәлир.

Нәбиләрин,
аллаһларын,
кралларын,
шаһларын—
өлүмүнә гәрар язырыг;
Биз һәрб истәмирик!
Һәрбә һазырыг!

(С. Вурғун).

Сәрбәст шеирдәки аһәнки гүввәтли вермәк үчүн гафийәләрдән даһа сәмәрәли истифадә эдилир. Бә'зи парчаларда гафийәләр айры-айры мисраларда олдуғу һалда, бә'зиләриндә дә бир нечә мисрадан сонра кәлир.

Бурада язычы гафийәни ишләтмәкдә даһа сәрбәстдир. О, ше'рин мәзмунундан асылы олараг истәдийи ердә гафийә ишләдә биләр:

Бир сәс дейир,
Рза дурма,
Рза яз!
Гаршы күндән күлүмсәйән,
Ярашыглы яза яз!
Гырчын тарла, фараш гоза,
Бол памбыглы яза, яз!

(Р. Рза)

Сәрбәст шеирдә чох заман мисра бир нечә сәтирдән сонраки мисра илә һәмгафийә эдилир:

О гумлар ки,
мүгәддәс,
ганымызла
йоғурулмуш,
Баш учунда елләнән—
бир гызыл
байраг олмуш.
Дүнән биз ийирмийдик,
Бу күн йүздән даһа чох!
Сабаһ милйон оларыг.
Буна
артыг шүбһә йох.

(Маяковски).

Сәрбәст ше'рин хүсусиййәтләриндән бири дә онун трибуна ше'ри сәчиййәси дашымасындадыр. Биз бу шеирләри охуяркән мүтләг сәсимизи мүхтәлиф тонларда чыхарыр вә өзүмүзү бөйүк бир аудитория, күтлә гаршысында һисс эдирик. Шаир

сечдийи кәлмәләри илә бизи ҹошмаға, нидаларла данышмаға чағырыр:

Вур дедим
 Вур!
Мәним арзум будур!
Голларына ени гүввәләр кәлсин,
вә сәнин әлинлә йүксәлсин
 йүклү, алыглы кәндимиз,
 кирли, ямалыглы кәндимиз.

(С. Вурғун).

вә яхуд:

Силаһ башына!
Эй,
Чинин мәрд оғуллары!
Галдырын ган рәнкли байрағы юхары.

(Р. Рза).

Совет әдәбийятында бу ени ше'рин габагчыл ярадычысы совет дөврүмүзүн ән исте'дадлы шаири Маяковскидир. О, шеир сәнәтинә әсил ингилаби һәйәҹан кәтирди. О, тә'сирли, тәблиғ эдичи шеир уғрунда чалышырды. Шүбһәсиз онун бәдии шәкил уғрундаки мүбаризәси ени мүндәрәҹә илә бағлы иди.

Маяковскинин шеирләри трибуна шеирләридир. Бу шеирләр сәһнәдә охунмаг, заводларда, йығынҹагларда күтләләрә мүраҹиәтлә сөйләнмәк үчүндүр. Бу шеир дә'вәт эдичи, тәблиғ эдичи шеирдир. Бу ше'рин дили нитг дилинә, хитаб дилинә яхындыр. Онун аһәнкиндә дә бу хүсусиййәтләр өзүнү көстәрир. Мәсәлән:

Охуюн, бу паспорту
Мәнәм дашыян!
Алын... а!..
Яна-яна
Галын... а!
Мән совет вәтәндашыям!

(Маяковски)

Сәрбәст шеирдәки аһәнки мүһафизә этмәк үчүн Маяковски мисралары бир нечә ерә бөлүр.

Сәрбәст ше'ри охуяркән һәр сөзү өз ериндә, өз аһәнкиндә сөйләмәк лазымдыр. Сәрбәст шеирдә көрдүйүмүз хүсусиййәтләрин чохуну бу күнки шаирләримиз бә'зән һеча вәзниндә дә верә билирләр. Лакин сәрбәст шеир ени вә файдалы бир шәкил олараг әдәбийятымызда мүәййән ер тутур вә шеир тәҹрүбәмиздә давам эдир.

М. Ф. АХУНДОВ адына
Азәрбайҹан Республика
Үмуми Китабханасы
Инв. №

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Әдәбийятшүнаслыг һаггында үмуми гейдләр

1-чи фәсил. Марксизм-ленинизм классикләри әдәбийят һаггында.

Сәһ.

Әдәбийятда партия сиясәтинин әсаслары 5
Әдәбийятын тә'рифи 32

2-чи фәсил. Бәдии әсәрләрин мөвзуу вә гурулушу.

Мөвзу 46
Бәдии әдәбийятда күлүш 47
Инсан сурәтләри—типләр 50
Портрет. Руһи тәәссүрләрин тәсвири. Типләрин дили. Васитәли сөчиййә 53
Сүжет 61
Тәбиәт тәсвирләри 65
Бәдии әсәрин гурулушу 67

3-чү фәсил. Үслуб вә бәдии әсәрләрин нөвләри.

Әдәби үслуб 72
Әдәби ҹәрәянлар, әдәби үслублар 78
Сосялизм реализми вә ингилаби романтика 89
Әдәби нөвләр—жанрлар 93
Драма әсәрләринин гурулушу 98
Эпик әсәрләрин нөвләри 100
Һекайә. Новелла. Повест 101
Лирик әсәрләрин нөвләри 110
Драма әсәрләринин нөвләри 118
Фолклор 123

4-чү фәсил. Бәдии әсәрләрин дили.

Әдәби-бәдии дил 132
Көһнәлмиш сөзләр 135
Ләһҹәчилик 136
Әҹнәби сөзләр 137
Ени сөзләр 137
Үслубийят (стилистика) 138
Кинайә, тә'риз, мүбалиғә 149
Бәдии тәсвир васитәләри 152
Бәдии дил вә әсәрләрин мүндәрәҹәси 160

5-чи фәсил. Шеир вә нәср.

Шеирлә нәсрин фәрги 162
Вәзнләр 170

Редактору *Мир Чалал Пашаев* Техники редактору *М. Асланов*

Корректору *М. Балакишиев*

Чапа имзаланмыш 3/VIII-48 ил. Чап листи 11,75. Нәшрийят листи 12,5.
Бир чап листиндәки һәрфләрин сайы 42 500. ФГ. 09903. Сифариш № 257.
Тираж 10 000

Азәрнәшр мәтбәәси, 26-лар адына „Китаб Сарайы“, Баки, Әли Байрамов күчәси № 1.

ДҮЗӘЛИШ

Сәһ.	Сәтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
11	юхарыдан 9	1918-чи илдә	1920 чи илдә
109	ашағыдан 19	позулмасына	позулчамасына
121	юхарыдан 19	Ә. Һагвердиевин, сонралар	Ә. Һагвердиевин, даһа сонралар
132	ашағыдан 1	идарә дилиндән	ишарә дилиндән
149	юхарыдан 22	нағыл	нәғмә
164	юхарыдан 5	олан	олмаян
179	ашағыдан 17	сысалдылмышдыр	гысалдылмышдыр

257

5 ман. 40 гэп.

1948
557

ДЖАФАР ХАНДАН

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ
Для средней школы
(на азербайджанском языке)

Баку * АЗЕРНЕШР * 1948